

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

№1 (85) 2022

қаңтар, ақпан, наурыз, 2022

январь, февраль, март, 2022

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

А.Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З.Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н.Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В.Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж.Мұсаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының коор. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б.Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А.Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **К.Күдерінова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.К.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уали Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанұзақов Т.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Қажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Э.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демір Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мусаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбақов М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Күдерінова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Editorial Board:

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Gies-sen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arabaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті
Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№ KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

З.М. Базарбаева¹ , Б.О. Қожамсүгірова^{2*}

¹Институт языкознания им. А.Байтурсынова, Алматы, Казахстан;

²Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

*e-mail: b.kozhamsugirova@bk.ru

ПРОБЛЕМЫ ПРОСОДИИ И ЗВУЧАЩЕГО ДИСКУРСА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Пытаясь объединить распознавание речи и понимание естественного языка для создания системы, способной понимать разговорную речь, мы сталкиваемся с рядом проблем, не встречающихся при обработке текста. Устная речь, как правило, более лаконична, менее грамматически правильна, менее структурирована и более двусмысленна, чем текст, она характеризуется отсутствием плавной беглости, процессами ассимиляции и редукации, расхождением синтаксического и просодического членения речевой последовательности, темпоральными характеристиками как длина пауз, наличием хезитационных пауз, продолжительностью речевых отрезков, мелодическими характеристиками. Интерес фонетистов направлен на поиск причин фонетической вариативности, на исследование типологии вариативности звуковых явлений общелингвистического характера или специфического, присущего конкретным языковым группам.

Кроме того, системы распознавания речи, которые пытаются извлечь слова из высказываний, обычно приводят к ошибкам вставки, удаления или замены слов из-за неправильной сегментации и восприятия речи. Просодические средства интонации могут быть полезны для понимания структуры дискурса, также как и синтаксический анализ. В этой статье представлены некоторые результаты использования просодических средств для передачи смысловой нюансировки в звучащем дискурсе, реализация интонационных функций и различных подходов к изучению просодических средств в звучащем дискурсе.

Ключевые слова: просодия, дискурс, звучащий дискурс, интонация, лингвистика, фонология, морфология, семантика.

З.М. Базарбаева¹, Б.О. Қожамсүгірова^{2*}

¹А.Байтурсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық катынастар және
әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: b.kozhamsugirova@bk.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ПРОСОДИЯСЫ МЕН ДЫБЫСТЫҚ ДИСКУРС МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Сөйлесу диалогтарын түсінуге қабілетті жүйені құру үшін сөйлеуді

тану мен табиғи тілді түсінуді біріктіруге тырысқанда, біз мәтінді өңдеуде кездеспейтін бірқатар мәселелерге тап боламыз.

Ауызекі сөйлеу әдетте қысқарақ, грамматикалық тұрғыдан кем тұстары көптеу, мәтінге қарағанда құрылымы аз әрі түсінігі екұдай. Ол жәйлап желдіртудің, ассимиляциямен редукцияның болмауымен, сөйлеудің жүйелілігінің бөлшектенуінің синтаксистік және просодикалық айырмашылығымен ерекшеленеді. Сондай-ақ, үзілістің ұзақтығы, хезатициялық үзілістердің болуы, сөйлеу бөліктерінің ұзақтығы, әуендік мінездемелердің темпоралды сипаттарымен ерекшеленеді. Фонетистердің қызығушылығы фонетикалық алуан нұсқалардың болуына, дыбыстық құбылыстардың типологиялық алуан нұсқаларының, жалпы лингвистикалық сипаттағы немесе ерекше, нақты тілдік топтарға тән екендігін зерттеуге, оның себептерін іздеуге бағытталған.

Сонымен қатар, сөздерді сөйлеуден шығаруға тырысағын сөйлеуді тану жүйелері, әдетте, дұрыс емес сегменттеу және тілді тану салдарынан сөздерді қою, жою немесе ауыстыру қателеріне әкеледі. Интонацияның просодикалық құралдары диалог құрылымын түсіну үшін, синтаксистік талдау сияқты пайдалы болуы мүмкін. Бұл мақалада дыбыстық дискурстағы мағыналық ерекшеліктерін жеткізудегі просодикалық құралдарды қолданудың кейбір нәтижелері, интонациялық функцияларды жүзеге асырудың және дыбыстық дискурстағы интонацияны зерттеудің түрлі жолдарын ұсынылған.

Тірек сөздер: просодия, дискурс, дыбыстық дискурс, интонация, лингвистика, фонология, морфология, семантика.

Z.M Bazarbayeva¹, B.O. Kozhamsugirova^{2*}

¹Baitursynov A.Institute of linguistics, Almaty, Kazakhstan;

²Ablaikhan Kazakh University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan,

*e-mail: b.kozhamsugirova@bk.ru

PROBLEMS OF PROSODY AND SOUNDING DISCOURSE IN ENGLISH LANGUAGE

Abstract. Trying to combine speech recognition and natural language understanding to create a system capable of understanding conversational dialogues, we face a number of problems that are not encountered in text processing. Oral speech, as a rule, is more concise, less grammatically correct, less structured and more ambiguous than text, it is characterized by the absence of smooth fluency, processes of assimilation and reduction, divergence of syntactic and prosodic articulation of the speech sequence, temporal characteristics such as the length of pauses, the presence of hesitation pauses. , duration of speech segments, melodic characteristics. The interest of phoneticians is directed to the search for the causes of phonetic variability, to the study of the typology of the variability of sound phenomena of a general linguistic nature or specific, inherent in specific language groups.

In addition, speech recognition systems that attempt to extract words from utterances typically result in word insertion, deletion, or substitution errors due to incorrect speech segmentation and perception. Prosodic means of intonation can be helpful in understanding the structure of a dialogue, as can parsing. This article presents some results of the use of prosodic means to convey semantic nuances in sounding discourse, the implementation of intonation

functions and various approaches to the study of intonation in sounding discourse.

Keywords: prosody, discourse, sounding discourse, intonation, linguistics, phonology, morphology, semantics.

Введение

Понятия просодии и дискурса относятся к двум категориям лингвистики, которые обычно считаются автономными и независимыми от канонических частей фонологии, морфологии, синтаксиса и семантики. Обе структуры тесно связаны друг с другом: просодические средства участвуют в структурировании звучащего дискурса, а смысловая нагрузка передается посредством компонентов интонации. Просодические средства во взаимодействии и взаимосвязи могут передавать интонационный контур дискурса, его рельефность и фразировку, каждая из которых выражает определенные функции. Например, мелодический контур может указывать на речевой акт высказывания, фразировку, отмечать информационные единицы, а шаблон выделения каким-то образом отражает фокус высказывания, который часто совпадает с ремой. Таким образом, несколько функций просодических средств связаны с информацией, которую несет дискурс и, которая мотивирует разделение предложения на единицы, организуя внутреннюю структуру этих сегментов и учитывает отношение единиц друг к другу и к другим частям дискурса. Теоретические подходы к исследованию просодической структуры звучащего дискурса столь же многочисленны, сколь расплывчаты в своих основных положениях и формулировках.

Цель этой статьи - показать, что информационная структура дискурса является неотъемлемой частью семантики точно так же, как просодия начинает интегрироваться в фонологию. Информационная структура дискурса может быть описана с помощью недавно разработанной теории дискурса, т. е. связи дискурса с семантикой. Как и интонация и просодия, структура информации которых понимается не как один отдельный компонент, а как комплекс различных отношений между структурами репрезентации дискурса. Просодические средства отражают смысловое структурирование звучащего дискурса. Представление информационной структуры как конгломерата дискурсивных отношений, действующих на репрезентативном уровне, позволяет более точно анализировать интонационные особенности с точки зрения семантических функций. Эти функции необходимы не только для встраивания высказываний в дискурс, но и для представления небольших фраз, а также для интерпретации семантических операторов. Анализ функционирования просодических средств в рамках теории дискурса позволяет выявить когнитивную роль просодических параметров в семантической и прагматической организации дискурса, описать свойства просодических средств в реализации межфразовой связи, в выделении информативных отрезков по степени важности, а также в выполнении функции эстетического воздействия на человека.

Материалы и методы

В данной статье были использованы экспериментальный метод исследования и структурный метод анализа данных. В качестве материалов для исследования были выбраны статьи и работы зарубежных и отечественных авторов.

Обзор литературы

Самые последние подходы к интонации восходят к анализу Г. Брюса (1982), М.

Либермана и Дж. Пьерхамберта (1984), которые впервые использовали абстрактные тона для представления контура интонации. Связь между интонационными фразами и просодическими средствами, с одной стороны, и синтаксическими составляющими, с другой стороны, были исследованы в работах Б. Хейса и А. Лахири (1991), а также Дж. Фитцпатрик-Коула (1996).

Взаимодействие фокуса и синтаксиса, то есть порядка слов или типа предложения, является предметом различных исследований. Е.Н Ширияев (2001) собрал более 1000 статей по тематике и анализу синтаксической структуры. Классическим сборником является «Тема, фокус и конфигурационность» В. Абрахама и С. де Мейя (1984), где обсуждаются вопросы информационной структуры и конфигурации. Более поздние исследования конфигурационности и направления тона собраны в работах Е.С Дмитриевой, В. Гельман, К. Зайцевой и А. Орлова (2009). Большинство, если не все из этих подходов, фокусируются на синтаксической структуре высказываний и не учитывают его семантические наполнения.

Дискурсивно-прагматические теории используют интонационные особенности для построения своих дискурсивных моделей. Е. Вальдуви (1996) использует концепцию упаковки информации в своем дискурсивном прагматическом представлении. Однако ни одна из этих теорий не дает четкого представления о природе семантических понятий, которые они используют.

С начала 90-х годов широко обсуждались формальные подходы к семантическим эффектам фокуса и ассоциации с фокусом. Помимо двух дополнительных изданий журналов по этой теме (Journal of Semantics 1991, Linguistische Berichte 1992), существует несколько исследований, которые восходят к двум теориям: структурированным предложениям и альтернативной семантике. Эти теории развивались в разных направлениях (Склярова 2012: 119).

Е.А Лазутченкова (2006: 1) интегрирует в теорию более прагматичные элементы и использует недостаточную спецификацию для представления фокуса. В другом подходе Чехарин Е.Е (2016: 13) использует гибкие составляющие в категориальной грамматике для описания информационной структуры предложения. В работе П. Босха и Р. ван дер Сандта (1999: 37) представлена коллекция современных направлений исследований. Однако ни в одном из этих исследований подробно не рассматриваются просодические факторы.

Подводя итог, можно сказать, что в английском языке не существует исследования, которое изучало бы просодические паттерны наряду с семантическими аспектами информационной структуры дискурса (или наоборот) и которое пыталось бы соотнести эти различные уровни друг с другом.

Интонационные функции в звучащем дискурсе

Одной из основных характеристик интонации как грамматического явления является то, что она выражает контрасты на разных уровнях значения. Интонация может категорически указывать, среди прочего, на речевые акты, формулировку, структуру дискурса, импликации, предпосылки, условия истинности и отношения объема. Учитывая эти несколько произвольные категории, некоторые явления могут принадлежать более чем к одной категории, и возможно наложение одной или других категорий (С.С Хромов 2013: 17).

Представление различных эффектов соответствует определенным компонентам интонации: движению тона, фразировке и выделению. Для всех этих функций мы

находим паралингвистические, лингвистические и лексические эффекты. Несмотря на то, что нас в основном интересуют лингвистические/постлексические эффекты интонационных особенностей, мы включаем в наше обсуждение и некоторые другие эффекты. Данные, иллюстрирующие влияние различных контуров высоты тона могут выполнять коммуникативные функции или указывать на речевые акты. Затем обсуждается связь между паузами и фразировкой. (Е.С Дмитриева 2009: 541).

Одним из основных вопросов суперсегментной фонетики является вопрос о ее функциях, поскольку его решение определяет место просодии как одного из речевых явлений. Однако до настоящего времени нет к нему однозначного подхода и можно найти чрезвычайно пестрые классификации просодических средств. В данной статье речь пойдет о следующих функциях:

- Контур высоты – коммуникативные функции, речевые акты;
- Фразировка – сегментация последовательности слов;
- Ударение – контраст, фокус, структура дискурса, ассоциация с фокусом.

Высказывания используются не только для передачи пропозициональной информации о мире, но и для так называемых коммуникативных функций, таких как информация об эмоциональном состоянии говорящего или о межличностном взаимодействии, таком как агрессия, умиротворение, солидарность, снисходительность. Исследование звучащего дискурса с привлечением в зону интересов просодических характеристик социальных, ментальных и психологических свойств индивида дает возможность оценить процесс коммуникации и речевое поведение человека в естественных условиях. Паралингвистические функции не являются пропозициональными и их трудно точно перефразировать. Паралингвистические сигналы могут быть последовательно интерпретированы даже в отсутствие лингвистического сообщения. Коммуникативные функции часто передаются с помощью экстралингвистических или паралингвистических особенностей, таких как жесты и мимика, язык тела и, в частности, то, как произносится высказывание. Как и другие паралингвистические средства, эти модификации реализуются в параллельном канале, в котором выражается информация. Паралингвистические особенности, как правило, являются некатегориальными и знаковыми. Например, уровень тона может повышаться в зависимости от уровня гнева.

При системном, основанном на разностороннем подходе к элементам дискурса, и к субъекту, воспринимающего и продуцирующего информацию и руководящегося в своей мыслительной деятельности определенными стратегиями в зависимости от речевой действительности при конкретной коммуникативной ситуации, полнее и глубже реализуется анализ экспериментальных данных. Дискурсивное описание на сегментном и суперсегментном уровнях с учетом семантико-когнитивных факторов является перспективным и расширяет горизонты новых направлений языкознания.

Суперсегментные средства выполняют важную функцию в качестве маркеров личной идентичности - «индексальную» функцию. В частности, они помогают идентифицировать людей как принадлежащих к различным социальным группам и профессиям, таким как проповедники, уличные торговцы, армейские сержанты и т.д.. Эта индексальная функция зависит от неязыкового контекста и знаний о мире. Тем не менее, паралингвистические особенности можно систематизировать и условно контролировать. Они могут сыграть важную роль в создании коммуникативного фона для взаимодействия участников (Склярова 2012: 119).

Например, Д. Кристал описывает, как исследователи из Университета штата Кент проанализировали 25 записанных на пленку интервью «Ларри Кинг в прямом

эфире» и обнаружили, что уровень уважения хозяина к своим гостям и наоборот – демонстрируется тоном голоса. Доминирующий человек в разговоре задает тон, устанавливая высоту тона, создаваемую голосовыми связками говорящего; человек изменяет свой тон, чтобы соответствовать этому (Crystal 1987).

Частота основного тона «дает представление о статусе», – сказал социолог Стэнфорд Грегори из штата Кент в интервью журналу Self. «Это не имеет никакого отношения к тому, что сказано... Во всем животном мире всегда существует иерархия - и этот сигнал является способом создания порядка» (Crystal 1987: 119). Исследователи обнаружили, что Кинг уступает: Джорджу Бушу, Элизабет Тейлор, Россу Перо, Биллу Клинтону, Барбре Стрейзанд, Шону Коннери и Марио Куомо. Среди гостей, которые относились к Кингу как к королю: Генри Киссинджер, Ли Якокка, Спайк Ли, Джин Киркпатрик, Гэрисон Кейллар и Джордж Митчелл (Crystal 1987: 121).

Существование системы таких паралингвистических особенностей становится очевидным в тех случаях, когда не все участники действуют в соответствии с одними и теми же общепринятыми правилами. Гиббон приводит следующий пример высоты тона: Индексальная функция высоты тона для обозначения степени возбуждения широко распространена, и, безусловно, она встречается в немецком языке. Однако диапазон модуляции высоты тона в немецком языке в целом намного меньше, чем в английском и многих других языках в других сопоставимых ситуациях, что может привести к ошибочным суждениям о намерениях говорящего. Британские женские голоса, в целом относительно высокие, как правило, звучат агрессивно и чрезмерно возбужденно для немецкого слушателя, и, наоборот, немецкие мужчины могут казаться «скучающими» или «недружелюбными» для британского слушателя (D. Gibbon 1998: 81).

Другим примером таких паралингвистических слуховых средств является выразительный или эмоциональный акцент, который указывает на смысл «больше всего», и «хорошоооо» (schöööön - нем., fiiiiine - англ.). Выразительный акцент часто сочетается с контрастивным акцентом, и, наконец, выражение отношения говорящего к его коммуникативной обстановке очень близко к его отношению к высказанному предложению (Gibbon 1998: 84).

Своеобразие каждого языка проявляется в большей степени в мелодике (изменении высоты голоса), не случайно существует выражение «мелодика языка». Мелодика может выполнять разные функции. Наряду с паузой она служит средством членения речи, а также для связывания его частей. Вместе с лексическими, грамматическими средствами участвует в передаче смысла. Мелодика (частота основного тона) является самым важным средством различения коммуникативных типов высказываний (повествование, побуждение, вопрос, восклицание). Вместе с синтагматическим ударением, тембром служит для точной передачи логической стороны устной речи и ее эмоциональных оттенков. Мелодика может изменяться в зависимости от индивидуальных особенностей устной речи отдельных ее носителей, но существуют основные формы мелодики, характерные для людей, говорящих на одном языке. Если не придерживаться этих мелодических моделей, речь может быть не понятна (З.М. Базарбаева 1983).

Акустически мелодические характеристики речи соотносятся с изменяющейся во времени *частотой основного тона* (ЧОТ). Во время говорения происходят постоянные изменения значения ЧОТ. Первичные показатели значения ЧОТ зависят прежде всего от индивидуальной высоты голоса говорящего. Половое отличие голосовых связок не может считаться различительным признаком (голоса мужчин, обладающих голосо-

выми связками большей длины, в среднем ниже женских голосов), поскольку в интонации важны лишь вторичные (относительные) показатели. При эмоциональном возбуждении говорящего может наблюдаться некоторое повышение значений ЧОТ, что тоже не сказывается на результатах исследования. Еще в меньшей степени на общий мелодический контур влияет сегментный состав высказывания. Значения ЧОТ могут несущественно меняться в зависимости от отдельных звуков и звукосочетаний, поскольку звукам речи свойственны собственные физические признаки, зависящие от их спектральных характеристик. Однако, для исследователя – интонолога не важны различные показатели ЧОТ на узких и широких гласных, твердых и мягких. Особенно они не играют роли для казахского языка, где слово по закону сингармонизма произносится одинаково твердо или одинаково мягко (З.М Базарбаева 2008: 38).

Результаты и обсуждение

Вопрос о том, нужно ли нам абстрактное, то есть фонологическое, представление для просодического признака или нет, является очень спорным. В изучении просодии есть две традиции, которые вписываются в эту дихотомию. Их можно охарактеризовать по их методологическим предпочтениям: проведение измерений в сравнении с построением моделей. С одной стороны в дихотомии стоят инструментальные или фонетические подходы, которые фокусируются на количественной оценке акустических особенностей. С другой стороны, описательные и теоретические исследования просодики и ее взаимодействия с другими частями грамматики.

Инструментальные или фонетические методы исследования были сформированы экспериментальными психологами и фонетистами. Их больше всего интересовало восприятие речи и акустические сигналы просодических явлений. Подробным обзором этой проблемы являются работы Л.К Цеплитиса, в которых можно найти всестороннее обсуждение более поздних открытий в области производства и восприятия речи. Самую крайнюю позицию в семействе фонетических подходов занимает М. Либерман и Дж. Пьерхумберт, которые свели все лингвистически значимые виды использования интонации к единому, врожденному контрасту между «отмеченной и немаркированной группой дыхания», а также к характерной особенности повышенного подглоттального давления. Менее спорная работа была сосредоточена на обнаружении акустических сигналов к нескольким специфическим интонационным явлениям, как синтаксическо-прагматические понятия, такие как «окончателность», «продолжение» и «вопрос»; или эмоциональные состояния, такие как гнев, удивление и скука. Эти направления исследований часто предполагают тесную связь между лингвистической и паралингвистической областями вокального выражения. Поскольку они не предполагают дополнительного уровня репрезентации, они не могут и не должны проводить четкого различия между лингвистическими и паралингвистическими функциями (Л.К Цеплитис 1974: 169).

В отличие от этой позиции, по мнению Л.К Цеплитиса, фонологическое семейство подходов предполагает абстрактный уровень представления интонационных особенностей. Таким образом, эти исследования начинаются не с фиксированного набора функций, а с инвентаризации более абстрактных интонационных категорий. Корни этих исследований лежат в «импрессионистском» или «протофонологическом» подходе лингвистов и преподавателей языков, которые в первую очередь интересовались описанием просодических средств либо для практического использования, либо в рамках общего развития фонематической теории. Этот подход представлен работами американской

структуралистской школы и британской школы. Интонация описывается небольшим количеством категориально различимых элементов, таких как фонемы высоты тона и т.д. Эти исследования можно рассматривать как предшественников интонационной фонологии, хотя они и не предполагали дальнейшего развития фонологической теории. В частности, само представление не является предметом дальнейшего анализа. Как правило, все эти подходы не выходят за рамки анализа, описывающего интонацию с помощью импрессионистических кривых высоты тона. Однако эти подходы исходили из базовых предпосылок фонологии и проложили путь к интонационной фонологии (Ширяев, 2001: 44).

Основной целью фонологического подхода, как утверждает Л.К. Цеплитис, является построение формального представления интонационной формы и функции. С другой стороны, основной заботой фонетической традиции является не представление, а реализация. Они исследуют физические или акустические корреляции с функцией, передаваемой интонацией. Этот контраст в методологии также проливает свет на предположение о том, где интонация должна быть помещена в лингвистическую теорию. Фонетический подход, по-видимому, обобщает паралингвистические особенности, обсуждавшиеся в предыдущем разделе, где паралингвистические особенности были определены как непосредственно выражающие различные виды коммуникативных функций. Паралингвистические или парафонологические особенности реализуются по параллельному лингвистическому каналу, сравнимому с визуальным каналом жестов. Сведение всех интонационных особенностей к такой тесной корреляции с акустикой позволяет получить универсальное представление: если функция коррелирует с акустическими средствами, следует ожидать, что все или многие языки используют одни и те же или очень похожие акустические функции для одной и той же функции. Эта тесная связь между акустической особенностью и функцией также означает, что функции сохраняются на дополнительном канале за пределами собственно лингвистики. Такая позиция не учитывает взаимодействие с другими частями грамматики (Ширяев, 2001: 97).

Связь между интонационным значением и семантикой частично обеспечивается понятием интонационной морфемы. Если это связано с синтаксической структурой, это может быть интерпретировано в фонологии и семантике. По мнению Фоменко, общим элементом для семантической интерпретации является контекст, который включает в себя параметры говорящего и адресата. (Ю.В. Фоменко 2001: 167).

Согласно М.Л. Палько (2010), интонационные значения действуют не на значение составляющей, к которой они присоединяются, а на предложение. Актуальность предложений, обнаруженная автором, здесь реализуется в терминах предположительных значений интонационных элементов.

В английском языке высокий тон предполагает, что говорящий добавляет важное предложение к общему основанию. В английском языке восходящий высокий тон означает, что основное предложение ставится говорящим под сомнение. Это предлагаемый пересмотр более ранних исследований, в которых высокий тон – рассматривался не как утверждение а как вопрос. Усиленная версия порождает (путем аккомодации пресуппозиции) вопросительный речевой акт. Это рассматривается, в частности, в случае восходящих эллиптических высказываний и декларативов, отмеченных буквой «Н-» (High). Они не показывают никакого другого источника для воздействия на вопросы. Это также правильно учитывает типичное развертывание вопросов «да»/«нет» (J. Cole 2015: 14).

С другой стороны, фонологический подход предполагает абстрактную модель

интонационных особенностей и косвенное отношение к их функциям. Такая модель не только включает в себя конкретные правила, определяющие структуру такого представления, но также позволяет описывать взаимодействие с другими частями грамматики. Здесь интонация соотносится с грамматикой. В этом исследовании речь идет о фонологическом подходе, поскольку он учитывает интонационные явления, которые тесно связаны со структурой дискурса и с фокусом высказывания. Поскольку эти интонационные явления демонстрируют широкое взаимодействие со структурой дискурса и семантическими операторами, представляется маловероятным, что может быть установлена прямая связь между акустическими особенностями и функцией. И последнее, но не менее важное: теория, которая использует абстрактный уровень представления, является более интересной.

Автосегментарно-метрическая теория интонации основана на исследованиях теоретических проблем фонологии, в частности тональных явлений, которые привели к автосегментарной теории фонологии. Он также включает в себя идеи уровневого подхода и конфигурационного подхода к просодическим средствам: контур представлен абстрактными тонами, а один акцент, акцент высоты тона, связан с наиболее заметным слогом соответствующей фразы. Баркер резюмирует четыре основных предположения теории (G. Barker 2005):

1. Линейность тональной структуры. Тональная структура линейна, состоит из последовательности локальных событий, связанных с определенными точками в сегментарной строке. Между такими событиями контур высоты тона фонологически не определен и может быть описан в терминах переходов от одного события к следующему. В таких языках, как английский, наиболее важными событиями тональной строки являются акценты высоты тона, которые связаны с выделяющимися слогами в сегментарной строке, и конечные тона.

2. Различие между акцентом высоты тона и ударением. Высокие акценты в языках, в которых они есть, служат конкретными перцептивными сигналами для подчеркивания слов. Однако это в первую очередь интонационные особенности, которые связаны с определенными слогами в соответствии с различными принципами просодической организации. Воспринимаемая заметность акцентированных слогов, по крайней мере, в некоторых языках, является областью ударения, которое можно отличить от акцента высоты тона.

3. Анализ акцентов высоты тона с точки зрения ровных тонов. Акценты высоты тона и граничные тона могут быть проанализированы как состоящие из тонов примитивного уровня или целевых значений высоты тона, высоких и низких.

4. Местные источники глобальных тенденций. Фонетическая реализация или масштабирование любого заданного тона – высокого или низкого – зависит от множества факторов (степени акцента, и его места в высказывании и т.д.), которые по существу ортогональны его идентичности как высокий или низкий. Общие тенденции в контурах высоты тона (например, постепенное снижение общего диапазона) в основном отражают действие локализованных, но повторяющихся изменений коэффициентов масштабирования.

Заключение

Таким образом, данное исследование показало, что просодия и звучащий дискурс являются автономными грамматическими уровнями. Отмечается, что информационная структура дискурса является неотъемлемой частью семантики точно так же, как просодия начинает интегрироваться в фонологию. Принцип семантических

предпочтений позволяет легко интегрировать просодию в правила синтаксического анализа и согласованно представлять просодию и синтаксис. Такая интеграция могла бы стать большей проблемой, если бы базовый подход к анализу был другим. Также важен выбор английского языка, так как интеграция может не распространяться на другие языки. Будущие исследования направлены на более тщательное изучение просодии. Предоставляя расширенное определение просодии и интонации в контексте звучащего дискурса, анализируются соответствующие эмпирические исследования и последствия для дальнейшего тестирования. Данная статья может способствовать лучшему пониманию и дальнейшему развитию спорных проблем в области суперсегментной фонетики.

Литература

- Abraham W., de Meij S., editors. (1984) *Topic, Focus and Configurationality: Papers from the 6th Groningen Grammar Talks* // Groningen: John Benjamins Publishing. - 1984.
- Barker G. (2005) *Intonation patterns in Tyrolean German: An autosegmental-metrical analysis* // Peter Langio - 2005.
- Bosch P., van der Sandt R. (eds.) (1999) *Focus. Linguistic, Cognitive, and Computational Perspectives* // Cambridge: Cambridge University Press. – 1999.
- Bruce G. (1982) *Developing the Swedish intonation model. Working papers* // Lund University, Department of Linguistics and Phonetics. - 1982. - p. 22-29.
- Cole J. (2015) *Prosody in context: a review* // *Language, Cognition and Neuroscience*. – 2015. - 30(1-2). - p. 1-31.
- Crystal D. (1987) *Cambridge Encyclopedia Of Language* // David Crystal, The Cambridge University Press. – 1987.
- Fitzpatrick-Cole J. (1996) *Reduplication Meets the Phonological Phrase in Bengali* // *The Linguistic Review*. – 1996. - 13. - p. 305-356.
- Gibbon D. (1998) *Intonation in German* // D. Hirst & A. Di Cristo (eds.). *Intonation Systems. A Survey of Twenty Languages*. Cambridge: Cambridge University Press. – 1998. - p. 78-95.
- Hayes B., Lahiri A. *Bengali Intonational Phonology* // *Natural Language and Linguistic Theory*. - 1991. - 9. - p. 47-96.
- Liberman M., Pierrehumbert J. (1984) *Intonational Invariance under Changes in Pitch Range and Length* // M. Aronoff & R. Oehrle (eds.). - *Language Sound Structure: Studies Presented to Morris Halle by his Teacher and Students*. – Cambridge/MA: MIT Press. - 1984. - p. 157-233.
- Vallduví E., Engdahl E. (1996) *The Linguistic Realization of Information Packaging* // *Linguistics*. - 1996. - 34. - p. 459-519.
- Базарбаева З.М. (1983) *Интонация вводных единиц в языках различного типа (на материале французского, казахского и русского языков)* / З.М. Базарбаева // Автореф. дис. канд. филол. наук. Тбилиси. – 1983. - 17 е.
- Базарбаева З.М. (2008) *Казахская интонация* / З.М. Базарбаева // Алматы: Дайк-Пресс. – 2008. - С. 284.
- Дмитриева Е.С., Гельман В.Я., Зайцева К.А., Орлов А.М. (2009) *Влияние индивидуальных особенностей человека на акустические корреляты эмоциональной интонации речи* // *Журнал высшей нервной деятельности им. ИП Павлова*. – 2009. – 59(5). – с. 538-546.
- Лазутченкова Е.А. (2006) *Прагматический анализ в лексической семантике // Полилингвильность и транскультурные практики*. – 2006. – 1.

Палько М.Л. (2010) Интонационные средства выражения коммуникативных значений (на материале немецкого и русского языков // Автореф. дисс.... канд. филол. наук. Институт языкознания РАН, М. - 2010.

СклярOVA Н.Г. (2012) Реализация конструкций альтернативной семантики в различных типах речевых актов // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. – 2012. – 1. – С. 117-21.

Фоменко Ю.В. (2001) Человек, слово и контекст // Концепция человека в современной философской и психологической мысли. - 2001. – С. 164-168.

Хромов С.С. (2013) Интонация как универсалия // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2: Языкознание. – 2013. – 1.

Цеплитис Л. К. (1974) Анализ речевой интонации: монография // АН ЛатвССР. Ин-т языка и литературы им. Андрея Упита. – Рига: Зинатне, 1974. – 272 с.

Чехарин Е.Е. (2016) Методы и алгоритмы информационной интерпретации // Образовательные ресурсы и технологии. – 2016. – 5 (17).

Ширяев Е.Н. (2001) Семантико-синтаксическая структура разговорного диалога // Русский язык в научном освещении. – 2001. – 1. – с. 132-147.

References

Abraham W., de Meij S., editors. (1984) Topic, Focus and Configurationality: Papers from the 6th Groningen Grammar Talks // Groningen: John Benjamins Publishing. - 1984. (in English)

Barker G. (2005) Intonation patterns in Tyrolean German: An autosegmental-metrical analysis // Peter Lang 10 – 2005. (in English)

Bazarbayeva Z.M. (1983) Intonaciya vvodnyh edenec v yazykah razlichnogo tipa (na materiale francuzskogo, kazahshogo i russkogo yazykov) / Z.M. Bazarbayeva // Avtoref. dis. kand. filol. nauk. Tbilisi. – 1983. - 17 e. [Bazarbayeva Z.M. (1983) Intonation of introductory units in languages of various types (based on the material of French, Kazakh and Russian languages) / Z.M. Bazarbayeva // Abstract. dis. candidate of Philology. sciences. Tbilisi. – 1983. - 17th.] (in Russian)

Bazarbayeva Z.M. (2008) Kazahskaya intonaciya / Z.M. Bazarbayeva // Almaty: Daik-Press. – 2008. – С. 284. [Bazarbayeva Z.M. (2008) Kazakh intonation / Z.M. Bazarbayeva // Almaty: Dyke-Press. – 2008. - С. 284.] (in Russian)

Bosch P., van der Sandt R. (eds.) (1999) Focus. Linguistic, Cognitive, and Computational Perspectives // Cambridge: Cambridge University Press. – 1999. (in English)

Bruce G. (1982) Developing the Swedish intonation model. Working papers // Lund University, Department of Linguistics and Phonetics. – 1982. – p. 22-29. (in English)

Cheharin E.E. (2016) Metody i algoritmy informacionnoj interpretacii // Obrazovatelnye resursy i tehnologii. – 2016. - 5 (17). [Cheharin E.E. (2016) Methods and algorithms of information interpretation // Educational resources and technologies. – 2016. – 5 (17)] (in Russian)

Cole J. (2015) Prosody in context: a review // Language, Cognition and Neuroscience. – 2015. – 30(1-2). – p. 1-31. (in English)

Crystal D. (1987) Cambridge Encyclopedia Of Language // David Crystal, The Cambridge University Press. – 1987. (in English)

Dmitrieva E.S., Gelman V.Y., Zayceva K.A., Orlov A.M. (2009) Vliyanie individualnyh osobennostej cheloveka na akusticheskie korrelyaty emocionalnoj rechi // Zhurnal vysshej

- nervnoj deyatelnosti im. I.P. Pavlova. – 2009. – 59 (5). – С. 538-546. [Dmitrieva E.S., Gelman V.Ya., Zaitseva K.A., Orlov A.M. (2009) The influence of individual human characteristics on acoustic correlates of emotional intonation of speech // Journal of Higher Nervous Activity im. IP Pavlova. – 2009. – 59(5). – pp. 538- 546.] (in Russian)
- Fitzpatrick-Cole J. (1996) Reduplication Meets the Phonological Phrase in Bengali // The Linguistic Review. – 1996. –13.– p. 305-356. (in English)
- Fomenko Y.V. (2001) Chelovek, slovo i kontekst // Koncepciya cheloveka v sovremennoj filosofskoj i psichologicheskoy mysli. – 2001. – С. 164-168. [Fomenko Yu.V. (2001) Man, word and context // The concept of man in modern philosophical and psychological thought. - 2001. – pp. 164-168.] (in Russian)
- Gibbon D. (1998) Intonation in German // D. Hirst & A. Di Cristo (eds.). Intonation Systems. A Survey of Twenty Languages. Cambridge: Cambridge University Press. - 1998. - p. 78-95. (in English)
- Hayes B., Lahiri A. (1991) Bengali Intonational Phonology // Natural Language and Linguistic Theory. – 1991. – 9. – p. 47-96. (in English)
- Hromov S.S. (2013) Intonaciya kak universalija // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Yazykoznanie. – 2013. –1. [Khromov S.S. (2013) Intonation as a universal // Bulletin of the Volgograd State University. Series 2: Linguistics. – 2013. – 1.] (in Russian)
- Lazutchenkova E.A. (2006) Pragmaticeskij analiz v leksicheskoj semantike // Polilingvialnost' i transkulturnye praktiki. - 2006. - 1. [Lazutchenkova E.A. (2006) Pragmatic analysis in lexical semantics // Polylinguality and transcultural practices. – 2006. – 1.] (in Russian)
- Liberman M., Pierrehumbert J. (1984) Intonational Invariance under Changes in Pitch Range and Length // M. Aronoff & R. Oehrle (eds.). – Language Sound Structure: Studies Presented to Morris Halle by his Teacher and Students. – Cambridge/MA: MIT Press. – 1984. – p. 157-233. (in English)
- Palko M.L. (2010) Intonacionnye sredstva vyrazheniya kommunikativnyh znachenij (na materiyale nemeckogo i russkogo yazykov // Avtoref. diss.... kand. filol. nauk. Institut yazykoznanija RAN, M. – 2010.[Palko M.L. (2010) Intonational means of expressing communicative meanings (based on the material of German and Russian languages // Autoref. diss. cand. philol.sciences'. Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, Moscow - 2010.] (in Russian)
- Shiryaev E.N. (2001) Semantiko-sintaksicheskaya struktura razgovornogo dialoga // Russkij yazyk v nauchnom osveschenii. - 2001. - 1. - c. 132-147.[Shiryaev E.N. (2001) Semantic and syntactic structure of conversational dialogue // Russian language in scientific coverage. – 2001. – 1. – pp. 132-147.] (in Russian)
- Tseplitis L.K. (1974) Analiz rechevoj intonacii: monografiya // AN LatvSSR. In-t yazyka i literatury im. Andreyu Upita. - Riga: Zinatne, 1974. - 272 c. [Tseplitis L. K. (1974) Analysis of speech intonation: monograph // Academy of Sciences of the Latvian SSR. Institute of Language and Literature named after Andrey Upit. – Riga: Zinatne, 1974. – 272 p.] (in Russian)
- Vallduvi E., Engdahl E. (1996) The Linguistic Realization of Information Packaging // Linguistics. - 1996. - 34. - p. 459-519. (in English)

Ж.Д. Байтелиева*

Назарбаев Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*E-mail: zhbaiteliyeva@nu.edu.kz

МӘДЕНИТАНЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТІЛДІҢ КУМУЛЯТИВТІК ҚЫЗМЕТІ

Аннотация. Тілдің қоғамдағы түрлі қызметі оның зерттеу бағыттарын анықтайтыны белгілі. Осыған байланысты, бұл мақалада соңғы уақытта әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, прагматика, педагогика т.б. ғылым салаларының зерттеу нысанына айналған тілдің кумулятивтік қызметі қарастырылады. Дәлірек айтқанда, тілдік тұлғаның бойында мәденитанымдық құзыреттілікті қалыптастырудағы тілдің кумулятивтік қызметінің рөлі талданады. Неге бұл мәселені талдаймыз? Өйткені тіл үйренушінің, тілдік тұлғаның белгілі бір тілді меңгеру процесінде қиындық турдыратыны осы кумулятивтік қызметі. Әсіресе, көптілді кеңістікте бұл мәселенің өзектілігі күннен күнге артуда. Еліміздегі тілдік кеңістікті ескере отырып, тіл үйренушілердің бойында әр деңгейге сәйкес түрлі құзыреттіліктерді қалыптастыру, оны бақылау, бағалау әрекеттерін де дұрыс жоспарлау, соған сәйкес жүзеге асыру ісі өте маңызды. Сондықтан мұндай маңызды құбылысты тереңірек зерттеу мәселесін мақалаға тірек етіп алынды. Яғни мақалада коммуникативтік және тілдік құзыреттілікті ғана емес, мәденитанымдық құзыреттілікті қалыптастыру үшін тілдің кумулятивтік қызметінің лингвистикалық тұлғаға әсері қарастырылады. Тілдік тұлғаның типтеріне қарай құзыреттіліктері ажыратылатыны белгілі болды. Коммуникативтік құзыреттілікке не жатағыны баршаға түсінікті нәрсе, ал тілдік құзыреттілік – тілді грамматикалық және сөздік жағынан білу мен меңгеру деп ұғынылатын тіл меңгерудің таза лингвистикалық деңгейі.

Тірек сөздер: мәденитанымдық құзыреттілік, кумулятивтік қызмет, тілдік тұлға, қарым-қатынас

Ж.Д. Байтелиева*

Назарбаев Университет, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*E-mail: zhbaiteliyeva@nu.edu.kz

КУМУЛЯТИВНАЯ ФУНКЦИЯ ЯЗЫКА В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРОВОЕДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Аннотация. Различные функции языка в обществе определяют направление их изучения. В связи с этим в данной статье рассматривается совокупная функция языка, которая в последнее время стала объектом исследований в области социолингвистики, этнолингвистики, лингвокультурологии, прагматики, педагогики и т.д. В частности, анализируется роль кумулятивной функции языка в формировании культурно-познавательных компетенций языковой личности. Почему мы рассматриваем этот вопрос? В конце концов, именно эта кумулятивная функция затрудняет изучение определенного

языка изучающим языка. Особенно в многоязычном пространстве этот вопрос становится все более актуальным. Принимая во внимание языковое пространство страны, очень важно формировать разные компетенции у изучающих язык на разных уровнях, планировать и контролировать их деятельность и соответствующим образом реализовывать ее. Поэтому в нашей статье мы сосредоточимся на вопросе глубокого изучения столь важного явления.

То есть в статье рассматривается влияние кумулятивной функции языка на языковую личность по формированию не только коммуникативно-языковой компетенции, но и культурно-познавательной компетенции. Оказалось, что в зависимости от типов языковой личности различают компетенции. Что относится к коммуникативной компетенции, понятно всем, а языковая компетенция – это чисто лингвистический уровень владения языком, который понимается как знание и владение языком грамматически и словесно.

Ключевые слова: культурологическая компетентность, кумулятивная функция, языковая личность, общение.

Zh. Baiteliyeva*

Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan

*E-mail: zhbaiteliyeva@nu.edu.kz

THE CUMULATIVE FUNCTION OF LANGUAGE IN THE FORMATION OF CULTURAL COMPETENCE

Abstract. The various functions of language in society determine the direction of their study. In this regard, this article examines the cumulative function of the language, which has recently become the object of research in sociolinguistics, ethno-linguistics, linguistic cultural studies, pragmatics, pedagogics etc. In particular, the role of the cumulative function of language in the formation of cultural competencies of language learners is analyzed. Why are we considering this issue? After all, it is this cumulative function that makes learning a particular language difficult for language learners. Especially in a multilingual space, this issue is becoming increasingly relevant. Taking into account the language space of the country, it is very important to form different competencies among language learners at different levels, plan and control their activities and implement them accordingly. Therefore, in our article, we will focus on the issue of deep study of such an important phenomenon.

That is, the article discusses the influence of the cumulative function of the language on the linguistic personality in the formation of not only communicative and linguistic competence but also cultural competence. It turned out that depending on the types of linguistic personality, competencies are distinguished. What relates to communicative competence is clear to everyone, and language competence is a purely linguistic level of language proficiency, which is understood as knowledge and command of the language grammatically and verbally.

Keywords: cultural competence, cumulative function, language personality, communication.

Кіріспе

Кез келген қоғамда тіл коммуникативтік, экспрессивтік, конструктивтік және кумулятивтік қызметтер атқарады. Бұлар – тілдің түрлі кезеңдеріндегі даму деңгейлеріне

тән және өзіндік жүйесінде өзгермейтін компоненттері болып табылатын негізгі қызметтері. Дегенмен осы мақалада қазіргі уақытта өзектілігі арта бастаған тілдің кумулятивтік қызметі ғана кеңінен қарастырылады. Себебі жаһандану үдерісінің қарқынды жүруі тілдің бұл қызметіне ерекше әсер етуде.

Жаһандану үдерісі жанданып жатқан кезеңде өзге ұлт өкілдері түгілі белгілі бір тіл иелмендерінің өз ана тілінде лексикалық білімнен бөлек мәдени аялық білім қорының әлсіреуі жиі көрініс таба бастады. Мұны қоғамның әр саласынан байқауға болады. Әрине, мұның қажеттілігі қаншалықты деген сұрақты қоятындар әрқашан да табылады, яғни, бастысы тілдік тұлғаға коммуникативтік, тілдік құзыреттілікті меңгерту жеткілікті дейтін прагматикалық көзқарастардың бар екені белгілі. Дегенмен бұл көзқарасты қолдаған, дәлелдеген, арнайы мақала ретінде жариялаған зерттеулер кездеспеді. Керісінше, қазіргі таңда көптілді кеңістік бұрынғымен салыстырғанда кеңейіп жатыр, сондықтан тілдік тұлғаның мәдени танымдық құзыреттілігін қалыптастырудың маңыздылығы көптілді меңгерген жастар арасында күннен күнге артып келеді. Мұндай құзыреттілікті қалыптастыруда этномәдени тілдік деректердің қодын ашу маңызды мәнге ие. Оның себебі – тіл арқылы ұлт болмысын анықтайтын мәселелердің мазмұны мен түйін-дәйектері ұлттың мәдени қодында астарланған. Ал мәдени қодты ашудың кілті – лингвомәдени таңбаға салынған ақпараттарды аша білу. Кез келген этномәдени атау белгілі бір зағты атап қана қоймай, ұлттың өзіне тән дүниетанымдық ерекшелігіне сай туындаған бұйымды дәйектейді. Сол сөздердің мазмұнында айшықталған халықтың басынан кешкен тарихы, бүкіл рухани және дүниаяуи мәдени байлығы, болмысы, дүниетанымы мен әдет-ғұрпы, салт-санасы, т.б. ұлттық ұжымда, сол тілде сөйлеуші ортада қалыптасып, тілінде сақталады (Ж.Манкеева, 2018). Осыған орай, мақалада қазіргі көптілді меңгерген тілдік тұлғалар (немесе тіл иелмендері деп нақтылап айтсақ) мен тіл үйренушілердің мәдени құзыреттіліктерін қалыптастыру үдерісіндегі тілдің кумулятивтік қызметі, оның лингвистикалық тұлғаға әсері талданады.

Материал және әдістер

Мақалаға талдау материалы ретінде этномәдени ақпарат бере алатын тілдік бірліктер алынды және оларға анализ жасалуы үшін сипаттау, салыстыру әдістері пайдаланылды.

Ақиқат дүниенің санадағы бейнесі индивидтің, тілдік ұжымның, мәдени қоғамдастықтың өмір тәжірибесімен, мәдениетімен тікелей байланысты. Ақиқат дүниенің кейбір фрагменті санада көбірек орын тебуі мүмкін, қайсыбір фрагменті санадан азырақ орын алуы мүмкін. Ол тілдік ұжымның өмір тәжірибесіне, күнкөрісімен, тіршілігімен тығыз байланысты. Бұл – дүниенің мәдени бейнесі. Яғни, ақиқатта бар нәрсенің өзі сол тіл тұтынушылары үшін маңыздылығына қарай көптеген атауларға ие болуы мүмкін. Мысалы: қар бір ғана нәрсе, бір ғана зағ, ал оның қазақ тілінде *қасат қар*, *күртік қар*, *омбы қар*, *ақша қар*, *көкше қар*, *көбік қар*, *наурыздың ақша қары*, т.б. атаулары кездеседі. Бұл ақиқаттың «түпнұсқаға» жақындай түскенін байқатады (Н.Уәли, 2007). Алайда барлық жағдайда ақиқаттағы түпнұсқамен тілдік білім (семантика) үнемі тең түсіп жатпайды. Мысалы, ағылшын тілінде қардың *powdery snow*, *spring snow* деген екі атауы бар екен және бұл сөздерді басқалардан гөрі шаңғышылар көбірек қолданады екен. Бұл ағылшындардың тұрмысында қардың соншалықты маңызды емес екенін байқатады (Лайониз Дж., 2004). Сол сияқты қазақ тілінде «су» бір ғана сөз болса, жапон тілінде суды екі сөзбен беруі, бөлме температурасына сәйкес болса – «мидзу», ал ыстық

суды – «ю» деп атауын аралда өмір сүретін ел үшін судың маңыздылығы жоғары болуымен түсіндіруге болады. Осы мысалдар тілдік құзыреттілік пен мәдени танымдық құзыреттіліктің тіл үйрену үдерісіндегі орнын көрсету үшін алынды. Мәселен, қазақ тілін үйренушінің тілдік құзыреттілігіне *қар* сөзінің лексикалық мағынасын, оның кейбір тілде тікелей аудармасы бар түрлерінің (мысалы, көбік қар – *powdery snow*, наурыздың ақша қары – *spring snow*) лексикалық мағынасын меңгеру, оны сөйлемде түрлендіріп қолдана білу сияқты білімдер жиынтығы қамтыса, ал *қар* сөзінің халқымыздың тұрмыс тіршілігіндегі маңыздылығына байланысты қалыптасқан басқа да атауларын түсіну үшін тілдік білімнен тыс экстралингвистикалық факторларды да білуіне тура келеді. Әрине, бұл тілді меңгерудің жоғары деңгейінде іске асырылатын әрекеттер. Яғни, осындай тілдік бірліктің лексикалық, мәдени аясын осы тілде сөйлейтін халық қандай географиялық ортада өмір сүретінін, дәстүрлері, ғұрыптары, бір сөзбен айтқанда, мәдениеті соған сай қалыптасатынын т.б. осы сияқты экстралингвистикалық факторлар арқылы түсіне алады. Сонда неге бір тілде кейбір лексикалық тақырыптарға сөздер көп, ал кей тілдерде аз деген сұраққа жауап алынады. Айталық, көшпелі өмір сүрген халық үшін, мал шаруашылығымен айналысқан этнос үшін ауа райын біліп отыру, қар түскеннен кейінгі кезеңдердегі оның түрлі сипатын анығырақ білудің маңызды мәнге ие болғанын түсіну арқылы мұндай сөздердің халық тіліндегі этномәдени сипатын түсіндіруге болады. Және бұл тіл үйренушінің үйреніп жатқан тілде мәдени танымдық құзыреттілігін қалыптастыруға көмектеседі.

Бүгінде көптілді ортаның географиясы кенейіп, тек өз ана тілінде ғана сөйлейтін, басқаша айтқанда, бір ғана тілде сөйлеушілер саны азаюда. Бұл үрдіс қазіргі күнде тек қана бір тілді шет тілі ретінде үйренушілерде емес, тіл иелменінің де әсіресе, жастайынан бірнеше тілді қолданушылардың өз ана тілінде кей ұғымдарды дұрыс түсінбеуіне немесе адресант пен адресат арасында дискурстың болмауына әкелуде. Оған халықтың әлеуметтік өміріндегі өзгерістердің орын алуы, сонымен бірге белгілі бір сөздердің мәдени коннотацияларының жойылуы немесе тілді қолданушылардың тілдік таңбалар астарында жатқан мәдени ақпаратты түсінетіндей мәдени аясының болмауы сияқты факторлар себеп болып отыр. Бұл құбылыс, жоғарыда келтірілгендей, әсіресе, жас буын арасында жиі орын алуда. Мәселен, ауызша қарым-қатынаста күнделікті жиі кездесетін – тілек айтағын жағдаяттар көп болады. Қазақы түсінікте адамның қызметі, атақ-дәрежесінен гөрі жасын сыйлау, жасына қарай жол беру жағы мықтап ескеріледі. Үлкендердің байырғы кезде *кәрілікке жеткізсін, ақ сақалды, сары тісті бол* дейтіні сол этикалық норманы айқын аңғартады (Н.Уәли, 2007). Ал бүгінгі қазақ қоғамында, әсіресе, мерейтойларда «қартаймаңыз» деген тілекті айту жиі көрініс беруде. Әрине, бұл жерде тілек айтушының ойы – жасыңыз ұлғайса да, әдемі болып (физиологиялық жақтан) жүріңіз дегенді меңзеп тұрғаны анық. Дегенмен бұл – қазақтың тілек айту дәстүріне жат нәрсе. Сондықтан қазақы ортада тілек айтқан кезде ұзақ ғұмыр тілесеніз, «жасыңыз ұзақ болсын», «ақ басты, ақ сақалды, сары тісті әже болыңыз!» деген тілек жақсы қабылданады. Бұл деген «жасыңызға жас қосылған сайын айналаңызда сізді қадірлейтін, құрметтейтін туыстарыңыз, немере-шөберелеріңіз көп болсын!» дегенді аңғартады. Қазақы танымда адам перзенттерімен, ұрпағымен сыйлы болса, батыс елдерінде адамның сый-құрметке ие болу критерийлері мүлде басқаша. Тілдің осындай ұғымдар туралы халықтың бүкіл тәжірибесін бойына жинақтаушы, оны ары қарай ұрпақтан ұрпаққа жалғастырушы, яғни, кумулятивтік қызметі осы арада көрінеді және оның қазіргі қоғамдағы өзектілігін байқатады. Яғни, бұл жерде тіл

тек коммуникативтік қызмет атқарумен шектеліп тұрған жоқ. Коммуникацияға түсу барысында адресат пен адресанттың мәдени аялық білімі оларға тілек айту дәстүрі туралы дұрыс қолданысқа бастап тұр. Олай болса, тілдің кумулятивтік қызметі іске асты дей аламыз. Сонда бұл мысал арқылы тілдің негізгі коммуникативтік қызметі мен кумулятивтік қызметінің байланысын көруге болады.

Тілдің негізгі қызметі – қарым-қатынас жасауға қызмет ету. Ол ауызша формада да, жазбаша формада осы мақсатқа жұмыс істейді. Тілдік қарым-қатынас теориясы коммуникацияның тек қана ақпарат берумен шектелмей, коммуниканттардың бір-бірімен ақпарат алмасуына да негізделеді. Қарым-қатынас үдерісінде сөйлеуші мен тыңдаушы рөлдері ауысып отырады. Яғни, сөйлеуші тыңдаушыны түсінеді, тыңдаушы сөйлеушіні түсініп, коммуникациялық шеңбер құрайды. Бірақ кейде осы шеңберді құруда бір ақаулар кетуі мүмкін. Оның себебі неде? Себебі кейде тілдің коммуникативтік қызметін басты орынға қойғандықтан қарым-қатынастағы коммуникациялық шеңбердің толық құрылуын қамтамасыз ететін, әңгімелесушілердің бір-бірін толық түсінуінде маңызды рөлі бар тілдің кумулятивтік қызметі ескерілмей қалады. Жоғарыда айтылғандай халықтың ғасырлар бойы ұстанған тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі т.б. тілде сақталады және ол тілдің кумулятивтік қызметін құрайды. Мысалы, қазақ тілінде әдемі шаштың эталоны – *қолаң шаш*. *Қолаң* – «ағаш» сабы бар, аттың қылынан тығыз түптеліп жасалған масадан, шыбыннан қорғанатын құрал. Қолаңның тығыз болып, есіліп тұратын сапасы қалың әрі жібектей сусып тұратын шаштың бейнесіне негіз болған. Бұлар дүниенің көркем образды түрде тілдік санада орныққан сипаттары болып саналады. Сонда, мәселен, сөйлеуші «Қолаң шашты қызды көрдім» деп ақпаратты тыңдаушыға жеткізсе, тыңдаушының мәдени аялық білімі болса, «қою, қалың қара шашты қызды» көз алдына елестеді. Немесе осы мысалды тағы да былай талдап көрсетуге болады: қазақ тілінде тілдік құзыреттілікті игерген тілдік тұлға «Қалың шашты қызды көрдім» деп айтса, мәденитанымдық құзыреттілікті меңгерген тілдік тұлға көргенін бірнеше лексика – грамматикалық тұлғада жеткізе алады. Мәселен, «Қолаң шашты қызды көрдім», «Қалың, қою қара шашты қызды көрдім» деп те ойын жеткізе алады немесе осылай жеткізілген ақпаратты қабылдай алады. Сөйлеу актісіне қатысатын сөйлеуші мен тыңдаушы өзге ұлт не өзге мәдениет өкілі болса, осы ұғымдарды түсінуінде коммуникациялық шеңбердің дұрыс құрылмауы әбден мүмкін. Тағы да тереңірек түсіну үшін орыстың «*надежда умирает последней*» деген фразеологизмін алайық. Бұл сөз «бір нәрседен үміт үзбеу» деген мағынада қолданылады. Тура осы мағына қазақ тілінде «күдер үзбеу, үмітінді үзбеу» дегеннен басқа «*үмітсіз шайтан*» деген фразеологизммен беріледі. Сонда бір жағдайды сипаттауда екі халық өкілі неге осылай бейнелейтінін экстралингвистикалық факторлар арқылы түсіндіруге болады. Ол үшін *шайтан* деген сөздің қайдан шыққанын, не мағына беретінін, оның адамнан ерекшелігі неде, оған не тән деген сияқты діни сеніммен қатысты түсініктердің мәнін ашуымыз керек. Нәтижесінде қазақтардың неге «үмітсіз шайтан» деп сөйлейтіні анықталады.

Адамдар бір тілде сөйлесе де, әрқашан бір-бірін дұрыс түсіне бермейді. Оның себебі – мәдениеттер ерекшелігінде (Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, 2005). Осыған орай, әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, тіл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе ретінде зерттеу нысанына айналды. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол – жай таңбалық жүйе емес, мәдениет. Сондықтан оны зерттеуде дәстүрлі

құрылымдық лингвистиканың мүмкіншілігі шектеулі. Себебі бұл арада тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, ол (тіл) – этномәдени ақпаратты жинап, сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, сайып келгенде бір бүтін етіп тұтастырушы (В.В.Воробьев, 1997) кумулятивтік қызметті атқарады.

Әдебиетке шолу

Адамзат тарихында болған қаншама ақпарат тілдік форма түрінде сақталған. Басқаша айтқанда, бұл ақпараттың кез келгенін замандастары да, ұрпақтары да қолдана және қабылдай алады. Оның көмегімен адамзат ұрпақтар эстафетасы бойынша ақпаратты жинақтап, келесі ұрпағына жеткізе алады. Тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп, қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отыратын кумулятивтік функциясы (Ә.Қайдар, 2014) бүгінде тілді оқыту әдістемесі, әлеуметтік лингвистика салаларының зерттеу нысанына айналып отыр. Атап айтсақ, ағылшын тілін оқыту әдістемесіндегі зерттеу жұмыстары (Garayeva Almira, 2014) көпмәдениетті қауымдастықтарда әлеуметтен алатын және үйренген білімін қолдана алатын лингвистикалық сауатты мамандарды дайындауда тілдің кумулятивтік қызметін маңызды компонент ретінде қарастырады. Сонымен қатар мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастырудың кешенді екендігін дәлелдеген ғылыми мақалалар (Tazheva Z., Sycheva I., Artyukhova N. 2021) нәтижесі тілдің кумулятивтік қызметінің мүмкіндіктерін әлі де зерттеу қажеттігін көрсетеді.

Осы ретте тілдің атқаратын түрлі қызметтерін қарастырған еңбектерді де атап өтуге болады. Олардың қатарын танымал лингвист Р.Якобсонның еңбегімен бастауға болады. Ол тілдің қоғамдағы экспрессивті, конативті, поэтикалық, реферативті, фатикалық қызметі деген түрлерін көрсетеді (Р.Якобсон, 1985). Ал поляк ғалымы А.Киклевич тілдің қызметтерін анықтау үшін алдымен тілдің қоршаған ортамен байланысын зерделеу қажеттігін айтады (А.Киклевич, 2012). Соған орай, ол тілдің 12 түрлі қызметін анықтап көрсетеді. Яғни, тіл қандай қоғамдық ортада өмір сүріп жатса, соған орай түрлі қызметтер атқара алады деген қорытындыға келеді.

Отандық зерттеулерде тілдің кумулятивтік қызметін жеке қарастырған және оған анықтама берген ғалым академик Әбдуәли Қайдар: «Тілдің халық өмірінде атқаратын қызметі көп-ақ. Солардың бірегейі – ұрпақ пен ұрпақ арасын жалғастыратын, өткен өмір мен бүгінгі болмысымызды, онымен болашақты ұластыратын «алтын көпір» бейнелі қызметі: Халық даналығының ұйытқысы – тілдің бұл қызметін ғылымда «кумулятивтік функциясы» деп ағайды» дейді (Ә.Қайдар, 2014). Сонымен қатар профессор Жамал Манкеева «Тәуелсіз Қазақстан: қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік қызметі» атты мақаласында қазақ тілінің қоғамдағы түрлі қызметтерін жақсы талдап береді. Соның ішінде қазақ тілінің кумулятивтік қызметі туралы да кеңінен тоқталады (Ж.Манкеева, 2011).

Бүгінгі таңда білім берудегі «құзыреттілікке» деген көзқарас маңызды бағыттардың бірі екені анық. Соның ішінде тілдік әртүрлі негізгі құзыреттіліктер (лингвистикалық, әлеуметтік, мәдени және коммуникативті) әрбір адам үшін өте маңызды. Жылдам өзгеріп жатқан заманауи әлемге жас маманның сәтті бейімделуінде бұлардың атқаратын өзіндік рөлі әлі де көптеген зерттеулерге арқау болатыны анық.

Нәтижелер және талқылау

Бұл бөлімде оқылған әдебиеттерден, талданған материалдан алынған мынадай

нәтижелер талқыланады: тілдік тұлғаның типтері, тілдік құзыреттілік пен мәдени-танымдық құзыреттіліктің айырмасы, тілдің кумулятивтік қызметінің лингвистикалық тұлғаға әсері.

Алдымен тілдік тұлға типтерін анықтап алудың маңызы зор. Өйткені зерттеу нысанына алынған мәдени-танымдық құзыреттілік қай тілдік тұлға бойында болуы керек екенін нақтылап алу қажет. Бұл құзыреттілікті «тіл иелменімен» бірге «тіл үйренуші» де тілдік құзыреттілікпен бірге игере алады. Осы жерде «тіл иелмені» онсыз да мәдениет өкілі ретінде бұл құзыреттілікке ие емес пе деген сұрақ туындайды. Сондықтан алдымен қазіргі уақытта «тіл иелмені» дегеніміз кім деген сұраққа шетелдік зерттеулерге сүйене отырып, жауап беріледі. Claire Kramsch пен Anne Whiteside деген америкалық ғалымдар (2007) мақаласында тілдік тұлғаны «native speaker» (тіл иелмені) және «non native speaker» (тіл иелмені емес) деген екі санатқа бөліп қарастырады және олардың тілді меңгерудегі негізгі концептілер бола алатындығын дәлелдейді. Сонда «тіл иелмені» санатына жағатын тілдік тұлға тек өз ана тілінде ғана сөйлеуі қажет. Тіл иелмені өз ана тілінен басқа тілді өте жақсы деңгейде меңгерсе, ол бұл санаттан шығады, яғни толық «тіл иелмені» бола алмайды деген тұжырымды алға тартады. Себебі үйренген, меңгерген тілі оның ана тіліне түрлі деңгейде әсер ете алатыны айтылады. Сонымен қатар ресейлік зерттеуші И.А.Стерниннің «К теории речевых культур носителя языка» атты еңбегінде (И.А.Стернин, 2009) сөйлеу мәдениетіне қарай тіл иелмендерін бірнеше типтерге бөліп көрсетеді және әр типтің ерекшеліктерін, мүмкіндіктерін мысалдармен өте жақсы түсіндіреді.

Отандық ғалымдар ішінде танымал ғалым Н.Уәли зерттеу жұмысында қазақша сөйлейтін тілдік тұлға типтерін төртке бөліп көрсетеді. Олар:

1) әдеби тілді шығармашылық деңгейде тұтынатын тип, бұлар – элитарлық тілдік тұлғалар;

2) әдеби тілдің ауызша, жазбаша нормаларын сақтай білетін, ара-тұра кодификацияланған нормадан қате жіберетін орташа әдеби тип;

3) негізінен әдеби сөйлеу тілін қолданатын, арасында қарапайым сөйлеу тіліне тән элементтерді қосып сөйлейтіндер орташа типтен кейінгі орында;

4) қарапайым сөйлеу тілін қолданатын коммуниканттар (Н.Уәли, 2007).

Осы классификацияны бере отырып, екінші типтің біздің қоғамда саны жағынан көп екенін атап өтеді. Сонымен қатар автор осында тілдік тұлғаның ұлтына қатысты ақпараттар бермегенін ескеру керек. Өйткені автордың бұл мақаладағы негізгі мақсаты тілдік тұлғаны «сөз мәдениеті теориясы» тұрғысынан қарастыру болған. Осы мәселені зерттеуде тілдік тұлғалардың ұлты туралы да ақпаратты қоса қарастыру тағы да анығырақ көріністі беруі мүмкін. Себебі «тіл иелмені» деген түсініктің өзі әрбір елдегі тілдік жағдаятқа, тілдік саясатқа байланысты түрліше түсініктерге ие. «Тіл иелменінің» белгілері қандай десек, бір елде ұлты кіреді, бір елде ол кірмейді, тағы бір елде бала кезінде сөйлеген тілі негізгі белгілердің бірі бола алады. Сондықтан бұл өз алдына жеке мәселе деп тұжырымдауға болады.

Тілдік тұлғаның типтеріне қарай құзыреттіліктері ажыратылатыны белгілі болды. Коммуникативтік құзыреттілікке не жататыны баршаға түсінікті нәрсе, ал тілдік құзыреттілік – тілді грамматикалық және сөздік жағынан білу мен меңгеру деп ұғынылатын тіл меңгерудің таза лингвистикалық деңгейі. Бұл Н.Хомскийдің адамның тілдік қабілеті мен сөйлеу әрекетін түсіндіруге ұсынған термині. Мұнда ол тіл меңгерудің таза тілдік жағын ғана есепке алды да, ондағы әлеуметтік, жағдаяттық және басқа факторларды

қарастырмайды (А.Абасилов, 2016). Тілдік құзыреттілік тілдің барлық бірлігін – фонетикалық, сөзжасамдық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік деңгейлерін қамтиды. Сөйлеушінің таза лингвистикалық құзыреттілігіне Ю.Д.Апресян мыналарды жатқызады: берілетін ойды әртүрлі тәсілмен айта алу; айтылғаннан ойды ұғына алу; тілдік тұрғыдан дұрыс айтылған мен бұрыс айтылғанды айыра алу. Мысалы, тілдік құзыреттілік саласына омонимдерді тани алу, өзгертіп қайта айта алу қабілеттілігі т.б. жатады (А.Абасилов, 2016). Ал мәдениеттанымдық құзыреттіліктің айырмашылығы неде? *Мәдениеттанымдық* деген сөз бұл мақалада шартты түрде алынып отыр. Көптеген әдебиеттерде «әлеуметтік-мәдени» және «мәдениетаралық» деген терминдер жиі қолданылады. Бірақ бұлар тек «тіл үйрену» үдерісіне, өзге бір тілді меңгеруге қатысты қолданыстар. Бұл мақалада тек тіл үйренуші емес, тіл иелендірінің де мәселесі сөз болғандықтан мәдениеттанымдық құзыреттілік термині пайдаланылды. Сонымен әлеуметтік-мәдени немесе мәдениетаралық құзыреттілік шетелдік тілді меңгеру үдерісіндегі бір компонент болса, мәдениеттанымдық құзыреттілік жаһандану кезеңіндегі тіл иелендірінің бойында кездесіп жатқан проблема деуге болады.

Мәдениеттанымдық құзыреттілік әлеуметтік-мәдени, тарихи-мәдени, этномәдени компоненттерінен тұрады және мәдениет иелерімен өзара түсіністікке жету үшін оларды қолдана алу шеберлігін қамтиды. Ол үшін тілді тек қарым-қатынас құралы деп емес, белгілі бір ұлттың мәдени коды деп қабылдау, түсіну керек. Тілдің жәрдемсіз мәдениетті толық оқып-игеру, байыптау мүмкін емес. Тіл арқылы ұлттың қазіргі кездегі менталитетін, байырғы кездегі тілдік ұжымның дүниеге, қоғамға, өзіне деген көзқарасын, сана-сезімін айқындауға болады. Мұндайда әсіресе мақал, мәтел, фразеологизмдер, метафора, символ т.б. тілдік таңбаларға, олардың мазмұнындағы ақпараттарға сүйенеміз. Мысалы, қазақ тілінде *ақ түйенің қарны жарылды* деген фразеологизм бар. Бұл сөзде «мол қуанышқа кенелді» деген эталондық (өлшем, мөлшерлік) ақпарат бар. Түйе – «үлкен», «мол» дегеннің эталоны. *«Тыиы санан қалған»* десек, «саран» дегендегі *тыиы* ең аз мөлшердегі ақша – өлшемінің эталоны. Бұл ұғымдарды толық түсіну үшін тілдік тұлғада мәдениеттанымдық құзырет қалыптасуы қажет. Тілдік тұлға осы тіл иелерінің басынан өткізген түрлі тарихи кезеңдері, олардың негізінде пайда болған мәдениеті, қоныстанған өңірлерінің табиғи ерекшелігі т.б. осы сияқты тілдік емес факторлардан жалпы білімі болғанда ғана оларды толық шебер қолдану мүмкіндігіне ие болады. Сонда неге қазақтар «қатты қуануды» «ақ түйенің қарны жарылды» деп айтатынын, неге түйе, неге оның орнына «қой» не «ешкіні» алмағанын толық түсіне алатын деңгейге жетеді.

Профессор Н.Уәли белгілі бір тілдік таңбада екі түрлі мағына кодқа салынуы, соған сәйкес екі түрлі код болуы мүмкін екенін айтады. Біріншісі – тілдік код, екіншісі – мәдени код. Тілдік таңбалардың мәдени семантикасын зерттеуде осы екі түрлі мәнділікті ажырата білу қажет (Н.Уәли, 2007). Белгілі бір тілді тұтынушы – ұлттық тілдің субъектісі болумен қатар, ұлттық мәдениеттің де иесі. Тілдік субъектіге жататындар: жеке адам (автор, оқырман, сөйлеуші/тындаушы). Бір жағынан бұлар – тілдік тұлға, екінші жағынан – мәдени тұлға. Тілдік тұлға – ұлттық тілді тұтынушы ғана емес, ұлттық мәдениетті де тұтынушы. Олай болса, тілдік таңба мағынасының қай бөлігінде, қай тұсында мәдени мән болатынын айқындау қажет. Себебі сөйлеуші немесе тындаушының сөз стратегиясында мәдени мәнді сезіне алатынын/алмайтынын анықтаудың қарым-қатынас үшін мәні ерекше.

Сонымен, тілдік тұлға қай тілде сөйлесе не үйренсе, сол тілде таңбаланған ұлттық

материалдық және рухани мәдениеті туралы білімді меңгеру арқылы мәдениеттанымдық күзіретін қалыптастыра алады деуге болады. Қазақ тілінің ерекшеліктерін ескерсек, бұл күзіреттілікті тілдік тұлғаға меңгерудің маңыздылығы айқын көрінеді. Себебі қазақ тілінде негізінен заттық және рухани мәдениет атаулары, бейнелі сөздер мен экспрессивті-эмоционалды сөздер басым келеді және қазақ тіліне мағына ауыспалылығы мен көпмағыналылық тән (С.Бизақов, 2010). Осы аталған білімдер жүйесінің барлығы тілдік тұлғаға қарым-қатынас жасау үшін қажет. Тілдің ауызша не жазбаша формасында да игерген білімдеріміз тілдің коммуникативтік қызметі арқылы жарыққа шығады.

Коммуникативтік қызмет тілдің негізгі қызметі екенін ешқандай автор жоққа шығармайды. Бірақ тілдің бұл қызметінен басқа да түрлі қызметтері туралы сөз қозғалғанда ғалымдардың пікірлері әртүрлі екені әдебиеттерге шолу бөлімінде келтірілді. Тілдің қоғамдағы түрлі қызметтері жиналып, коммуникацияға түсуге қызмет ететіні белгілі. Мысалы, қазіргі қазақтар «ас иесімен тәтті» деген мақалды жиі қолданады. Бұл сөзді қонаққа барған адамдар үй иесіне қаратып айтады. Мақалдағы ойда тарихи ақпарат бар екені тіл тұтынушыға сезіледі, бірақ кез келгені оны анық біле бермейді. Енді неге қазақтар бұлай айтады деген сұраққа жауап беру үшін бұл сөздің бойындағы тарихи, мәдени ақпаратты анықтау қажет. Ә.Диваевтың (түрколог, Қазан университетінің археология және этнография қоғамының мүшесі) жорамалы бойынша, Қоқан хандығына қазақтан елші барғанда оларды өлтіру үшін алдына у себілген ас қойған. Шыдамсыздалары уланған астан алып, өліп кетеді де, қалғандары қашып құтылады. Осыдан кейін қазақ арасында Қоқан хандығына сенімсіздік туып, ел арасында осы сөз мақал боп тарапты (Құстанаев Х. Этнографические очерки, Ташкент, 1894). Бір мақал қаншама ғасырлар бойы әлі де қолданыста, тіпті, бұл қонақ шақырған үй иесінің қонақтармен бірге отыру керектігін көрсететін дәстүрге негіз болды деп айтуға болады. Көптеген сарапшылар тілдің әлеуметтік, мәдени, тарихи тәжірибені жинақтап беретін осындай қызметі бар екенін атап көрсетеді. Мұндай тәжірибені есепке алу бір мезгілде өмір сүретін адамдар ортасында да немесе ұрпақтан ұрпаққа сабақтастық арқылы да жүреді. Нақты бір халықтың тарихи тәжірибесімен жасалған, олардың өмір сүруі оның еңбек, әлеуметтік және мәдени өмірінің ерекшеліктеріне байланысты шындықты, абстрактілі ұғымдарды және т.б. бейнелейді және бекітеді. Бұл қызметі тіл құрылымының кез келген қолданылуының құрамдас бөлігі болып табылады. Ол тілдің қозғалысын, дамуын қамтамасыз ететін қызметтерінің бірі деуге болады. Әр тарихи кезеңнің ерекшелігіне қатысты сөздер тілде сақталады. Тілдің ақпарат жинақтаушы қызметі адамға ақпаратты жинақтап, оны тек қарым-қатынас сәтінде ғана емес, басқа уақыттарға да жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл қызметті жүзеге асыру үшін уақыт факторы маңызды, ол уақыттың өтуімен бірге жүзеге асырылады. Басқаша айтқанда, тілдің кумулятивтік қызметі адамға тарихи көзқарасты қамтамасыз етеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, бүгінгі таңда білім берудегі «күзіреттілікке» деген көзқарас маңызды бағыттардың бірі екені анықталды. Соның ішінде тілдік әртүрлі негізгі күзіреттіліктер (лингвистикалық, әлеуметтік-мәдени және коммуникативтік, мәдени-танымдық) әрбір тілдік тұлға үшін өзекті. Жылдам өзгеріп жатқан заманауи әлемге, көптілді кеңістікке жастардың жақсы бейімделуінде бұлардың әрқайсысының атқаратын өзіндік рөлі бар деуге болады. Сонымен қатар бүгінде тілдік тұлға типтерін

анықтауда әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер жүргізудің қажеттілігі анықталды. Мұндай ізденістер нәтижесінде еліміздегі тілдік жағдаяттың бейнесін көрсететін деректермен толықтыру арқылы бұрын өзекті болмаған, бірақ қазір қолданыс жиілігі де өзектілігі де артқан «тіл иелмені» деген ұғымның белгілерін анықтауға болады. Сонымен бірге әрбір тілдік тұлға типіне тән белгілерді анықтау олардың әрқайсысына тиісті құзыреттіліктерді де жүйелеуге көмегі тиеді деп санаймыз.

Тілдік құзыреттілік тілдің барлық бірлігін – фонетикалық, сөзжасамдық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік деңгейлерін қамтып, сөйлеушінің ойды әртүрлі тәсілмен айта алуы, айтылғаннан ойды ұғына алуы, тілдік тұрғыдан дұрыс айтылған мен бұрыс айтылғанды айыра алуы сияқты белгілерді жатқызсақ, мәденитанымдық құзыреттіліктің компоненттеріне әлеуметтік-мәдени, тарихи-мәдени, этномәдени білімдер жүйесін енгіземіз. Және осыларды түрлендіріп қолдана алу шеберлігін қосамыз.

Тілдің түрлі қызметтері жиналып, қарым-қатынас құруға қызмет етеді. Тілдің кумулятивтік қызметі коммуникативтік қызметінің құрамына кіреді. Коммуникация кезінде қолданылатын тарихи, этномәдени сөздердің барлығы тілдің кумулятивтік қызметі арқасында қарым-қатынастың сәтті өтуіне қызмет етеді.

Бүгінде аға буынның айтқан ойларын толық түсініп, сөзді мәдени астарымен толық қабылдай алмайтын, көптілді меңгерген жас буын өкілдері өз ана тілінде мәденитанымдық құзыреттілікті «тіл иелмені» ретінде меңгерген деп айтуға болмайды. Сондықтан да бұны мәселе деп қарайтын болсақ, оны шешудің де жолдары іздестірілуі қажет.

Мәденитанымдық құзыреттілікті қалыптастыруда тілдің кумулятивтік қызметі үлкен орынды иеленеді деп тұжырымдап, алдағы уақытта қарастыру үшін мыналар ұсынылады:

- болашақта тілдің кумулятивтік қызметі әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика, прагматика, т.б. салаларының зерттеу нысаны ретінде әлі де терең зерттеулер жүргізу;
- осы ғылым салаларында зерттелген теорияларды тілді оқыту үдерісінде қолдану;
- жоғары оқу орындарында жаңа курстар ұсыну;
- тіл оқыту бағдарламаларында игерілетін құзыреттіліктерді анық көрсету.

Алғыс айту

Осы зерттеуді жүргізуге мүмкіндік берген Назарбаев Университетіне алғыс білдіреміз.

Жоба демеушісі туралы сілтеме: 021220FD4351

Назарбаев Университеті Жаратылыстану, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар мектебі, Қазақ тілі және түркітану кафедрасы, Қабанбай батыр даңғылы, 53, Нұр-Сұлтан, 010000, Қазақстан

Әдебиеттер

- Абасилов А. (2016) Әлеуметтік лингвистика. – А., 2016. – 248 б.
- Бизақов С. (2010) «Қазақ тілі қандай тіл». – Алматы, 2010. – 429 б.
- Воробьев В.В. (1997) Лингвокультурология (теория и методы). Москва, РУДН, 1997. – 331 с.
- Верещагин Е.М., Костомаров И.Г. (2005) Язык и культура, 2005. – 1040 с.
- Garaeva A. (2014) The development of linguocultural competence of students in teaching the history of the English language// Procedia - Social and Behavioral Sciences 152 (2014) 1012 – 1018.
- Tazheva Z., Sycheva I., Artyukhova N. (2021) Formation of cross-cultural communicative

competence among foreign students during pre-university training. Mar. 2021, Vol. 9, SPE(2), Professional competencies for international university education e-ISSN 2310-4635

Claire Kramersch, Anne Whiteside (2007) Three Fundamental Concepts in Second Language Acquisition and Their Relevance in Multilingual Contexts // the Modern Language Journal, Vol.91, Focus Issue: Second Language Acquisition Reconceptualized? The Impact of Firth and Wagner. 2007, pp.907-922.

Киклевич А. (2009) Двенадцать функций языка // Журнал «Мир русского слова», №3, 2009. 5-14 с.с.

Қайдар Ә. (2014) Ғылымдағы ғұмыр. – Алматы, 2014 – 520 б.

Лайониз Дж. (2004) Язык и лингвистика. Вводный курс. – М., 2004. – 320 с.

Манкеева Ж. (2011) Тәуелсіз Қазақстан: қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік қызметі. – Алматы, 2011. – 120 б.

Манкеева Ж. (2018) Тіл арқылы этномәдени кодтарды ашу // Егемен Қазақстан, 24 қыркүйек, 2018

Потебня А.А. (1989) Слова и миф. – Москва: Правда, 1989. – 280 с.

Тер-Минасова С. (2018) Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Астана, Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 б.

Уәли Н. (2007) «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» // Ф.ғ.д. дисс. қолжазбасы. – Алматы. 2007.

Якобсон Р. (1985) Избранные работы. – Москва, 1985 – 460 с.

Қазақ тілін оқытуға арналған типтік бағдарлама (2012) – Астана, 2012.

Стернин И.А. (2009) К теории речевых культур, – М., 2009. – 120 с.

Воробьев, Г. А. (2003) Развитие социокультурной компетенции будущих учителей иностранного языка [Текст] / Г. А. Воробьев // Иностранные языки в школе. – 2003, № 2.

Құстанаев Х. (1894) Этнографические очерки. – Ташкент, 1894. – 52 с.

References

Abasilov A. (2016) Aleumettik lingvistika. – A., 2016. – 248 b. [Abasilov A. (2016) Sociolinguistics. Almaty, 2016 – 248 p.] (in Kazakh)

Bizakov S. (2010) «Qazaq tili qandaj til». – Almaty, 2010. – 429 b. [Bizakov S. (2010) «What is the Kazakh language?». Almaty, 2010. – 429 p.] (in Kazakh)

Claire Kramersch, Anne Whiteside (2007) Three Fundamental Concepts in Second Language Acquisition and Their Relevance in Multilingual Contexts // the Modern Language Journal, Vol.91, Focus Issue: Second Language Acquisition Reconceptualized? The Impact of Firth and Wagner. 2007, pp.907-922. (in English)

Garaeva A. (2018) The development of linguocultural competence of students in teaching the history of the English language// Procedia - Social and Behavioral Sciences 152 (2014) 1012 – 1018 pp. (in English)

Jakobson R. (1985) Izbrannye raboty. – Moskva, 1985 – 460 s. [Jakobson, R. (1985) Featured Works. Moscow, 1985. – 460 p.] (in Russian)

Qajdar A. (2014) Gylymdagy gumyr. – Almaty, 2014 – 520 b. [Kaidar A. (2014) Life in science. Almaty, 2014] (in Kazakh)

Kiklevich A. (2009) Dvenadcat' funkcij jazyka // Zhurnal «Mir russkogo slova», №3, 2009. 5-14 s.s. [Kiklevich A. (2009) Twelve functions of the language // Journal «World of the Russian words». №3, 2009. 5-14 p.p.] (in Russian)

Kustanayev X. (1894) Etnograficheskiye ocherki. Tashkent, 1894. – 52 p. [Kustanayev H.

- (1894) Ethnographic essays. – Tashkent, 1894. – 52 p.] (in Russian)
- Lajoiz Dzh. (2004) Jazyk i lingvistika. Vvodnyj kurs. – M., 2004. – 320 s. [Lajoise J. (2004) Language and Linguistics. Moscow, 2004. – 320 p.] (in Russian)
- Mankeeva Zh. (2011) Tauelsiz Qazaqstan: qazaq tilining qogamdyq-aleumettik qyzmeti. – A., 2011. [Mankeeva zh. (2018) disclosure of ethno-cultural codes through language // Egemen Kazakhstan, September 24, 2018] (in Kazakh)
- Potebnja A.A. (1989) Slova i mif. – Moskva: Pravda, 1989. – 280 s. [Potebnja A.A. (1989) Words and myth. – Moscow: Pravda, 1989. – 280 p.] (in Russian)
- Qazaq tilin oqytuga amalghan tiptik bagdarlama (2012) – Astana, 2012. [Standard program for teaching the Kazakh language (2012) - Astana, 2012] (in Kazakh)
- Sternin I.A. (2009) K teorii rechevix kultur, 2009. – 120 p. [I.A. Sternin (2009) On the theory of speech cultures, – M., 2009. – 120 p.] (in Russian)
- Tazheva Z., Sycheva I., Artyukhova N. (2021) Formation of cross-cultural communicative competence among foreign students during pre-university training. Mar. 2021, Vol. 9, SPE(2), Professional competencies for international university education e-ISSN 2310-4635 <http://dx.doi.org/10.20511/pyr2021.v9nSPE2.1024>. (in English)
- Ter-Minasova S. (2018) Til zhane madenietaralyq kommunikacija. – Astana, Ulttyq audarma bjurosy, 2018. – 320 b. [Ter-Minasova, Svetlana. Language and Intercultural Communication. Astana, 2018 – 320 p.] (in Kazakh)
- Uali N. (2007) «Qazaq soz madenietinin teorijalyq negizderi» // F.g.d. diss. qolzhabasy. – Almaty, 2007. [Uali N. (2007) Theoretical basis of Kazakh speech culture. 2007. Almaty, PhD dissertation] (in Kazakh)
- Vereshchagin E.M., Kostomarov I.G. (2005) Jazyk i kul'tura, 2005. – 1040 s. [Vereshchagin E., Kostomarov V. (2005) Language and Culture. Moscow, 2005. – 1040 p.] (in Russian)
- Vorobev G.A. (2003) Razvitiye sosiokulturnye kompetensii budushih uchitelei inostaranogo yazika// Inostaranniye yaziki v shkole. 2003, № 2. [Vorobyov, G. A. (2003) Development of socio-cultural competence of future foreign language teachers [Text] / G. A. Vorobyov // Foreign languages at school. – 2003, № 2.] (in Russian)
- Vorob'ev V.V. (1997) Lingvokul'turologija (teorija i metody). Moskva, RUDN, 1997.– 331 s. [Vorobyov V. (1997) Linguoculturology. Moscow, 1997. – 331 p.] (in Russian)

A.Z. Bissengali^{1*} , S. Eker²

¹A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan;

²Baskent University, Ankara, Turkey

*e-mail: sarestek@gmail.com

NEW USAGES AS A COGNITIVE AND INFORMATIONAL TOOL IN THE KAZAKH AND TURKISH PRESS

Abstract. The article examines the peculiarities of the use of new words and new concepts with term potential – new usages in Kazakh and Turkish newspapers between 1995-2015. The language situation in the media of the two countries was compared and analyzed. The purpose of the article is to study from a linguocognitive point of view the processes of integration // non-integration of new usages in the Kazakh and Turkish press for a certain period of time (1995-2015) and in some particular cases the process of forming a term is compared with each other. The only document that records the state of the language at a certain point and the renewal of the language due to the internal law of development is the media. Currently, the process of introducing a new system of new usages is being revived and formed, with the transition of a number of loan words on the daily pages of the Press, television, radio, that is, in the media space of independent Kazakhstan. In Turkey, this process was started by the leader of the nation Atatürk in 1923, after the official proclamation of the Turkish Republic and the campaign to clean the language from foreign elements, which began under the label «Language Reform», is still going on. Comparison, analysis and identification of cognitive models of formation and interpretation of new names in two ethnically related Turkic countries is the most relevant and interesting issue for linguists in accordance with the modern level of linguistics.

Key words: new usage, cognition, cognitive and informational tool, term formation, mass media

А.З. Бисенғали^{1*}, С. Екер²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²Башкент университеті, Анкара, Түркия

*e-mail: sarestek@gmail.com

ТАНЫМДЫҚ-АҚПАРАТТЫҚ ҚҰРАЛ РЕТІНДЕГІ ЖАҢА ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК БАСПАСӨЗІНДЕГІ КӨРІНІСТЕРІ

Аннотация. Мақалада терминдік әлеуеті бар жаңа сөздер мен жаңа ұғымдар – жаңа қолданыстардың 1995-2015 жж. аралығындағы қазақ және түрік газеттерінде қолданылу ерекшеліктері қарастырылды. Екі елдің БАҚ-тағы тілдік жағдаяты өзара салыстырылып, талданды. Мақаланың мақсаты – қазақ және түрік баспасөзінде белгілі бір уақыт аралығында (1995-2015 жж.) жарияланған жаңа қолданыстардың тілде орнығу // орныкпау, кей жағдайларда терминге ұласу үдерістерін өзара салыстырып, лингвокогнитивтік тұрғыдан зерттеу. Тілдің белгілі сәттегі хал-ахуалын бекітіп,

тілдің ішкі даму заңына байланысты жаңалануын тіркейтін жалғыз құжат – баспасөз құралдары. Қазіргі таңда күнделікті баспасөз беттері мен теледидар, радиода, яғни егеменді Қазақстанның медиакеністігінде кірме сөздердің бірқатары ауысып, жаңа қолданыстар жүйесін енгізу үдерісі жанданып, қалыптасуда. Түркияда бұл үдеріс сонау 1923 жылы, ресми түрде Түрік Республикасы жарияланғаннан кейін ұлт көсемі Атаатүрік тарапынан қолға алынып, «Тіл реформасы» деген атпен басталып, тілді бөгде элементтерден тазалау науқаны бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Туысқан екі түркі еліндегі қазіргі заманғы жаңа атауларды қалыптастырып, түсіндірудің когнитивтік үлгілерін өзара салыстырып, талдап, анықтау – қазіргі тіл білімінің заманауи деңгейіне сәйкес аса өзекті, әрі тіл мамандарының қызығушылығын тудыратын мәселе.

Тірек сөздер: жаңа қолданыс, таным, танымдық-ақпараттық құрал, терминжасам, БАҚ (бұқаралық ақпарат құралдары)

А.З. Бисенғали^{1*}, С. Екер²

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан;

²Университет Башкент, Анкара, Турция

*e-mail: sarestek@gmail.com

НОВЫЕ СЛОВОУПОТРЕБЛЕНИЯ КАК ИНФОРМАЦИОННО-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ В КАЗАХСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ПРЕССЕ

Аннотация. В статье рассмотрены особенности употребления в казахских и турецких газетах с 1995 по 2015 год новых слов и новых понятий, обладающих терминологическим потенциалом. Проанализирована и сопоставлена языковая ситуация в СМИ двух стран. Целью статьи является взаимное сопоставление и изучение с лингвокогнитивной точки зрения процесса закрепления и в ряде случаев трансформации в термин новых словоупотреблений в казахской и турецкой прессе за определенный период времени (1995-2015 гг.). Единственный документ, закрепляющий состояние языка в определенный момент и фиксирующий обновление языка в зависимости от закона его внутреннего развития - это печатные издания. В настоящее время на страницах ежедневной прессы и телевидения, радио, т. е. в медиaprостранстве независимого Казахстана происходит смена ряда заимствованных слов, активизируется и формируется процесс внедрения новых словоупотреблений. В Турции этот процесс под названием «Языковая реформа» был начат вождем нации Атаатюрком еще в 1923 году, после официального провозглашения Турецкой Республики, а кампания по очистке языка от посторонних элементов продолжается и по сей день. Сопоставление, анализ и выявление когнитивных моделей интерпретации, формирования новых словоупотреблений в двух братских тюркских странах является очень актуальной проблемой современного языкознания и представляет интерес для лингвистов.

Ключевые слова: новое словоупотребление, познание, познавательно-информационное средство, терминообразование, СМИ (средства массовой информации)

Introduction

As a result of intensive political, economic, scientific, technical and intercultural contacts in

the era of globalization, the process of development of the lexical composition of the Kazakh and Turkish languages has reached a new level, both quantitatively and qualitatively.

In accordance with the sovereignty of the country and the acquisition of the state status of the Kazakh language, new directions of language research are also being formed and developed, which allow us to expand the scope of social activity of the language based on cognitive basis, to reveal the potential of the Kazakh word, which is expressed in the deep content of the Kazakh word. In this regard, the process of integrated development in the era of independence has led to changes in the language consciousness and intensified the complex social function of the language. From this point of view, the new name, which is formed as a result of the intersection of language and cognition to mark a new concept, rather than the transformation of a simple word, which is a special lexical unit, into a term, represents a more complex image.

In accordance with modern trends, the social and public activity of the Kazakh word in everyday use intensifies the process of discovering all aspects of the potential of new words and creates an attempt to move from the general use of the word to the naming of a new concept. This process has led to the need to consider on a cognitive basis the selection and analysis of new names formed by the renewal and modernization of the language in accordance with the pace of development of the language in the course of its use as a special language symbol.

In accordance with this, research has been conducted in Kazakh linguistics to reveal the cognitive implications of considering the word in a new linguistic model. For example, at the moment of entering (fixing) a term in a certain field, the processes of thinking are connected with the cognitive system, and the direction of cognitive terminology began to form.

In this system, it is noted that the basis for determining the naming process of new concepts is also the cognitive and informational nature of the content of new terms, names, and new usages in the Kazakh language. As a result, it is clear that the connection of language with the consumer's consciousness is directly related to the recognition of the nature of new uses.

In comparison with the Turkish language, which experienced the process of renewal // socialization at an early stage, there is a special trend of updating, expanding the field of social, consumer, public, communicative activities of the Kazakh language in accordance with the current state status, mainly through updated (semantic), newly developed (word-forming) alternatives, formed on the basis of the traditional Kazakh word in the period of independence.

Due to the communicative essence of language, a person not only perceives the surrounding reality, various phenomena in his or her consciousness, but also processes, summarizes and evaluates it, reproduces information in a new quality in consciousness and applies it in everyday practice. As a result, the linguistic picture of the world created by language as a holistic reflection of these actions is comprehensively considered in Kazakh linguistics from a linguocognitive point of view.

According to this principle, in connection with the expansion of new concepts and cognition, it is especially important to consider new usages, which are often born in newspaper vocabulary, as a cognitive structure that can serve as a measure of the natural dynamic cognition of a person on a certain level.

Materials and methods

The article considered the Kazakh and Turkish periodicals from 1995 to 2015, in particular: «Egemen Qazaqstan», «Zhas Alash», «Aikyn», «Almaty akshamy», «Ana tili», «Qazaq adabietі» and «Hürriyet», «Milliyet», «Sabah», «Vatan», «Zaman», «Kazakhstan-Zaman».

In addition, data from lexicographic works in the Kazakh and Turkish languages were used: «Jana qoldanystar sozdigi» (Dictionary of new uses), «Qazaq adebi tilinin sozdigi» (Dictionary of the Kazakh literary language) (15 volumes), «Qazaq tilinin tusindirme sozdigi» (Explanatory Dictionary of the Kazakh language), «Qazaq sozdigi» (The Kazakh Dictionary) (11 volumes), «Saiasi tusindirme sozdik» (Political Explanatory Dictionary), industry terminology dictionaries, etc.; Turkish dictionaries: «Türkçe sözlük» (Turkish dictionary), «TDK, Büyük Türkçe Sözlük» (TDK, The Unabridged Turkish dictionary), «TDK, Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü» (TDK, Dictionary of the Words of Western Origin), «Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü» (Explanatory Dictionary Of New Words), «TDK, Derleme Sözlüğü» (TDK, Compilation Dictionary), «TDK, Tarama Sözlüğü» (TDK, Scanning Dictionary), «Terimler Sözlüğü» (Glossary of Terms) etc.

The article uses the methods of comparative, historical-comparative, cognitive interpretation, methods of systematization, grouping, conceptual, contextual analysis of the accumulated language units.

Literature review

The results of Russian scientists N.M. Shanskiy, A.A. Ufimtseva, T.V. Popova, N.Z. Kotelova, V.I. Zobotkina, S.I. Togoyeva, A. Vezhbitskaya, V.N. Telia, E.S. Kubryakova and others related to the problem of new word formation and its cognitive aspect were used in the work from a scientific and methodological point of view.

A. Kaidar, R. Syzdyk, U. Aitbaiuly, B. Kaliuly, N. Uali, A. Aldasheva, K. Kadyrkulov, etc. contributed to the discussion of the problems of new usages of the name of a new concept in Kazakh linguistics and the formation of cognitive aspects of new national words and the scientific results of the work of Kazakhstan scholars: G. G. Gizdatov, E. D. Suleimenova, Sh.Zharkynbekova, S. Akayev, K. Aidarbek, E. Orazaliyeva, S. Issakova, N. Aitova and others related to the field of cognition were considered in detail.

The research of scholars B. Abylkassymov, S. Isayev, B. Momynova, Sh.Mazhitayeva, K.Yessenova, Zh.Ibrayeva and others, who specifically studied the course of historical development of social and public services of the newspaper's vocabulary, was also efficiently used in the work.

The problem of formation and regulation of the terminology fund of the Turkish language is covered in the works of the following Turkish and foreign researchers: B.Brendemoen, R.Dankoff, G.L.Lewis, Ahmet Besim Atalay, Mehmet Fuat Köprülü, Zeki Velidi Togan, Ahmet Caferoğlu, Reşit Rahmeti Arat, Hasan Tahsin Banguoğlu, Vecihe Hatipoğlu Kılıçoğlu, Hasan Eren, Zeynep Korkmaz, Osman Nedim Tuna, Muharrem Ergin, Talat Tekin, Doğan Naci Aksan, Emin Özdemir, Necmettin Hacıeminoğlu, Şinasi Tekin, Berke Vardar, Mustafa Canpolat, Tuncer Gülensoy, Hamza Zülfikar, Ahmet Bican Ercilasun, Ahmet Topaloğlu, and others.

Results and discussions

«Every year that passes throws up new ideas, experiences, and inventions for which no name has hitherto existed, and since names are indispensable cogs in the machinery of communication, our natural human propensity for coining them soon plugs most gaps» (Ayto J., 2007: 1).

The importance of the cognitive mechanism in the formation of new names is due to the fact that language is not only a keeper and supplier of information, but also a tool for naming new

concepts in the next era. That is, through a language tool in the form of new usages, a special conceptual and informational image of real life is created in the consciousness of a person living and acting in modern society. On this basis, a person has the opportunity to establish or encode the world, which he or she has received and formulates through his cognition and experience as a linguistic symbol (new name), to pass it from one person to another. The language symbol (new word), which is the basis of cognitive experience, cognitive information of people who speak the same language, forms the communicative function of a new word by perceiving, preserving and reproducing new information about the surrounding reality of life. In this regard, mass media, including newspapers and magazines, has a special place as the sphere of active use of new usages. Because «newspapers are mirroring society» (Conboy M., 2010: 4).

This is due to the fact that the names of new concepts, the use of new terminological vocabulary in newspaper texts related to news and events that are taking place today in various spheres of public life (production, economy, science, culture, art, politics, etc.) are reflected in a short time and quickly.

In accordance with this trend, which characterizes the process of updating the Kazakh vocabulary in relation to changes and innovations in social and public life, since the beginning of the XX century, researches on the history of the Kazakh press and literary language has been talking about the emergence of new concepts and new names for them.

The fact that the appearance of new usages as cognitive and informational tools in the Kazakh press are observed in the lexical composition of the periodical «Aıyqap» and the newspaper «Qazaq», as well as in new words and new phrases that existed in the general vocabulary of that time, has been proven in special studies of scientists: B. Abylkassymov, B. Momynova, Sh.Mazhitayeva and others. In such periodical and literary publications as «Aıyqap», «Dala ualaiaty», «Qazaq», the cases of such transformation of words began to develop at a new pace, and later the Kazakh intelligentsia, led by A. Baitursynuly, began to create and search for subject words in the process of writing various textbooks.

Their work in this direction was based on the phenomenon of word formation without translating or copying foreign words, using the potential of the language, and the process of Kazakhization of international terms was influenced by the spirit of the mother tongue, high qualifications and clear goals and social situation.

In the process the people of the nation, who made every effort to raise the level of education, art and cognition of the people on the pages of the first Kazakh press, tried to connect the surrounding reality with the Kazakh cognition, bring it closer to the Kazakh understanding. The non-destructive, correct language and its social activity was considered in the association of national cognition.

This is because they were people of the national language, who had a deep knowledge of Kazakh oral literature, cultural, political history, poems, could speak eloquently, write artistically, master its grammatical structures at the level of a specialist, speak expressively and write artistically.

Thus, the Kazakh intellectuals and Alash leaders as a journalists who can write masterfully, actively participated in the life of society, political and social issues, actively participated in the search for positive solutions to the problems of the social essence of the language, the scope of its application, its destruction, language reform, language policy in the world, and regularly published articles in the press.

One of the most important issues to pay special attention to in terms of language innovations in these works is the formation of terminology on the pages of newspapers, the search and

activity in the creation of new words. Well-educated Kazakh intellectuals and educators of the time, who understood the function of the press, wrote letters to the editors, wrote articles in newspapers and journals, expressed their views and suggestions, emphasizing the need to pay more attention to language purity and language culture. As a result, each new word, new usage was used and discussed in the periodicals, and the most successful words, and words close to cognition became part of the vocabulary and enriched our language according to that period.

In this regard, it has been established that, in general, the vast majority of words in the lexical structure of the language of the periodical press are ancient Kazakh words. During this period, many words (*әкім, хұқық, басқарма, төраға, би, тілмаш, тәржімелеу, парыз, һәм* etc.) were renewed after a while and were used in the press in a new content.

This is a phenomenon that occurs in the practice of any language. And *қарындас, пікір, ақсақал, сәулет*; and *айтыс, жарыс, құрал, сайлау, шәкірт, мүлік, жолдас, орталық*, etc., used in the press in the early twentieth century, are actively used in a new sense in the social and public vocabulary and industry terminology (Sapina S. M., 2002).

G. Zhumasheva, who studied the language of the journal «Жаңа мектеп», which is directly related to the beginning of the history of the Kazakh press, shows how the articles of such scholars as A. Baitursynov, E. Omarov, K. Basymov, T. Shonanov, H. Dosmukhamedov, N. Torekulov, K. Kemengerov made a real contribution to the perception of the term and its formation (Zhumasheva G.K., 1996).

In her research, the scientist G. Zhumasheva groups new usages in the language of the press on the relationship between neologism and archaism, their scope of application is as follows:

1) words that became archaic at that time and later rose to the level of frequent use. This includes, in particular, names related to religious concepts: *мешиит* (mosque), *молда* (mullah), *тұмар* (amulet), *садақа* (alms, charity), *айт* (muslim holiday), *құрбан айт* (muslim holiday), *Құран*, etc.

2) «New names», which at one time became a neologism, and later, under the influence of external factors, became part of the group of archaisms, which are now being reused: *кеңес* (council), *төраға* (chairman), *төңкеріс* (revolution), *әдіс* (method), *дәріс* (lecture), *құрылтай* (congress), *алқа* (collegium) etc.

3) names that were neologisms at that time and later became archaic due to the development of society: *сауат ашу мектебі* (literacy school), *кедейлер ұясы* (the nest of the poor), *жалшылар комитеті* (farm labor committee), *ересектер мектебі* (the school of adults), etc. (Zhumasheva G.K., 1996).

She noted the new concepts of that time and the new words published in the journal, grouped according to their current use as follows:

«1) the names in the Kazakh language, the equivalent of which is still used without constant changes: *белсенділер* (activists), *онкүндік* (decade), *жоғары мектеп* (high school), etc.;

2) names that entered from the Russian language were initially translated, and later the equivalent did not stabilize in the literary language, but instead the Russian version became the norm to this day.: creditor – *аласылы*, cone – *шошақ*, trapeze – *бестабан*, progressive – *ілгерішіл* etc.» [268].

In addition, similar studies on new usages in the pages of the Kazakh press of that period, focusing on the occasional nature of new usages in the term creation process, the specific data reflect the cognitive basis of this phenomenon in practice.

In fact, it is obvious that not all new words created in our language in the 1920s were stabilized and formed. Some of them were used only for a short time and remained out of the language, while others have been used only once and have become occasional.

They can be classified into several groups based on their composition:

1) root words: *алана* (minimum), *далда* (banquet, *бұрсат* (permission) etc.

2) new words created by the suffix: *тақпақшы* (reciter), *үнемші* (economist), *мұқалымпаз* (impressive) etc.

3) words created by combining words: *мойынтақ* (tie), *жеркөмбе* (basement), *сақтауқам* (insurance), *күнбелгі* (calendar) etc.

4) new words created by phrases: *өрнекті ойындар* (physical education), *су өнерпазы* (hydraulic engineer), *құлық қалыбы* (code of conduct), *су ағар* (water pipes) etc.

In this regard, the following statement of G. Yernazarova, who specifically studied the language of journalism by A. Baitursynov, is very important: «The evaluation component, which is a kind of connotative meaning, has a dominant degree in the journalistic works of A. Baitursynov. Words of evaluative or expressive-emotional coloring, after entering the system of terms, are used as the name of a particular concept, replacing the evaluative meaning with a potential seme. For example: *жазықты қылмыс* (plain crime), *жарылқарлық-қарғарлық управитель* (blessed and cursed manager), *жасырын шағым* (anonymous petition), *тағлықты үкімет* (wild government), *ереуіл келетін шатақтар* (a scandal leading to a conflict), *күмәніл жауапкер* (skeptical defendant) etc.» (Yernazarova G. Sh., 2004: 25).

This principle ultimately coincides with the conclusions of intellectuals led by A. Baitursynov, who aimed to put the formation of terms in the Kazakh language on a professional level in accordance with the nature of the native language, in terms of national language and interests. In accordance with the historical, social, communicative function of language in the context of time and space, the name of any new or known concept from a new angle gives rise to new usages.

The original figurative character of such words, in the course of constant use, turns into a normal meaning and becomes the name of a concept in a particular area: *көсемие* (gerunds), *есимие* (participle), *бастауыи* (subject), *баяндауыи* (verb), *анықтауыи* (definitive), *пысықтауыи* (adverbial), *толықтауыи* (complement), *жұрнақ* (suffix), *жалғау* (flexion), *буын* (syllable), *шумақ* (strophe), *тармақ* (line), *қаратпа сөз* (vocative), *қыстырма сөз* (parenthesis), *тұрлаулы мүше* (principal parts of the sentence), *тұрлаусыз мүше* (subordinate part of the sentence), *салалас сөйлем* (composed sentence), *сабақтас сөйлем* (complex sentence), *жалаң сөйлем* (unextended sentence), *жіңішкелік белгісі* (soft sign), *демеу* (support), *жалғау* (suffix), *үстеу* (adverb), *шылау* (form word), *теңеу* (epithet), *қос сөз* (alliterating words) etc.

The main reason for the formation and support of such words used and proposed by A. Baitursynov in the minds of the population is the naming, as noted by S. L. Mishlanova, not only the process of defining concepts, but also the cognitive process (Mishlanova S. L., 2001: 77).

Academician O. Aitbayev noted the role of periodicals in the formation of the Kazakh word, the growth and development of linguistics: «In general, the term could be used, first of all, in periodicals, that is, there is no more terminological specialist than journalists who collect and report on various aspects of life (Aitbayev O., 1997: 35).

Regarding the stabilization of new usages and terms in the literary language, O. Burkitov said: «Periodicals are a workshop of new words» (Burkitov O., 1999: 386).

In addition, the researcher G. Yernazarova points out new usages and equivalents of international terms in the Kazakh language, which A. Baitursynov used in the language of journalism.

The newspaper texts also indicate that A. Baitursynov sometimes used elements of the Arabic-Persian language, which were widely used in the national language of that era, as the name of the concept, if necessary: *рисалар* (*рисалатун*) – mission, *үндеу хат* – (appeal letter); *матбуғат* (*матбу атун*) – *басылым* (edition); *мазхаб* (*мазхэб*) – *дини қауым* (religious community), *секта* (sect), *жік* (grouping); *ағза* (*а да у*) – *мүше* (human organ); *низам* (*низамун*) – *тәртіп* (discipline), *қоғамдық режим* (social regime), *заң* (law), *жөн* (properly), etc.

It is also known that this trend has found a new dynamic field during the period of independence. During the period of independence, one of the sources of the formation of new usages associated with the spiritual and social modernization of consciousness is words from the Arabic language, which have revived in new qualities and increased activity in term formation.

The following updated terms are proof of this: class – *сынып*, percent – *пайыз*, auditorium – *дәрісхана*, lecturer – *дәріскер*, text – *мәтін*, archive – *мұрағат*, visa – *рұқсатнама*, autobiography – *өмірбаян*, customs – *кеден*, inventory – *мүқаммал*, information – *ақпарат*, alphabet – *әліпби*, competence – *құзыр*, confiscation – *тәркілеу*; space – *ғарыш*, problem – *мәселе*, justice – *әділет* etc. (Zhiyekbayeva A. B., 2010).

Researcher A. Zhiyekbayeva explains the emergence of Arabic and Persian words at a new level in the system of creating new usages during this period: «During this period, the public consciousness began to get rid of the Russian words, and a purist mood (in a good sense) took place in society. If we look at the history of other languages, we can see similar phenomena. Another reason is the revival of ancestral traditions and Islam since independence. Returning to the forgotten Islamic values, in the words of academician R. Syzdykova, we set out to return the «Arabic words that are the soul» of this religion. History is a sequence of events that repeats over and over again over the years, then the words used in the language of the Kazakh Press in the first years of the XIX century, which began to settle, once again appeared on the stage of history, «the second life» can be seen on the pages of the periodical press, in textbooks written in the field of religious studies» (Zhiyekbayeva A. B., 2010: 10).

A. Zhiyekbayeva, who specially studied the introduction of Arabic and Persian words into the Kazakh language, gives the following arguments to the above conclusion: «Now instead of «аптека» we use the word *дәрісхана* (pharmacy), which was previously used and later came out, instead of «лекция» - *дәріс* (lecture), instead of «бастық» - *әкім* (mayor), instead of «секретарь» - *хатшы* (secretary), the same as *рухани құндылық* – *руханият* (spirituality), *исламият*, archive – *мұрағат*, museum – *мұражай*, pension – *зейнет*, *зейнетақы*, document – *құжат*, obituary – *қазанама*, laboratory – *зертхана*, complex – *кешен*, tenant – *жалгер*, passport – *төлқұжат*, historicism – *тарихаят*, restaurant – *мейрамхана*, observatory – *расытхана* etc.» (Zhiyekbayeva A. B., 2010: 11).

Today, it is known that some Arabic-Persian words have been adapted to the phonomorphological laws of the Kazakh language and have taken a great place in the rich lexical fund of the national language: *неке* (marriage), *несие* (credit), *қаражат* (funds), *айып* (fine), *қазына* (treasure), *жауапкер* (defendant), *жамият* (community), *хикмет* (wisdom) etc.

It is noted that A. Baitursynuly translated journalistic texts using the calque method, preserving the personal, semantic, and compositional features of socio-political, socio-economic terms: expiration date – *мерзімді өлшеуі*, abuse of power or authority – *қызмет бабындағы жазықты қылмыс*, primary school – *бастауыш мектеп*, bandage – *орауыш*, the black hundreds – *қаражүздер*, state court – *қазыналық сот*, partnership – *серіктік*, unemployment – *жұмыссыздық* etc.

It is also clearly shown in the study of new usages used in the press that A. Baitursynuly, in connection with the narrowing of the sphere of public activity in the process of terminological formation, adds a new meaning to words that belong to the group of ancient words, carries out a special service, using the potential of the word: *бүлік басылары* (leaders of rebellion), *жасақ беру жұмысы* (gathering the squad), *лау салығы* (temporary tax), *ереуіл сөз* (accent word), *дау ыспаты* (evidence of dispute), *даушар істер* (litigation), *аса билік* (supremacy), *дәйімдік сиез* (*regular congress*), *қоңсы уез* (neighboring county), *тарқы заман* (mortal time), *тәуел оңаша мәселелер* (isolated issues), *дүния тегершігі* (the wheel of world), *қорғандық дуандар* (protective district) etc.

We see that many of these principles used in the journalism of A. Baitursynov today are based on new usages of the modern Kazakh language: *несие ақша* (credit money), *сауда капиталы* (trade capital), *айырбас-сауда* (barter), *тілім* (plate), *жоба* (project), *құжат* (document), *жерге қоғам иелігі* (public ownership of land), *қазыналық орын* (treasury), *хұқ* (right), *кесілген жаза* (punishment), *кепіл* (guaranty), *жауапкер* (defendant), *жасырын шағым* (anonymous petition), *жазықты қылмыс* (plain crime), *қуәланған қағаз* (certified paper), *үздік білім* (excellent education), *білім жарысы* (educational competition), *сырттан оқу бөлімі* (extramural department), *талапкер* (applicant), *оқу министрі* (*minister of education*), *оқу құралдары* (textbooks), *білім ордасы* (educational institution), etc.

S. Isakova, who studied the cognitive-pragmatic aspect of Kazakh terminology, based on the conclusions of scientists who studied the general stages of formation of term equivalents or new names arising in connection with the active work of the press in the Kazakh language, shows the following:

- 1) identify some features of the new concept;
- 2) search for the appropriate word in advance;
- 3) identification of common features of linguistic meaning;
- 4) clarification of the internal form based on meaning;
- 5) improving the concept in its application;
- 6) take into account changes in meaning caused by changes in the internal form (Isakova S. S., 2008: 30).

Meanwhile, it can be seen that there is a place between a term and a new existing word that is not yet a term, but not a simple word, but prototermines that can be obtained conditionally. We see from experience that the name of a concept, which has not yet been formed as a term, under the influence of the press is characterized, evaluated, perceived and analyzed in the minds of consumers:

Алаңша – area; Сонымен қатар облыстық білім басқармасының ұйғаруымен құрылысшы мамандарын даярлаудың бір тобы дуальдік оқыту жүйесінің эксперименттік *алаңшасы* ретінде қарастырылған (Айқын, 08.06.2015). Жылына 1 миллион тонна жүкті өңдейтін контейнерлік *алаңша* мен әрқайсысы 150 метр болатын үш айлақ теңіз портының көліктік шамасын дамытуға септігін тигізбек (Айқын, 07.07.2015).

Бопсалаушы – blackmailer; Ертеңінде *бопсалаушы* кеденші пара алу сәтінде қолға түсті (Егемен Қазақстан, 25.09.2007). Бірақ Қанат Алдабергенұлы *бопсалаушылардың* құрығына түспей, өздеріне қарсы әрекет жасады! (Ана тілі, 09.07.2015).

Ілесне аударма – simultaneous translation; Парламент Сенатының жалпы отырыс залы, әр комитеттің отырыс залдары *ілесне аударма* жабдығымен жарақтандырылған, *ілесне аударма* жасайтын өз мамандарымыз біліктілікпен жұмыс істейді және Қазақстан бойынша *ілесне аударманың* мол тәжірибесі қалыптасқан әрі өзіндік мектебі бар осы

Парламент қабырғасы деп батыл айтуға болады (Ана тілі, 29.11.2012). «Ұлттық мирас» ғылыми-зерттеу институты, жаңғырту шеберханалары, зертханалар, оқырман залдары бар кітапханалар, *ілесіне аударма* құралдарымен жабдықталған мәслихат залы, кафе, дәмхана орналасатын жайлар бар (Алматы ақшамы, 04.07.2014).

It is known that during the period of Independence, new words were increasingly used in our language as a means of cognitive and informational language tool in relation to the many branches of science and technology. Therefore, scientists have paid special attention to the new usages in the social and journalistic literature (newspapers and journals), in everyday life, in the field of science and education, in sports, and have identified them as a special object of study: *әуесқой* (amateur), *әуесқойлар түсірген фильм* (amateur film), *радиоәуесқойлар жарысы* (amateur radio competition), *жазбалар* (records), *толғаныс* (reflection), *ізденіс* (search), *тебіреніс* (trepidation), *тапсырыс* (order), *суреткер* (artist), *байқалмаздық* (observation), *туынды* (creation), *өміршеңдік* (vitality) etc.

Although all of them are already existing concepts, the formation of the Kazakh equivalent as a branch name depends on the state status of the Kazakh language.

For example, as a result of the effective use of the potential of the Kazakh language, a system of new sports names and new phrases in the Kazakh language is being formed:

Аяқдоп – football; Дау-дамай қазақ *аяқдобын* тығырыққа тіреді (Қазақстан-Заман, 25.09.2008).

Ойыннан тыс қалу – offside; Алайда, Марий автономиялы республикасының астанасынан келген қазы Хохряков эпизодқа ешқандай қатысы жоқ Владимир Никитенконың *ойыннан тыс қалуын* сылтау қылып, өкінішке қарай, голды есептемей қойды (Алматы ақшамы, 07.10.2015).

Шаршы алаң – boxing ring; Ал елордадан *шаршы алаңға* 20 боксшы шығады деген дерек бар (Егемен Қазақстан, 19.01.2010).

Теңбіл доп – soccer ball.; Қосымша уақытта қарсыластарынан бір доп артық соққан (жалпы есеп 6:5) *теңбіл доптың* теңдессіз шеберлері ширек финалға шықты (Алматы ақшамы, 17.04.2014).

Қарымта шабуыл – counter attack; «Жетісу» сауатты қорғанып қана қоймай, жүйелі түрде *қарымта шабуыл* жасай алды (Айқын, 17.08.2015).

Дүбірлі дода – tournament; 2011 жылғы Ақ Азиадаға арналған спорттық кешендер тек *дүбірлі дода* басталар кезінде қолданысқа берілген болатын (Ана тілі, 22.10.2015).

Мәре – finish; Винокуровты сонау Сидней Олимпиадасының *мәресінде* қарсы алғанмын (Қазақ әдебиеті, 24.10.2015).

Бас бапкер – head coach; Үндістандық Сушил Кумармен болатын белдесуге сол кездегі *бас бапкер* Алтай Танабаев емес, аға бапкер Руслан Өмірәлиев алып шықты (Ана тілі, 21.08.2014).

Қаптал – flank; Соған қарамастан, *қапталдағы* төрешілер бірінші раундты тең деп санады (Егемен Қазақстан, 16.08.2011).

Әлем біріншілігі – world championship; 4-12 қыркүйек аралығында Ресейдің Санкт-Петербург қаласында бокстан жасөспірімдер арасындағы әлем біріншілігінің жалауы желбірейді (Айқын, 11.08.2015).

Қосалқы құрам – reserve team; Сондай-ақ бұл – алаңға әріптесін алмастырып шыққан *қосалқы құрам* ойыншысы жасаған тарихтағы жалғыз хет-трик (Алматы ақшамы, 11.06.2014).

Жанкүйер – fan; Ал *жанкүйер* қауымның қатарында қаракөз қыздардың қарасы көп десекте, жасыл желек үстінде жаттығып, теңбіл допты тегеурінді тебуге талабын

танытқан бойжеткендер баршылық (Ана тілі, 26.11.2015).

Құрама – national team; Бұйырса, ел *құрамасы* жоғары деңгейде өнер көрсетеді деген сенім бар (Алматы ақшамы, 26.04.2012).

Дода – championship; Реті келіп тұрғанда, бұл спорттық *додада* 69 жүлде жиынтығы сарапқа салынғалы тұрғанын еске сала кетелік (Егемен Қазақстан, 31.03.2010).

The above concepts related to sports have long entered our minds in the Russian version. But previously, there was neither a consumer desire to find a Kazakh equivalent, nor a corresponding need for social and public services.

The above-mentioned new terms used in the field of sports, aimed at activating the state language in the field of sports in accordance with the national interests of modern society are the result of the formation of the native language as a cognitive and informational tool.

As for the Turkish language, the words of Atatürk, which he said in 1930, are still in the memory of every patriot: «The connection between national feelings and language is very strong. The richness of the national language is the main factor that awakens the national feeling. Turkish is one of the richest languages in the world. You just need to be able to use this language consciously. The Turkish nation, which is able to defend its homeland and independence, must save its native language from the aggression of foreign languages» (Arsal S., 1930).

The outstanding Turkish linguist Dogan Aksan defined the important role of the press in the life of society this way: «If you want to know the status of Turkish as a language of education and culture, watch the press. This is because newspaper texts are a reliable database in terms of determining the number of local and foreign words in the language, the frequency of use of these words» (Aksan D., 2010: 132).

In fact, as is known, the frequency of using new names, which are so much transmitted in the press, increases and thereby directly contributes to the perception of these words by the population.

For example, these new Turkish words, which were once very relevant, were often appeared in the Turkish press, used and firmly established in modern Turkish vocabulary: *dergi* (journal), *gündem* (agenda), *işlem* (process, procedure), *olgu* (fact), *etken* (factor), *özelleştirme* (privatization), *uydu* (satellite), *yüzölçüm* (area), *yörünge* (orbit), *gezegen* (planet), *arabulucu* (peacemaker), *sözcü* (press secretary), *yargıtay* (supreme court), *önder* (leader), *yatırım* (investment), *etkinlik* (activity) etc.

However, looking at the modern Turkish press – we understand that Turkey, located in the middle of Europe and Asia, is facing a difficult linguistic situation. The Turkish vocabulary, which is developing in accordance with the process of globalization in the XXI century, is actively adopting foreign words on the one hand, and on the other hand, creating new, artificial Turkish equivalents that can replace these words in compliance with the Turkic spirit.

Another topical issue that is often discussed in the Turkish press is spelling mistakes. As a result, new names on the pages of newspapers are also misspelled. Of course, this situation has a negative impact on the correct assimilation and perception of new words in the public consciousness, which have a cognitive and informational function. In this regard, the main issues related to the use of the Turkish language in the Turkish press were carefully considered and analyzed in detail in the report of the well-known linguist Zeynep Korkmaz «Turkish language in the media». Since there are so many examples, we decided to give them in the form of short phrases:

spelling mistakes: «Maltepe gazinolarında ramazan nedeniyle *proğram* (correct spelling: *program*) yoktur», «Yüzde yüz *pamuklu* (correct spelling: *pamuklu*)», «*elektonik* (correct spelling: *elektronik*) ticaret», «*parlamento* (correct spelling: *parlamento*)», «*sathk* (correct

spelling: *satılık*) daire», «*müdail* (correct spelling: *müdahil*) avukat», «*inşaa* (correct spelling: *inşa*) çalışmaları» etc.;

- presence of words in foreign letters that are absent in the Turkish alphabet: «*Newruz* (correct spelling: *Nevruz*)», «*lux*» (correct spelling: *lüks*), «*Savaş war* (correct spelling: *var*)», «*Derischov*» (correct spelling: *Derişov*), «*reflex*» (correct spelling: *refleks*) etc.;

- incorrect spelling of endings and affixes: «*Evrin teorisine* (correct spelling: *teorisini*) kesinlikle yıkmıştır», «*kuruluş yıldönümüne* (correct spelling: *yıldönümünü*) coşkuyla kutladı», «*izleyenlere* (correct spelling: *izleyenleri*) büyüledi», «*alevleri binanın üst katlarına* (correct spelling: *katlarını*) sardı» etc.;

- misspelling of circonflexe: «*kar* (correct spelling: *kâr*) payı», «*ithalat*» (correct spelling: *ithalât*), «*üşup*» (correct spelling: *üşûp*), «*Rusya Çeçenistan harekatı* (correct spelling: *harekâtı*)», «*imkan*» (correct spelling: *imkân*), «1963'ün *asgari* (correct spelling: *asgarî*) ücreti» etc.;

- incorrect apostrophe usage: «*Cumhurbaşkanı Putini* (correct spelling: *Putin 'i*) kabul etti», «*Sağlık Bakanlığı'na* (correct spelling: *Bakanlığın*)», «*Afyon'lu* (correct spelling: *Afyonlu*) bir tüccar», «*Valilik'ten* (correct spelling: *Valilikten*) Esenyurt açıklaması» etc.;

- incorrect writing of function words: «*Bakarmısın* (correct spelling: *bakar mısın*) evladım», «*Bende* (correct spelling: *ben de*) eylemi yapmanın kararını aldım», «*Neyseki* (correct spelling: *neyse ki*) bu iş sonuna getirilebildi», «*Güzel'de* (correct spelling: *güzel de*) siyasi yasaklı» etc.;

- Incorrect use of capital letters: «*İran'da Perşembe* (correct spelling: *perşembe*) gecesi başlayan öğrenci olayları», «*Gelir vergisi beyannameleri her yılın Mart veya Mayıs* (correct spelling: *mart, mayıs*) aylarında verilir» etc.;

- incorrect spelling of compound words: «*Çocuklar, Özden Huzurevi* (correct spelling: *huzur evi*) sakinleriyle buluştu», «*gazyağı*» (correct spelling: *gaz yağı*), «*MHP'de yeni grup başkanvekili* (correct spelling: *başkan vekili*) belli oldu», «*Büyükçekmece* (correct spelling: *Büyük Çekmece*) mevkiinde saman yüklü kamyon devrildi», «*bankalararası* (correct spelling: *bankalar arası*) piyasa» etc.;

- incorrect use of words due to misunderstanding of the meaning of words: «*Tüm camlar yıkıldı* (correct spelling: *karıldı*)», «*Beş dakikalık süreç* (correct spelling: *süre*) içinde», «*Konuştuğumuz bilgiler* (correct spelling: *konular*) hakkında doktorumuz yardımcı olacaktır», «*geçtiğimiz ay* (correct spelling: *geçen ay*)», «*Zevkler ve renkler tartışılmaz diye bir kelime* (correct spelling: *söz*) vardır», «*Medyada görülen yurtcu ve kanlı* (correct spelling: *dehşet verici*) olaylar» etc.

- not to use the full potential of the Turkish language, which is rich in synonyms, artificially creating a shortage of words: regular use of the word *aşama* (period) when there are synonyms *derece* (degree), *devre* (stage), *kademe* (stage), *safha* (period), *hamle* (flow); *sebebiyle* (because), *vasıtasıyla* (through), *münasebetiyle* (related to), *yiüzünden* (due to), *bakımından* (in terms of), *yol açmak* (opening a path) limit the meanings that synonyms can give only to the word *nedeniyle* (because of); to express the concepts of *taarruz* (attack), *tecavüz* (rape), *hücum* (attack) only with the word *saldırı* (attack); always use the word *onur* (honor) when there are synonyms *şeref* (honor), *haysiyet* (dignity), *itibar* (honor, prestige), *gurur* (pride); the word *acımak* (compassion) has been completely removed from the use of the words *şefkat* (kindness) and *merhamet* (empathy) etc.;

- one of the main problems of the modern Turkish press is the use of foreign equivalents of new words, despite the presence of their Turkish equivalents. Although the «Turkish Language Association» has found pure Turkish equivalents of foreign words and introduced them to the public through the daily media, the Turkish media has ignored them.

For example (the words given in parentheses are Turkish new usages proposed by the «Turkish language Association», but not used): *likidite (alışkanlık)* – liquidity, *nostalji (sıla özlemi)* – nostalgia, *meditasyon (derin düşünme)* – meditation, *marketing (pazarlama)* – marketing, *part-time (yarım gün)* – part-time, *full-time (tam gün)* – full-time, *showmen (gösteri adamı)* – showman, *referandum (halk oylaması)* – referendum, *amblem (belirtke)* – emblem, *back-ground (arka plan)* – background, *self-servis (seç al)* – self-service, *viyadük (köprüyol)* – viaduct, *franchising (isim hakkı)* – franchise, *non-stop (molasız)* – nonstop, *kampüs (yerleşke)* – campus, *trend (eğilim)* – trend, *optimist (iyimser)* – optimist, *poşet (torba)* – package, *optimal (en uygun)* – optimal, *bestseller (çok satan)* – bestseller etc. (Korkmaz Z., 2002: 45-59).

Now let us focus on the last paragraph. It should be noted that many of the above Turkish words have no analogues in the Kazakh language. That is, we use the same foreign language words. Therefore, we decided to give examples from Kazakh and Turkish newspapers regarding these words, which are used equally in Kazakh and Turkish languages, and give them in two languages at once. In this way, it becomes clear that this problem is common to both languages.

For example: Әуелден үлкен *оптимист* не үлкен пессимист болып жаратылғаным жоқ (Қазақ әдебиеті, 01.10.2010). Böylece *optimist* tekne aramaya başlarken, kendimizi Fenerbahçe Yelken Kulübü'nün Dereağzı Tesisleri'nde bulduk (Hürriyet, 12.09.2013).

Түз даланы кірпігімен қоршап алып, *медитация* жасап тұрған жан иесі (Ана тілі, 14.03.2013). *Meditasyon* ve yoga gibi rahatlama yöntemleri stresin yanı sıra endişelik hali ve kronik yorgunluğu da azaltıyor (Milliyet, 06.12.2007).

Одан әрі іс-шара «Медиаменеджменттің ғаламдық өзгерістерге ұшырауы жағдайында ақпараттық интеграция» және «Отандық продакшн индустриясының даму эволюциясы: жаңа *трендтер* мен бейне өнім тенденциялары» тақырыбындағы пікірталас алаңында жалғасын тапты (Ана тілі, 08.10.2015). Uzun etekler 2014-15 Sonbahar Kış etek *trendlerinden* (Hürriyet, 27.09.2014).

Швейцарияда 5 маусымда елдің барлық тұрғындары үшін жәрдемақыға кепілдік берілетін «шартсыз негізгі кіріс» мәселесіне байланысты *referendum* өтті (Айқын, 07.07.2015). Başbakan Ahmet Davutoğlu, 1 Kasım seçimlerinin *referandum* niteliğinde olduğunu söyleyerek mutlaka oyu kullanılmasını istedi.

Аумағы 70 гектардан асатын университеттік *кампус* аймағын тазарту және жинау жұмысына аталмыш оқу орнының басшылығы, оқытушылар құрамы мен студенттер, қызметкерлер – барлығы 17 мыңнан астам адам қатысты (Егемен Қазақстан, 19.04.2012). Üniversite öğrencileri *kampus* girişinde eylem yaparak, üst geçit yapılmasını istedi (Vatan, 21.12.2010).

Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойлық *эмблемасының* (логотип) үздік эскиздік жобасына байқау жарияланды (Алматы ақшамы, 10.11.2014). Buna göre, Anayasa Mahkemesi İçtüzüğü'nün ekinde yer alan mahkeme *emblemi* değiştirildi (Sabah, 05.07.2014).

Another thing we noticed: foreign words (mostly English) are often given in the Turkish press directly in their original form.

In this regard, we see that the idea of the leader of the Alash movement H. Dosmukhamedov has not lost its relevance today: «When we use foreign words, we need to change them according to the laws of our language and adapt them to our language. It can be said that there is no language in the world where you cannot change a foreign word» (Dosmukhamedov H., 1923).

Unfortunately, this trend, which is not found in any other language, is widespread in the modern Turkish press:

Cheeseburger – чизбургер; *buffalo wings* – буффало қанаттары; *burger* – бургер; *hot dog* – хот-дог: Menüdeki seçeneklerden bazıları avokadolu *cheeseburger*, *buffalo wings*, sucuk *burger* ve tabii ki sosis deyince ilk akla gelen yemek olarak *hot dog* (Milliyet, 23.11.2014).

Mail – mail; *fax* – fax: Telefon, *mail*, *fax* ne varsa her türlü yolu deneyelim ve yetkiyileri uyaralım (Hürriyet, 17.05.2012).

Eyelineer – eyeliner: İdeal bir görünüm için *eyelineer* çizgisine göz pınarlarınızdan başlamamanızı öneririm (Hürriyet, 15.01.2015).

Workshop – workshop; *slide show* – slide show: Sergi çerçevesinde AÇEV ile birlikte düzenlenecek *workshop*'ta ise «anne-çocuk» ve «baba-çocuk» için özel gösterimler ve aynı zamanda 0-6 yaş arası çocuklara yönelik *slide show*, resim çizilmesi, fotoğraf çekimi ve basımı gibi etkinlikler yapılacak (Milliyet, 25.05.2011).

Prime-time – prime-time: Saat bazında ise en çok hatırlatma koyulan periyot, *prime-time* olarak değerlendirilen 20.00-23.00 saatleri arasındaki dönem oldu (Vatan, 28.12.2015).

Backstage – backstage: Defileyi Londra'da izleyebileceğim bir de üzerine *backstage*'e girip meleklerle röportaj yapabileceğim söylendiğinde içimde açan kanatları tahmin edersiniz (Hürriyet, 08.12.2014).

Bodyguard – bodyguard: İspanyol devi Barcelona'da daha önce görev yapmış bir *bodyguard*, herkesi şok eden açıklamalarda bulundu (Milliyet, 12.10.2012).

Wi-fi – wi-fi; *check in* – check in; *transfer* – transfer; *check out* – check out: Constance Hotels & Resorts misafirlerinin Baglioni Hotels' deki ayrıcalıkları arasında ise; günlük ücretler üzerinden % 10 indirim, ücretsiz kahvaltı ve *wi-fi*, varış zamanındaki uygunluğa göre erken *check in* ve bunun yanı sıra daha yüksek kategoride bir odaya *transfer*, saat 12.00' den sonra *check out* yapabileme imkanı ve her 20 gecelik konaklama için seçeceğiniz bir Baglioni Hotels' de 1 gece ücretsiz konaklama yer alıyor (Vatan, 26.02.2014).

Megastar – mega star: *Megastar* Tarkan yeni albümü Adımı Kalbine Yaz'ın ilk klibini Sezen Aksu imzalı 'Öp' adlı şarkıya çekti (Vatan, 05.09.2010).

Online – online: Bunun en somut örneklerinden bir tanesi «Sohbetler»i yayınladığı *online* kütüphanesi (Milliyet, 30.12.2012).

As for the sports new usages, let's take a look at the favorite sport of the Turkish nation - football. In 1974, the Turkish Language Association took up football terms and published the «Ayaktopu terimleri sözlüğü» (Dictionary of Football terms) (Ayaktopu terimleri sözlüğü, 1974: 51).

In this dictionary, an attempt was made to translate some terms into Turkish: *ayaktopu* (football), *ayaktopu kılığı* (football uniform), *akıncı* (striker), *orta akıncı* (central striker), *birinci* (champion), *birlik* (federation), *çalışma* (training), *çalıştırıcı* (coach), *çeyrek final* (quarterfinal), *çift vuruş* (double-free kick), *karşılaşma* (match), *köşe atışı* (corner kick), *savunucu* (defender) т.б. [279, 39 б.].

But the football terms proposed above are not widely used in the Turkish press today. This shows that Turks do not pay attention to the potential of their native language and are more interested in foreign alternatives than Kazakh. For example: *şampiyonluk* (championship), *forvet* (forward), *antrenör* (coach), *turnuva* (tournament), *tarafıtar* (fan), *takım* (team), *dünya birinciliği* (world championship), *forma* (uniform), *gol* (goal), *ödül* (award), *transfer* (transfer), *tribün* (tribune), *stat* (stadyum), *pas* (pass), *kanat* (flank), *bitiş* (finish), *ceza sahası* (penalty area), *aut* (out), *kaleci* (goalkeeper), *korner* (corner), *Süper Lig* (Super League), *skor* (score), *maç* (match), *hakem* (referee), *atak* (attack), *penalti* (penalty), *puan* (point), *play-off* (play-off), *rakip* (rival), *kura çekimi* (drawing of lots), *ofsayt* (offside), *çeyrek final* (quarterfinal), *rövanş* (rematch) т.б.

As can be seen from the above examples, in both languages, especially in Turkish, there is a widespread tendency to name new sports usages with foreign equivalents. Therefore, in both countries, national word-formation in this area has not yet been systematically carried out. This situation imposes a lot of tasks on linguists in the two Turkic states.

Conclusion

The main problem identified in the course of the study is that most of the questions related to the development and formation of new usages in the Turkish language are in harmony with these issues, which are also updated in the Kazakh language. The main reason for this is that the innovative processes inherent in the era of globalization in the XXI century have led to rapid changes in the world language system. It is particularly evident at the lexical level of the language system, which is characterized by a flexible and variable character.

As a reflection of this, language expressions of rapid modernization in the political, cultural and economic spheres during this period were reflected on the pages of the Kazakh and Turkish mass media.

In this regard, guided by the relevance of the study of new usages that have emerged in the language in the context of *language-cognition-society* in linguistics, in the course of the research conducted in accordance with the complex realities of the modern press language, the following conclusions were drawn:

– vocabulary is a linguistic treasure that serves as the basis for studying not only the general state of language-consuming society, but also the thought and consciousness of members of society. In the research work, it was considered in the continuity of *language-cognition-society* that the lexical composition of the language is replenished with new words as a manifestation of changes in the world of reality and the desire of society to give names to new concepts and realities is a legal phenomenon in the interests of society. It is proved by a clear contextual analysis of the pragmatic and cumulative essence of new usages in the media environment of the universe that the function of new usages as a cognitive and informational tool in comparison with neologisms is clearly manifested in the main sphere of application – the press – of language manifestations of the process in social consciousness;

– the article interprets the cognitive information of new usages in the Kazakh and Turkish press, which serves as a language tool for developing and influencing public consciousness through text analysis;

– at the same time, the cumulative activity of the Kazakh press was reflected on the basis of the revival of spiritual values in the consciousness of the addressee through the use of ethnolexics, and the predominance of foreign use in the Turkish press was determined.

Әдебиеттер

Ayto, J. (2007) *A Century of New Words*. Oxford: Oxford University Press.

Conboy, M. (2010) *The Language of Newspapers: Socio-Historical Perspectives*. London: Continuum.

Сапина С. М. (2002) «Түркістан уәлаяты» газетінің лексикасы: фил. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2002. – 25 б.

Жұмашева Г. К. (1996) «Жаңа мектеп» журналының тіліндегі терминдер: фил. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 1996. – 23 б.

Ерназарова Г. Ш. (2004) Қазақ публицистика тілінің дамуындағы Байтұрсынұлы кезеңі: фил. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2004. – 30 б.

Мишланова С. Л. (2001) Профессиональная языковая личность как категория когнитивного терминоведения // Изменяющийся языковой мир: Доклады Международной научной конференции. – Пермь: ПГУ, 2001. – 77 с.

Айтбаев Ө. (1997) Қазақ сөзі. – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.

Бүркітов О. (1999) Ұлттық баспасөздің мемлекеттік тілді дамытудағы рөлі // Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. – Астана, 1999. – Б. 386-392.

Жиекбаева А. Б. (2010) Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі: фил. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2010. – 25 б.

Исакова С. С. (2008) Қазақ терминтанымның когнитивтік-прагматикалық аспектісі: фил. ғыл. докт. дисс. автореф. – Алматы, 2008. – 42 б.

Arsal S. (1930) Türk Dili için // Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti neşriyatından. Milli Seri. – 1930. – Sayı: 1. – 517 s.

Aksan D. (2010) Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını, 6. Basım. – Ankara: Bilgi Yayınevi, 2010. – 132 s.

Korkmaz Z. (2002) Kitle iletişim araçlarında Türkçe // Türkçenin dünü, bugünü, yarını. Uluslararası bilgi şöleni. Bildiriler. – Ankara, 7-8 Ocak, 2002. – S. 45-59.

Досмұхамедов Х. Қазақ тіліндегі кірме сөздер туралы // Үркер. – Ташкент, 25 сәуір 1923 жыл.

Ayaktopu terimleri sözlüğü.(1974) – Ankara: TDK yayınları, 1974. – 51 s.

References

Aitbayev O. (1997). Qazaq sozi [Kazakh word]. Almaty. Rauan. P. 240. (in Kazakh).

Aksan D. (2010). Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını, 6. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi. 132 s. (in Turkish).

Arsal S. (1930). Türk Dili için // Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti neşriyatından. Milli Seri. Sayı: 1. 517 s. (in Turkish).

Ayaktopu terimleri sözlüğü (1974). Ankara: TDK yayınları. 51 s. (in Turkish).

Ayto, J. (2007). A Century of New Words. Oxford: Oxford University Press. (in English).

Burkitov O. (1999). Ulıtyq baspasozding memlekettik tildi damytudagy roli // Memlekettik til: terminologiya, is qagazdary men buqaralyq aqparat quraldarynyng tili [The role of the national press in the development of the state language // State language: terminology, language of documents and mass media]. Astana. pp. 386-392. (in Kazakh).

Conboy M. (2010). The Language of Newspapers: Socio-Historical Perspectives. London: Continuum. (in English).

Dosmukhamedov H. (1923). Qazaq tilindegi kirme sozder turaly [About loanwords in the Kazakh language]. Urker. Tashkent. (in Kazakh).

Isakova S. S. (2008). Qazaq termintanymnyng kognitivtik-pragmatikalyq aspektisi [Cognitive-pragmatic aspect of Kazakh terminology]. Doct. of Phil. Sc. Abstract. P. 42. (in Kazakh).

Korkmaz Z. (2002). Kitle iletişim araçlarında Türkçe // Türkçenin dünü, bugünü, yarını. Uluslararası bilgi şöleni. Bildiriler. Ankara. S. 45-59. (in Turkish).

Mishlanova S. L. (2001). Professionalnaya yazykovaya lichnost kak kategoriya kognitivnogo terminovedeniya // Izmenyayushiy yazykovoi mir: Doklady Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii [Professional language personality as a category of cognitive terminology // Changing Language World: Proceedings of the International Scientific Conference]. Perm. PSU. p. 77. (in Russian).

Sapina S. M. (2002). «Turkistan ualayaty» gazetining leksikasy [Vocabulary of the newspaper «Turkestan ualayaty»]. Phil. Cand. Sc. Abstract. Almaty. P. 25. (in Kazakh).

Yernazarova G. Sh. (2004). Qazaq publitsistika tilining damuyndagy Baitursynuly kezengi [Baitursynov period in the development of the Kazakh language of journalism]. Phil. Cand. Sc. Thesis. Almaty. P. 30. (in Kazakh).

Zhiyebayeva A. B. (2010). Qazaq tilindegi arab, parsy sozderining termindenui [Terminologization of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. Phil. Cand. Sc. Abstract. Almaty. P. 25. (in Kazakh).

Zhumasheva G. K. (1996). «Jana mektep» zhurnalynyng tilindegi terminder [Terms in the language of the periodical «Jana mektep»]. Phil. Cand. Sc. Abstract. Almaty. P. 23. (in Kazakh).

М.С. Жолшаева *

Сулейман Демирель ағындағы университет, Қаскелен, Қазақстан

* E-mail: maira.zholshayeva@sdu.edu.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚҰРАНДЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ¹

Аннотация. Болмыстағы зат пен құбылыстар, оларға қатысты сын-сапалық белгілер, қимыл-қозғалыс – бәрі тілден көрініс табады. Дүниенің тілдік бейнесін таңбалауда тілде қалыптасқан жүйенің бірі – сөзжасам. Мақалада қазақ тіліндегі етістік сөзжасамына қатысты теориялық тұжырымдар талданып, қимыл мәнді лексикалық бірліктердің жасалуы, оның ішінде көмекші етістіктер арқылы жасалатын құранды етістіктердің лексика-семантикалық сипаты мен грамматикалық ерекшеліктері қарастырылған. Сөзжасамның аналитикалық тәсілінің нәтижесі болып табылатын құранды етістікті жасауға қатысатын сөзжасамдық тұлғалар – жетекші қызметтегі есім сөздер мен еліктеуіш сөздер және сөзжасамдық қызмет атқаратын көмекші етістіктер құрылымдық-семантикалық жағынан талданады. Сонымен қатар, құранды етістіктерге тән семантикалық тұтастық, морфологиялық тұтастық және синтаксистік тұтастық белгілері нақты тілдік деректерді мысалға келтіру арқылы дәйектеледі. Құранды етістіктердің өзіндік ерекшеліктері өзіне ұқсас тілдік құбылыстардан, атап айтқанда күрделі етістік, етістіктің аналитикалық формалары, идиомаланған етістіктер және *еді* көмекші етістігінің тіркесі арқылы жасалған күрделі грамматикалық формалармен салыстыра отырып айқындалады. Сондай-ақ, құранды етістіктерге тән морфологиялық тұтастық белгісін танытатын оның етістік категорияларының көрсеткіштерімен, атап айтқанда рай, жақ, шақ, болымды-болымсыздық, қимылдың өту сипаты категорияларының көрсеткіштерімен түрлену парадигмасы көрсетіледі.

Тірек сөздер: сөзжасам, аналитикалық тәсіл, құранды етістік, жетекші сөз, көмекші етістік, семантикалық тұтастық.

М.С. Жолшаева*

Университет Сулеймана Демиреля, г. Қаскелен, Қазақстан

*E-mail: maira.zholshayeva@sdu.edu.kz

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОСТАВНЫХ ГЛАГОЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Предмет и явления в объективной реальности, количественно-качественные признаки которые к ним относятся, а также действия – все отражается в языке. В маркировке языковой картины мира одним из систем, сформированных в языке, является словообразование. В статье проанализированы теоретические выводы глагольного словообразования, рассмотрены лексико-семантические и грамматические особенности сложных глаголов, в том числе составных глаголов которые образуются с

¹Мақала «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша зерттеу жобасы бойынша жазылды.

помощью вспомогательных глаголов. Словообразовательные формы, участвующие в создании составного глагола, которые являются результатом аналитического словообразования – именные и подражательные слова, являющиеся основными формами и вспомогательные глаголы, выполняющие словообразовательную функцию, анализируются с структурно-семантического аспекта. Кроме того, признаки семантической целостности, морфологической целостности и синтаксической целостности, характерные для сложных слов, описываются на примере конкретных языковых материалов. Определяются особенности составных глаголов сопоставлением с аналогичными им языковыми явлениями, а именно сложными грамматическими формами, созданными вспомогательным глаголом *edi*, аналитическими формами глаголов, фразовыми и сложными глаголами. Также дана парадигма изменения составного глагола по показателями категорий наклонения, личности, время, формой отрицания, характера протекания действия.

Ключевые слова: словообразование, аналитический подход, составной глагол, ведущее слово, вспомогательный глагол, семантическая целостность.

M.S. Zholshayeva*

Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

*E-mail: maira.zholshayeva@sdu.edu.kz

LEXICAL AND GRAMMATICAL FEATURES OF COMPOUND VERBS IN KAZAKH LANGUAGE

Abstract. Objects, phenomena, their adjectives, and movements – all are reflected in language. One of the systems formed in language in marking the linguistic image of the world is word formation. The article analyzes the theoretical concepts of verb word formation in the Kazakh language, the formation of action lexical units, including the lexical-semantic nature and grammatical features of compound verbs formed by auxiliary verbs. The word-formation persons involved in the formation of compound verbs, which are the result of the analytical method of word-formation – nouns and imitation words in the leading position and auxiliary verbs that perform the word-formation function are analyzed structurally and semantically. In addition, the characteristics of semantic integrity, morphological integrity and syntactic integrity, which are characteristic of compound verbs, are supported by examples of specific linguistic data. The peculiarities of the compound verbs are determined by comparing them with similar linguistic phenomena, in particular, compound verbs, analytical forms of verbs, idiomatic verbs and complex grammatical forms formed by the combination of auxiliary verbs *edi*. There is also a paradigm of transformation with the indicators of its verb categories, which show the morphological integrity of the compound verbs, in particular, with the indicators of the categories of mood, mood, tense, positive-negative, the nature of the movement.

Keywords: word formation, analytical approach, compound verb, leading word, auxiliary verb, semantic integrity.

Кіріспе

Қазақ тілтанымында сөзжасамның өз алдына тіл білімінің саласы ретінде бөлініп шығып, жеке отау тіккеніне салыстырмалы түрде алып қарағанда көп уақыт өте қойған жоқ. Өз бастауын өткен ғасырдың басынан алатын тілдік аталым теориясының аясында

қарастырылатын атаулардың қалыптасу заңдылықтары, ішкі мағыналық құрылымы мен танымдық сыры, уәжділік белгілері сияқты мәселелер бүгінгі күні де өзекті. Бұл, бір жағынан, аталым теориясының негізінде тіл білімінің жаңа бағыттарының қалыптасуымен байланысты. Солардың бірі – когнитивті лингвистиканың құрамдас бөлігі және онымен тікелей байланысты когнитивті сөзжасам. Осыған сай бүгінгі таңда лингвистикадағы озық ғылыми тұжырымдар мен теориялық жетістіктер негізінде сөзжасамдық бірліктерге қатысты зерттеулер жаңа қырынан қарастырылып, бұрынғы тұжырымдар дамытылуда және сөзжасам арнасы тың қорытындылармен кеңейтілу үстінде. Екінші жағынан, жалпы және жекелеген сөз табына қатысты сөзжасам мәселелері зерттеліп, негізгі ұстанымдары қалыптасты. Дегенмен етістік сөзжасам мәселесіне, оның ішінде күрделі етістіктерге қатысты анықтауды қажет ететін мәселелер баршылық.

Лексикалық жүйенің толығыуы күрделі аталымдар арқылы да іске асады. Сондықтан күрделі аталым мәселелері зерттеушілер назарына ерте ілігіп, *күрделі сөз* терминімен бастапқыда морфология аясында, кейін өз алдына сөзжасам саласында жасалу ерекшеліктері жағынан отандық тіл білімінде тілші-ғалымдардың еңбектерінде (А.Ысқақов, Н.Оралбаева, Е.Жанпейісов) тілдің ішкі өз заңдылықтары негізінде қарастырылды. Таратып айтқанда, күрделі аталымдар құрылымдық жағынан айқындалып, морфологиялық белгілері бойынша жіктелісі жасалды: кіріккен сөз, біріккен сөз, қос сөз, тіркесті күрделі сөздер.

Күрделі аталым түзуге қатысатын сыңарлардың арасындағы семантикалық байланыс, олардың уәждемесі мен уәжділік дәрежесі Б.Қасымның зерттеулеріне нысан болды. Уәжділік – аталым үрдісіндегі негізгі, маңызды бөлшек, күрделі аталымның табиғатын ашатын заңдылық (Қасым, 2003: 4).

Күрделі аталымдарды семасиология және ономасиологиялық бағытта уәждеме мен аталым теориясы тұрғысынан қарастыра отырып, тілдік аталымның уәжділігі; тілдік аталымның когнитивтік қабаты; тілдік аталымдағы ұлттық дүниетанымдық ерекшеліктердің көрінісін айқындауға болады. Өйткені тілдегі кез келген атау – адам санасының көрінісі.

Сөзжасамның тарихи аспектісі де қазақ тілтанымында зерттеушілер назарынан тыс қалған жоқ. Бұл бағытта арнайы зерттеу жұмыстары жазылды (Салқынбай, 1999). Сонымен қатар, сөзжасамның теориялық мәселелері мен жекелеген сөз таптары мен олардың сөзжасамдық сипаттарына қатысты бірнеше зерттеу жұмыстары қорғалды. Бұл мақалада етістік сөзжасамының шеңберіндегі аналитикалық тәсіл арқылы жасалатын қимыл мәнді білдіретін тіл бірліктері – құранды етістіктердің лексика-семантикалық және лексика-грамматикалық ерекшеліктері қарастырылады. Алдымен осы тақырып аясындағы бүгінге дейінгі зерттеу жұмыстарына шолу жасалады.

Материал және әдістер

Күрделі аталым, күрделі етістік ұғымдарына, күрделі етістіктің түрлері, құранды етістіктерге қатысты Н.Оралбаева, Ы.Маманов, А.Қалыбаева, С.Исаев, Б.Қасым, А.Салқынбай еңбектеріндегі теориялық тұжырымдар басшылыққа алынса, талдауға түскен тілдік материалдар Қазақ әдеби тілінің он бес томдық түсіндірме сөздігінен, көркем әдеби шығармалардан алынды.

Мақалада сипаттау, талдау, салыстыру, қорыту әдіс-тәсілдері қолданылып, жалпы мен жалқы, бүтін мен бөлшек, форма мен мазмұнның байланысына қатысты заңдылықтар негізге алынды.

Әдебиетке шолу

Қазақ тілінде құрылымы жағынан кемінде екі сөзден тұратын қимылды білдіретін тіркестер белсенді қолданысқа ие. Мұндай тіркесті құрылымдар қатарында күрделі етістіктер, құранды етістіктер, тұрақты тіркестер, бірнеше етістіктің тіркесінен тұратын аналитикалық құрылымдар қарастырылып жүр. Бұл аталғандардың барлығын бір сөзбен күрделі етістіктер деп атау кездеседі. Құранды етістік және оған тән лексика-грамматикалық белгілерге тоқталмас бұрын, алдымен күрделі етістік мәселесіне тоқталған жөн. Өйткені құранды етістік күрделі етістіктің бір түрі ретінде қарастырылады. Алайда *күрделі етістік* термині қазақ тілтануымында әр зерттеуші тарапынан түрліше түсінілетіні байқалады. Мәселен, Б.И.Маманов: «Күрделі етістік етістіктің барлық формаларымен түрленеді және оның құрамындағы көмекші етістіктер әр түрлі грамматикалық мағынаны білдіреді. Күрделі етістік көсемше формалары мен көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалады. Күрделі етістіктің құрамындағы алдыңғы көсемше түріндегі сыңары лексикалық мағынаға ие болады, соңғы сыңары – көмекші етістік оған грамматикалық мағына үстейді» (Маманов, 1966: 55] деп жазады. Ғалымның күрделі етістік деген ұғымды тілдік бірліктің құрылымдық жағына қағысты қолданған сияқты. Мұны күрделі етістікке қағысты берілген басқа ғалымдардың анықтамасымен салыстыру арқылы бағамдауға болады.

А.Салқынбайдың күрделі етістікке берген анықтамасы мынандай: «Күрделі етістік – екі негізгі етістіктен құралып, бір ғана ұғымның атауын білдіретін туынды сөздер. Күрделі етістік аналитикалық сөзжасамның нәтижесінде пайда болатын, екіншілік мағына беретін атаулар» (Салқынбай, 2008: 236). Мұнда біріншіден, күрделі етістік атауыштық бірлік ретінде анықталған, екіншіден, оның аналитикалық тәсіл арқылы жасалатыны атап көрсетілген. А.Салқынбайдың күрделі етістікке берген анықтамасы жалпы күрделі сөз, номинативтік бірлік ретінде танылатын күрделі атау ұғымымен сәйкестенеді. Айырмашылығы, жоғарыда атап көрсеткендей, күрделі етістіктердің аналитикалық тәсілдің нәтижесінде пайда болатындығы. Бұл анықтамада күрделі етістік деп тануда әрі семантикалық, әрі құрылымдық белгі негізге алынған деп санауға болады.

Күрделі етістік терминіне түсініктеме беруде С.Исаев етістіктің ерекше сөз табы екендігін ескеру қажеттігін айта келе, бұл терминге қағысты «ерекше мәндегі термин, грамматикалық мәндегі ғана термин» (Исаев, 2007: 251) деп көрсетеді. Сөйтіп, ғалым күрделі етістік деген ұғымға негізгі етістік пен лексикалық мағынасынан айырылған көмекші етістіктің тіркесінен жасалатын тіркесімдерді жатқызады және олардың етістіктің белгілі бір грамматикалық категориясының көрсеткіші бола алатын түрі деп таниды (Исаев, 2007: 252). Біздің пайымдауымызда, автор «күрделі етістік» деген түсінікті етістіктің аналитикалық формасына қағысты қолданған. Бұлай болған жағдайда, есім сөз таптарында айтылып жүрген күрделі зат есім, күрделі сын есім, күрделі сан есім деген ұғым-түсінік пен күрделі етістік ұғымы екі түрлі тілдік құбылыс болып шығады.

А.Ысқақов күрделі етістік терминін кең түсінікте алып қарайды, оның бірнеше түрі бар екенін айтады. Олардың қатарына аналитикалық етістіктерді, құрамы күрделі және жай күрделі етістіктерді, күрделі құранды етістіктерді, тұрақты тіркестерді енгізеді (Ысқақов, 1991: 236-240). Ғалым көрсеткен бұл күрделі етістік түрлерінің ішінде біздің мақаланың нысанына алынған құранды етістіктер де қамтылған.

Келтірілген тұжырымдарды саралай қарағанда мына жайттарды аңғаруға болады:

- 1) күрделі етістік термині кең және тар ұғымда түсінілген;
- 2) күрделі етістік термині сөзжасамдық бірлікке қағысты ғана қолданылған;

3) күрделі етістік термині етістіктің аналитикалық формасына балама ретінде алынған;

4) күрделі етістік термині кең ұғымда түсінілгенде, жоғарыда аталғандардың екеуін де қамтыған.

Енді күрделі етістік құрамындағы құранды етістіктің құрылымы мен семантикасы, лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне тоқталайық.

Нәтижелер және талқылау

«Есім сөз + көмекші етістік», «еліктеуіш сөз + көмекші етістік» үлгісімен құрылған тіркестер қазақ тілтанымында әртүрлі терминмен аталып жүр. Сыртқы тұрпаты (құрамы) мен ішкі мазмұнының (мағынасы) құранды болатындығын ескеріп, мұндай тіркестерді А.Б.Ісқақов, Н.Оралбаева *құранды етістік*, Б.І.Маманов *тіркесті түбір етістік* деп атайды.

Өзара тіркесіп, бір ғана түбір сөз мағынасын білдіретін тұрақты сөз тіркесі тіркесті түбір етістік деп аталады (Маманов, 2007: 32). Автор тіркесті түбір етістіктердің құрамындағы компоенттердің мағыналары тұтасып келіп, бір ғана мағынаны білдіретін жеке сөз деңгейінде болатындығын айта келе, мысалы ретінде мынадай тіркестерді келтіреді: *таң қалу, жарқ ету, жек көру, ер жету, тарс ету* (Маманов, 2007: 32). Мұнда ғалым өзі тіркесті күрделі етістіктер деп атаған тіл бірліктерінің мағыналық тұтастығын басты шарт ретінде алған. Ары қарай олардың құрылымдық ерекшеліктеріне тоқталады, тіркесті түбір етістіктердің алдыңғы сыңары есім сөз бен еліктеуіш сөздерден, ал соңғы сыңарының көмекші етістіктерден тұратындығын айтады. Б.І.Маманов есім сыңарлы тіркесті күрделі етістіктердің лексика-семантикалық жағынан да, тұлғалық қасиеттері жағынан да идиомалық тіркестерден бүтіндей басқа категория екендігін айтып өткенімен, олардың айырмашылықтарын ашып көрсетпейді.

Н.Оралбаева құранды етістіктер деп есім сөздерге белгілі көмекші етістіктер тіркесіп, оған қимыл мағынасын қосу арқылы жасалған етістіктерді атайды және мынандай мысалдар береді: *қызмет ет, құрмет ет, жәрдем ет, адам ет, әлек қыл, алаң бол, қор бол, ит қыл* (Оралбаева, 280). Бұл анықтамада құранды етістіктердің есім сөздерге көмекші етістіктердің тіркесу арқылы жасалатындығы ғана айтылған да, еліктеуіш сөздер арқылы да жасалатындығы ескерусіз қалған.

2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасы» атты академиялық грамматикада құранды етістіктердің етістіктің түрі екендігін айтылады да, бұл бөлімді жазған автор Б.Қасым оған мынадай анықтама беріледі: «Құранды етістік деп есім сөздердің және еліктеуіш сөздердің көмекші етістіктермен тіркесуі арқылы жасалатын етістіктің түрі» (Қасым, 2002: 400). Бұл анықтамада құранды етістіктердің жасалуына еліктеуіш сөздердің де негіз болатындығы қамтылған.

Б.Момынова құранды етістік жасауға қатысатын *бол, қыл, ет* көмекші етістіктерінің сөзжасамдық қызметіне жеке-жеке тоқтала отырып, осы аналитикалық тәсіл арқылы жасалған күрделі құрылымдарға қатысты тұжырымдар жасайды. Құранды етістіктер күрделі сөздердің бір түрі деп танылып, оларға тән ерекшеліктерді көрсетіледі (Момынова, 2012).

Олар:

- бірінші, құранды етістіктердің бойында күрделі сөздерге тән белгілердің болатындығын негізге алынып, олар (құранды етістіктер) күрделі сөздің бір түрі деп танылған;
- екінші ерекшелігі құранды етістіктердің құрылымына қатысты болып келеді: құ-

ранды етістіктердің «есім сөз + көмекші етістік» түріндегі құрамнан тұратындығы айтылған;

- үшінші ерекшелік олардың семантикасына қатысты: құранды етістіктердің лексика-семантикалық жағынан есім негізді қимылды білдіретін сөздер болып табылатындығына тоқталған;

- төртінші ерекшелігі «құранды етістіктер фразеологиялық және еркін сөз тіркестері түрінде жұмсалады» деп көрсетілсе;

- бесінші ерекшелігі ретінде құранды етістік жасауға қатысатын белсенді етістіктерді атайды, олар: *ет, бол, қыл* көмекші етістіктері (Момынова, Сәткенова 2012:169). Бұл тұжырымдарды жинақтағанда, ғалымның құранды етістіктерге тән ерекшеліктерді көрсетуде олардың құрылымдық, мағыналық және қолданыстық қырларын негізге алғаны байқалады. Авторлар құранды етістіктердің құрылымдық жағынан «есім сөз бен көмекші етістік» тіркесінен жасалатындығын атап көрсетеді де, құранды етістіктердің жасалуына қатысты кейбір еңбектерде көрсетіліп жүрген «еліктеуіш сөз + көмекші етістік» үлгісін қарастырмайды. Ал құранды етістіктердің лексика-семантикалық ерекшелігіне қатысты, қимыл мәнді білдіретін жаңа сөздің семантикасына тіркестің алдыңғы сыңары, яғни есім сөздің семантикасы негіз болатындығы, тұжырымымен толықтай келісеміз. Алайда «құранды етістіктер фразеологиялық және еркін сөз тіркестері түрінде жұмсалады» деген пайымдауын түсіну қиындау. Біздіңше, мұнда авторлар тұрпаты жағынан құранды етістікке ұқсас болып келетін идиомаланған етістіктердің арасында сөз салмай, тұтас күйінде жұмсалатын құрылымдық тұтастық пен мағыналық тұтастықты меңзеп тұрған сияқты.

Ең алдымен, құрылымдық жағынан құранды етістіктерге бірінші сыңары есім сөздерден және еліктеуіш сөздерден болған, екінші сыңары көмекші етістіктерден болған лексика-семантикалық және лексика-грамматикалық тұрғыдан тұтасып, бүтін бір тұлға болып қалыптасқан тіркестер жағады. Мысалы, *жәрдем ет, табыс ет, абай бол, талқан қыл, шырты ет, жыбыр-жыбыр ет*. Құрамы жағынан «есім сөз + көмекші етістік» және «еліктеуіш сөз + көмекші етістік» үлгісінде жасалуы құранды етістіктердің басқа күрделі етістіктің түрлері ретінде көрсетіліп жүрген аналитикалық формалы етістіктерден және күрделі етістіктен басты айырмашылығы болып табылады. Таратып айтқанда, күрделі етістік кемінде екі толық мағыналы етістіктің тіркесінен жасалып, бір күрделі ұғымды білдіреді. Яғни тіркес құрамындағы жеке сыңарлардың мағынасынан тұратын күрделі қимыл жасалады. Мысалы, *кіріп шық, алып кел, барып кел, алып шық*. Ал құранды етістіктерге келетін болса, есім сөз + көмекші етістік, еліктеуіш сөз+көмекші етістік арқылы жасалып, дара қимылды білдіреді. Мысалы, *абай бол – абайла, табыс ет – табыста, сырт ет – сыртылда*. Күрделі етістік пен құранды етістіктің ұқсас жақтары олардың жасалу тәсілдерімен байланысты. Екеуі де аналитикалық тәсіл арқылы жасалады.

Құранды етістіктерге қатысты екінші бір ерекшелік – тіркес құрамындағы көмекші етістіктер алдында тұрған есім сөзге немесе еліктеуіш сөзге қимылдың мағына үстейтін сөзжасамдық қызмет атқаруы. Яғни алдында тұрған сөзден жаңа лексикалық бірлік жасайды: *әңгіме ет, әуре ет, жәрдем ет, қабыл ал, табыс ет, баян ет, құрмет ет, айып етпе*. Осы құранды етістіктің беретін мағынасын былайша да айтуға болады: *әңгімеле, әуреле, жәрдемдес, қабылда, табыста, баянда, құрметте, айыптама*. Бұл құранды етістікке тән сипат етістіктің аналитикалық формаларымен салыстырғанда анық көрінеді. Етістіктің аналитикалық формалары көсемше тұлғасындағы жетекші

етістік пен көмекші етістікпен тіркесуінен жасалады. Аналитикалық формалы етістіктің екі сыңары да етістік сөздер болғанымен, олар бір-бірінен ерекшеленеді. Біріншісі – толық мағыналы етістік болса, екіншісі – грамматикалық қызмет атқаратын көмекші етістік. Мысалы, *сұрай сал, айтып бер, лақтырып жібер, оқып ал, жазып қою*. Мұнда бірінші сыңарда толық мағыналы қимылды білдіретін етістіктер көсемше тұлғасында келіп, негізгі мағынаны білдіреді. Оған тіркескен *сал, бер, жібер, ал, қой* етістіктері лексикалық мағынасын жойып, грамматикалық мағына үстейтін көмекшілік қызмет атқарып тұр. Олар тіркескен негізгі етістікке қимылдың кту сипатына қатысты амал-әрекеттің жасалу тәсілін білдіретін грамматикалық мағына үстеген. Яғни аналитикалық формалы етістік пен құранды етістіктің құрамындағы көмекші етістіктер екі түрлі қызмет атқарады. Құранды етістік құрамындағы көмекші етістік сөзжасамдық қызмет атқарса, аналитикалық формалы етістік құрамындағы көмекші етістік негізгі сөздің семантикасын өзгертпейді, грамматикалық мағына ғана үстейді.

Құранды етістікке тұрпаты жағынан ұқсас келетін тіл бірліктерінің бірі – тұрақты тіркестер. Құрамы жағынан құранды етістік те, тұрақты тіркес те кемінде екі сөзден тұрады. Идиомаланған етістіктердің бір тобы есім сөз бен етістіктің тіркесінен жасалуы жағынан құранды етістіктерге ұқсас болып келеді. Сонымен қатар, құранды етістік те, идиомаланған етістік те бір лексикалық мағынаны білдіреді. Олардың басты айырмашылығы құранды етістік арқылы берілетін қимылдық мағына тіркес құрамындағы алдыңғы сыңардың семантикасына негізделеді. Мысалы, *айғай сал, әуре қыл, елең ет, дір ет, құмар бол* құранды етістіктерінің білдіретін қимылдық мағынасына *айғай, әуре, елең, дір, құмар* сөздерінің семантикасы негіз болған. Ал идиомаланған етістіктердің семантикасы тіркес құрамындағы сөздердің лексикалық мағыналарымен сәйкес келмейді, тіркес құрамындағы сөздер тұтасып, мүлде басқа бір ұғымды білдіреді. Мысалы: *құлақ қою – тыңдау, жер болу – ұялу, таяқ жеу – жазалау, жүрек жалғау – тамақтану, көз тастау – қарау*. Бұлар семантикалық, құрылымдық жағынан бір бүтін болып қалыптасқан. Сондықтан тіркес құрамындағы сөздердің арасына басқа сөзді қосып айтуға болмайды.

Құранды етістікке сырттай ұқсайтын тағы бір тіркеске *еді* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған күрделі формалар жатады. Бұл көмекші етістік есім сөздермен де, етістіктермен де тіркесе береді. Мұндай құрылымдардың құранды етістік-тен айырмашылығы көмекшілік қызметте тұрған *еді* етістігінің грамматикалық сипатында. Бұл екі *e(di)* және *ет* көмекші етістіктері – мәнсіз көмекші етістіктер, дара қолданылмайды. *Еді* көмекші етістігі жетекші етістікке грамматикалық өткен шақ мәнін үстейді. Мысалы, *айтып еді, сұраған едік, айтар еді, тұр еді, отыратын еді*. Ал құранды етістік құрамындағы көмекші етістік сөзжасамдық қызмет атқарады.

Сонымен, құранды етістікке тән семантикалық тұтастық белгісі ретінде мынаны атауға болады: құрылымы жағынан есім сөздер және еліктеуіш сөздердің көмекші етістіктермен тіркесуі арқылы жасалып, бір ғана ұғым, қимылды білдіретін сөздер тобы *құранды етістік* деп аталады.

Құранды етістіктердің құрамындағы алдыңғы сыңарлары есім сөздер мен еліктеуіш сөздер оның (құранды етістіктің) лексикалық мағынасына негіз болады. Құранды етістіктердің құрамындағы көмекші етістіктердің сөзжасамдық қызметі туынды етістік жасайтын *-ла/-ле, -да/-де, -та/-те* жұрнағының қызметімен салыстыруға болады. Мысалы, *айғай сал, тарс ет, жылт ет, жарқ ет, лап ет, сыбыр ет, гүр ет, арс ет, елең ет* құранды етістіктері лексика-семантикалық жағынан *айғайла, тарсылда, жылтылда,*

жарқылда, лапылда, сыбырла, гүрілде, арсылда, елеңде туынды етістіктерімен мәндес. Алайда айырмашылықтар да жоқ емес. Айырмашылық олардың қимылдың жасалу тәсілдерін білдіруге қатысты мағыналарынан көрінеді. Мысалы, *тарс ет, жылт ет, жарқ ет, лап ет, сыбыр ет, дір ет, гүр ет, арс ет, елең ет* құранды етістіктері бір рет жасалатын қимылды білдірсе, *тарсылда, жылтылда, жарқылда, лапылда, сыбырла, дірілде, гүрілде, арсылда* дегенде қайталанатын қимылды білдіреді.

Құранды етістікті жасауға қатысатын көмекші етістіктер саны көп емес, олар: *ал, ат, бер, бол, ет, кел, көр, қал, қақ, қыл, сал, соқ, тарт, тұт, түс*. Бұлардың ішінде белсенді қолданылатыны – *ет, бол, қыл* етістіктері.

Ет көмекші етістігі *істе, қыл* етістіктерімен мәндес болғанымен, толық лексикалық мағынасы бар деп айтуға келмейді. Жетекші сөздің шылауында ғана қолданылады. Құранды етістік жасауда бұл көмекші етістік есім және еліктеуіш сөздермен тіркеседі: *еңбек ет, баян ет, тарс ет, сақ ет*. Мысалы, *Ондайда ботаның жамырағаны мен қазанның түбі күйіп кеткенінен бастап бәрін әңгіме етіп көйітіп отыратын абысын-ажыныңды ойлайсың (Ә.Кекілбаев); кеудемдегі жүрегім самал тербеген қайың жапырағындай лүп-лүп етіп, болашақ жеңісшінің ақылды, ажарлы, бар мінезі әкем мен Ыбыштың мінезіне қарама-қарсы ашық болуын аңсадым (Д.Исабеков)*.

Бол көмекші етістігі есім сөздермен, оның ішінде зат есім және сын есімдермен тіркесіп, құранды етістік жасайды. Мысалы, *қабыл бол, абай бол, әуре бол, ойран бол, мерт бол, дұрыс бол, жоқ бол, шығын бол, құмар бол, жақсы бол, құштар бол*. Мысалы, **Ойран болып** қаласы, *Көңілдері жаралы. Жиып алып жолдасын, батыр елге қайтады (Қамбар батыр); Апар да мыс бақырды алдына сал, Алтын болса, болады бірталай мал, жалғызым, не қылсаң да сақ болып жүр, Жәдігөй боп жүрмесін ант ұрған шал (Абай); Жаңа оқу жылында жаңа үлгімен салынған мектеп үйі есігін ашып, балалар да, мұғалімдер де шат болды (Қазақ әдеби тілінің сөздігі)*.

Бол етістігі – мәнді көмекші етістіктердің қатарына жатады, жеке тұрғанда лексикалық мағынасы. Көмекші етістік қызметін атқарғанда *бол* лексикалық мағынасын жойып, тіркескен есім сөзге қимылдық мағына үстейді. *Бол* көмекші етістігі арқылы жасалған бірқатар құранды етістіктердің синтетикалық тәсіл арқылы жасалған синонимдері бар: *әуре бол – әурелен, ойран бол – ойрандал, дұрыс бол – дұрыстал, жоқ бол – жоғал, шығын бол – шығындал, құштар бол – құштарлан, алаң бол – алаңда, жария бол – жарияла, ие бол – иелен, ыза бол – ызалан*. Мұны көркем шығармадан алынған төменде берілген сөйлемдердегі құранды етістік *ыза бол* және осы сөзбен мәндес болып келетін *ызалан* етістігінің қолданыстарын салыстырудан байқауға болады. Мысалы, *Бағанадан бері кірген-шыққанға есік ашушы сияқты боп тұрғанына Абай ыза болып, енді Бізхұттыны ығыстырыңқырап үйге кірді (М.Әуезов), салыстырыңыз: Күн қайда құтылатын торды бұзып, Бақырып, ызаланды жерді сүзіп. Даусын танып баяғы тышқан келіп, Құтқарды торды қиып, тістеп үзіп (С.Торайғыров)*.

Қыл көмекші етістігі есім сөздерге тіркесіп құранды етістік жасайды. *Қыл* көмекші етістігі арқылы жасалған бірқатар құранды етістіктердің мағыналар туынды етістік жасайтын *-ла/-ле, -да/-де, -та/-те* жұрнағымен мәндес болып келеді. Мысалы, *амал қыл – амалда, арман қыл – арманда, мазақ қыл – мазақта, талқан қыл – талқанда, әңгіме қыл – әңгімеле, жыр қыл – жырла, өсек қыл – өсекте, келемеж қыл – келемежде, құрмет қыл – құрметте*.

Құранды етістікті жасауға қатысатын *ал, ат, бер, кел, көр, қал, қақ, қой, сал, соқ, тарт, тұт, түс* көмекші етістіктері мәнді көмекші етістіктер қатарына жатады. Олар жеке тұрғанда негізгі лексикалық мағыналары бар, сөйлемде дербес қолданыла алатын

етістіктер, ал құранды етістік жасау үшін жетекші есім сөзбен тіркескенде лексикалық мағынасын жойып, көмекшілік қызмет атқарады: *дән ал, қабыл ал, гүл ат(ты), шешек ат(ты), бұршік ат(ты), дәл кел(ді), сай кел(ді), тәуір көр, таң қал, телефон соқ, құрмет тұт, қол соқ, әуреге түс, сарғыш тарт, тәуір көр, дамыл ал, ән сал, әуреге сал, жәрдем бер, құрмет тұт, ақшыл тарт(ты), ағараң тарт(ты), сарғыш тарт(ты)*. Мысалы, *Қойқызғалдақты қой ғана жейді, қойқызғалдақ түйіртпек-түйіртпек болып дән алады* (Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі); *Жазирамнан ән салып өтті күндер, Өтті күндер армандай, текті күндер. Егер менде титтей бір мәрттік болса, Осы қарттан ауысқан деп біліңдер* (М. Шаханов).

Еліктеуіш сөз бен көмекші етістіктің тіркесінен жасалған құранды етістіктер: *арс ет, баж ет, были ет, былқ-былқ ет, дар ет, даңғыр-дұңғыр ет, жалп ет, жарқ ет, жылт ет, едірең-едірең ет, кілт ет, қарқ ет, лап ет, саңқ ет, сарт ет, сырт ет, тарт ет, шақ ет, шорт ет, тырс ет, тақ-тұқ ет*.

Құранды етістіктер қимыл мәнді білдіретін лексикалық бірлік болғандықтан етістік категорияларының көрсеткіштерімен түрленеді. Бұл құранды етістікке тән морфологиялық тұтастық белгі болып табылады. Мысалы:

– шақ және жақ тұлғада келуі: *Қураған шөптер басылып, арасынан жылан сусып бара жатқандай сытыр-сытыр етеді* (Д.Исабеков);

– болымсыз тұлғада келуі: *Сен ... сен мені мазақ етпе* (Д.Исабеков); *Бір үйден бір үйге жүріп, аяқ ауыртып әуре болмайды* (Ә. Кекілбаев);

– рай жұрнақтарымен түрленуі: бұйрық рай: *Сонымен Әбутәліп Құттыбаев Зәрипа екеуі тұңғыш ұлы Дауылды құшақтап, облыс орталығынан шалғай жатқан басқа бір ауданға ауысуға мәжбүр болсын* (Ш. Айтматов); – Біздің үйдің әйелі, балаңа абай бол. Не қиындық көрсең де, осыныңды сақта! – деп, теріс бұрылып кетті (Ә. Кекілбаев); шартты рай: *Жалғыз қалдым, кешір мені. Рұқсат етсең, өзіңе барамын* (Д.Исабеков);

– қимылдың өту сипаты категориясының көрсеткіштерімен түрленуі: *сөз ете бастау, еңбек етіп жатыр, әуреге салып қою, дір ете қалу, сырт ете түсу*. Мысалы, *Сол ақ екен, қоңыр есектің құлағы мен иесінің жүрегі бірдей дір ете қалғаны* (Ә.Кекілбаев); *Кенет телефон шылдыр ете қалды* (І.Есенберлин).

Құранды етістіктің бір сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарады және сөз тіркесінің бір сыңары ретінде жұмсалады. Бұл құранды етістікке тән синтаксистік тұтастық белгі болып табылады. Мысалы, *Ол тағзым еткен сәлемін қабыл алды да, бұның бас-аяғына ұзақ тесіле қарап отырды* (Ә. Кекілбаев) деген сөйлемде *қабыл ал* құранды етістігі не істеді? сұрағына жауап беріп, баяндауыш қызметін атқарып тұр. Сондай-ақ *сәлемін қабыл алды* деген меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркесінің басыңқы сыңарында жұмсалған.

Қорытынды

Құранды етістіктер – сөзжасамның аналитикалық тәсілі арқылы жасалатын лексикалық бірліктер.

Құранды етістіктер құрамы жағынан күрделі, кемінде екі сөзден тұрады. Әдетте, құранды етістіктің негізгі сыңары зат есім, сын есім, еліктеуіш сөздер болып келеді де, оларға тіркесетін көмекші етістіктер қимылдық мән үстейтін сөзжасамдық қызмет атқарады.

Құранды етістік жасауға қатысатын, сөзжасамдық қызмет атқаратын көмекші етістіктер саны көп емес.

Құранды етістік – есім сөз бен көмекші етістік, еліктеуіш сөз бен көмекші етістіктің тіркесуінен жасалып, біртұтас лексика-семантикалық бірлік түзеді. Бұл оларға тән семантикалық тұтастық белгі болып табылады.

Құранды етістіктердің морфологиялық тұтастық белгісіне олардың етістік сөз табының грамматикалық категорияларымен түрленуі жатады.

Құранды етістіктерге синтаксистік тұтастық белгісі тән болып келеді. Бұл тұрғыдан алғанда, құранды етістік сөйлемде бір сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бір ғана мүшесі және синтаксистік (еркін) сөз тіркесінің бір сыңары ретінде жұмсалады.

Әдебиеттер

Жанпейісов Е. (2002) Зат есімдер сөзжасамы. Сын есімдер сөзжасамы // Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.

Момынова Б., Саткенова Ж. (2014) Қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014.

Исаев С. (2007) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Өнер, 2007. – 336 б.

Қасым Б. (2003) Сөзжасам. Семантика. Уәждеме. Алматы, 2003. – 167 б.

Қасым Б. (2002) Құранды етістіктер // Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б

Маманов Ы. (2007) Қазір тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.

Маманов Ы. (1966) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1966.

Оралбаева Н. (2002) Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 2002.

Оралбай Н., Құрманалиев К., Балтабаева Ж. (2014) Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2014. – 290 б

Салқынбай А. (1999) Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. – Алматы: Қазақ университеті, 1999.

Салқынбай А. (2008) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 340 б.

Ысқақов А. (1991) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

References

Isaev S. (2007) Kazirgi kazak tili. – Almaty: Öner, 2007. – 336 b. [Isaev S. (2007) modern Kazakh language. Almaty: Art, 2007. - 336 P.] (in Kazakh)

Iskakov A. (1991) Kazirgi kazak tili. –Almaty: Ana tilt, 1991. – 384 b. [Iskakov A. (1991) Modern Kazakh language. - Almaty: native language, 1991. - 384 P.] (in Kazakh)

Janpeisov E. (2002) Zat esim sözjasamı. Sın esim sözjasamı // Kazak grammatikası. – Astana, 2002. [Zhanpeisov E. (2002) Word formation of nouns. Word formation of adjectives / / Kazakh grammar. - Astana, 2002.] (in Kazakh)

Kasım B. (2002) Kurandi etistikter // Kazak grammatikasi. – Astana, 2002. – 784 b. [Kasym B. (2002) Quranic verbs // Kazakh grammar. - Astana, 2002. - 784 P.] (in Kazakh)

Kasım B. (2003) Sözjasam. Semantika. Uajdeme. - Almaty, 2003. – 167 b. [Kasym B. (2003) Word Formation. Semantics. Motivation. Almaty, 2003. - 167 P.] (in Kazakh)

Mominova B., Sankenova G. (2014) Kazak tilinin morfologiası. – Almaty: Kazak universiteti, 2014. [Momynova B., Satkenova zh. (2014) Morphology of the Kazakh language. - Almaty: Kazakh University, 2014.] (in Kazakh)

Salkınbay A. (1999) Tapılı sözjasam. Semantikalık aspekt. –Almaty: Kazak universiteti, 1999. [Salkynbay A. (1999) Historical word formation. Semantic aspect. - Almaty: Kazakh University, 1999.] (in Kazakh)

Salkınbay A. (2008) Kazirgi kazak tili. – Almaty: Kazak universiteti, 2008. – 340 b. [Salkynbay A. (2008) Modern Kazakh language. - Almaty: Kazakh university, 2008. -340 B.] (in Kazakh)

Mamanov I. (1966) Kazirgi kazak tili. – Almaty, 1966. [Mamanov I. (1966) Modern Kazakh language. - Almaty, 1966.] (in Kazakh)

Mamanov I. (2007) Kazak til biliminin maseleleri. – Almaty: Aris, 2007. – 488 b. [Mamanov I. (2007) Problems of linguistics now. Almaty: Arys, 2007. - 488 B.] (in Kazakh)

Oralbay N., Kurmanaliyev K., Baltabaeva J. (2014) Kazak tilinin sozjasamı. – Almaty, 2014. – 290 b. [Oralbay N., Kurmanaliyev K., Baltabayeva zh. (2014) Word formation of the Kazakh language. - Almaty, 2014 – - 290 P.] (in Kazakh)

Orslbayeva N. (2002) Kazak tilinin sozjasam jyiesi. – Almaty, 2002 [Oralbaeva N. (2002) word formation system of the Kazakh language. - Almaty, 2002.] (in Kazakh)

Г.Б. Кобденова*

Туран университеті, Алматы, Қазақстан

*E-mail: g.kubdenova@tilbilimi.kz

СӨЗДІКТЕРДІ ТҮЗУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Тарихи лексикография қазақ тілінің тарихи сөздік қоры мен сөздік құрамын кешенді тілдік тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік тудыратын тарихи лексикологиялық, тарихи диалектологиялық, тарихи фонетикалық, тарихи грамматикалық еңбектер мен дереккөздерді жүйелі түрде ғылыми зердеден өткізіп, оларды тарихи бағыттағы сөздіктер түзу ісіне пайдаланудың жолдарын, әдіс-тәсілдерін белгілейді.

Тарихи лексикография теориясы қазақ тілінің этимологиялық, тарихи-диалектологиялық, тарихи бағыттағы сөздіктерін жасау тәжірибесінде ғылыми-теориялық негіздеме ретінде қызмет етіп, оларды жетілдіруге мүмкіншілік береді. Сонымен бірге қазіргі лексикографияның ғылыми деңгейіне сәйкес қазақ тіл біліміндегі тарихи лексикографияның да мақсат-міндеттерін, құрылымдық ерекшеліктерін, ұстанымдық негіздерін айқындау қажеттігі туындап отыр.

Қазіргі қоғамда жүріп жатқан ғылыми-ақпараттық кеңістіктің өркендеуі және лексикография саласының кемелденуіне байланысты тарихи лексикография мен компьютерлік тарихи лексикография салаларының да қарқындап дамуына әсер етуде. Қазақ тілінің XV–XX ғғ. мәтіндердің электрондық корпусын және қазақ мәдени-рухани, ұлттық құндылықтарының тілдегі көрінісін көрсететін тарихи электрондық картотекалық қорын (публицистикалық, эпистолярлық, көркем шығармалардан, ауыз әдебиетінен, тарихи жазбалардан т.б.), әр ғасыр бойынша жасалған тарихи сипатты сөздіктер, қазіргі қазақ тілінің тарихи сөздігін, қазақ тілінің тарихи-этимологиялық сөздігін жасау – бүгінгі қазақ тілтаным ғылымының маңызды міндеттерінің бірі. Түркітану саласы бойынша да, қазақ тіл білімі бойынша да тарихи-этимологиялық сөздік түзудің басты ұстанымдарын айқындап және электрондық тарихи сөздік жасалуы қажет. Бұны қазақ тілінің тарихи қабаттарын тереңірек ашудың, ана тіліміздің жаһандану дәуірінде жұтылып кетпеуінің бір кепілі деп білер едік.

Тірек сөздер: тарихи лексикография, тілдің тарихи корпусы, қазақ тілінің тарихи сөздігі, этимологиялық сөздік, диалектологиялық сөздік.

Г.Б.Кубденова*

Университет Туран, Алматы, Казахстан

*E-mail: g.kubdenova@tilbilimi.kz

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СЛОВАРЕЙ

Аннотация. Историческая лексикография обеспечивает систематическое научное изучение исторических лексикологических, исторических диалектологических, исторических фонетических, историко-грамматических трудов и источников, способс-

твующих комплексному языковому изучению Исторического словаря и словарного состава казахского языка, определяет способы и способы их использования для создания словарей исторической направленности.

Теория исторической лексикографии служит научно-теоретическим обоснованием в практике создания словарей этимологического, историко-диалектологического, исторического направлений казахского языка и позволяет совершенствовать их. Вместе с тем, в соответствии с научным уровнем современной лексикографии возникает необходимость определения целей, структурных особенностей, принципов исторической лексикографии в казахском языкознании.

В связи с процветанием научно-информационного пространства и совершенствованием сферы лексикографии, происходящим в современном обществе, происходит интенсивное развитие и отраслей исторической лексикографии и компьютерной исторической лексикографии. Казахский язык XV-XX вв. создание электронного корпуса текстов и исторического электронного картотечного фонда (публицистических, эпистолярных, художественных произведений, устной литературы, исторических записей и т.д.), словарей исторического характера, составленных в разные века, Исторического словаря современного казахского языка, историко-этимологического словаря казахского языка – одна из важнейших задач современной науки о казахском языке. Необходимо определить основные принципы формирования историко-этимологического словаря как по тюркологии, так и по казахскому языкознанию и создать электронный исторический словарь. Это один из залогов углубления исторических пластов казахского языка, того, что родной язык не поглотится в эпоху глобализации.

Ключевые слова: историческая лексикография, исторический корпус языка, исторический словарь казахского языка, этимологический словарь, диалектологический словарь.

G.B. Kubdenova *

Turan University, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: g.kubdenova@tilbilimi.kz

THEORETICAL PROBLEMS OF DICTIONARY FORMATION

Abstract. Historical lexicography systematically conducts scientific research of historical lexicological, historical dialectological, historical phonetic, historical grammatical works and sources that allow us to study the historical vocabulary and vocabulary of the Kazakh language from a comprehensive linguistic point of view, determines ways, methods and methods of their use in the formation of historical dictionaries.

The theory of historical lexicography serves as a scientific and theoretical basis for the practice of creating etymological, historical-dialectological, and historical dictionaries of the Kazakh language and allows them to be improved. At the same time, in accordance with the scientific level of modern lexicography, there is a need to define the goals and objectives, structural features, and principled foundations of historical lexicography in Kazakh linguistics.

Due to the development of the scientific and information space in modern society and the improvement of the lexicography industry, the development of historical lexicography and computer historical lexicography also has an impact on the dynamic development. XV-XX

centuries of the Kazakh language. one of the most important tasks of modern Kazakh linguistics is the creation of an electronic body of texts and a historical electronic file fund (journalistic, epistolary, from works of art, oral literature, historical records, etc.), dictionaries of a historical character created for different centuries, a historical dictionary of the modern Kazakh language, a historical and etymological dictionary of the Kazakh language, reflecting the manifestation of Kazakh cultural and spiritual, national values in the language. It is necessary to define the main principles of forming a historical and etymological dictionary and create an electronic Historical Dictionary both in the field of Turkology and Kazakh linguistics. This is one of the guarantees of a deeper understanding of the historical layers of the Kazakh language, that our native language will not be absorbed in the era of globalization.

Keywords: historical lexicography, historical corpus of the language, Historical Dictionary of the Kazakh language, etymological dictionary, dialectological dictionary.

Бұл мақала ИРН нөмірі: OR11465483 «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты тақырып бойынша дайындалды.

Кіріспе

Ғылым мен техниканың қарқындап дамуы, адамзат ойының жан-жақты кемелденуі тілдегі сөздік құрамның сан түрлі сөздіктерде көрініс табуымен сипатталады. Бұл жалпы лексикографияның қоғамдық қажеттілігінің бірден-бір шарты. Қазақ тіл біліміндегі жалпы лексикографияның теориялық мәселелерінің зерттелуінде К.Аханов, Ш.Ш.Сарыбаев, Т.Жанұзақ, Б.Қалиев, М.М.Малбақов, М.Ш.Мұсатаева т.б. ғалымдардың еңбектерінің маңызы белгілі. Соған сәйкес екітілдік, түсіндірмелі, фразеологиялық т.б. сөздіктер белгілі дәрежеде ғылыми-практикалық қолданыс қажеттілігін қанағаттандыруда. Дегенмен қазіргі қоғамдық, әлеуметтік, тілдік сұраныс пен қазақ тіл біліміндегі лексикография теориясының даму дәрежесі тарихи бағыттағы сөздіктердің басқа лингвистикалық сөздіктерден ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтаудың, этимологиялық, диалектологиялық және тарихи сөздіктердің ұстанымдық негіздерін ашып-айқындаудың қажеттілігін көрсетіп отыр.

Лексикографияның типологиялық және жанрлық түрлері арасында айрықша орын алатын сала – тарихи лексикография саласы. Оның өзіндік құрылымы мен мазмұнына сәйкес теориясының қалыптасып, дамығанына да көп уақыт өте қойған жоқ. Тарихи лексикографияның теория жүзінде қарастырылуы жалпы лексикографияның теориялық мәселелерімен ғана емес, теориялық және практикалық тіл білімінің тарихи лексикология, тіл тарихы, этимология салалары бойынша қол жеткен жетістіктерімен де байланысты.

Материал және әдістер

Диалектологиялық лексикография саласын негіздеген Ш.Ш.Сарыбаевтың, біртүрлі түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздерін қарастырған М.Малбақовтың, В.В.Радлов сөздігінің қазақ лексикографиясы тарихындағы маңызын зерттеген К.Ш.Хұсайынның, Л.М.Будаговтың жалпытүркілік сөздігі құрамына зерттеу жүргізген Б.А.Атабайдың, көркем мәтінде, тарихи ескерткіштерде, ономастикада қолданылған этнолексиканың диахрондық зерттелуі мен этимологиялық ізденістер мен лексикографиялық зерттеулерге назар аударған Ә.Ибатов, Р.Сыздықова, Е.Жанпейісов,

Е.Жұбанов, Б.Әбілқасымов, Н.Қарашева, Т.Жанұзақ, Ө.Құрышжанов, М.Томанов, Б.Сағындықұлы, Н.Уәлиұлы, Ж.Манкеева, Р.Шойбеков, С.М.Болатова, Ғ.Әнес, М.Сабыр, Ж.Тектіғұл, Н.Шаймерденова, О.Сүлейменов, Г.Бүркітбай, Б.Сүйерқұл, Г.Мамырбекова, А.Сейтбекова, Қ.Садықбеков, С.Тәшімбай, Р.Мухитдинов, Ж.Исина т.б. ғылымдардың еңбектері тарихи бағыттағы лексикографиялық жұмыстардың ғылыми тұрғыдан сарапталуында үлкен маңызға ие болды.

Тарихи лексикография саласының ғылыми негізде дамуы үшін қажетті алғышарттардың бірі – отандық және әлемдік лексикографияның озық тәжірибелерін, лексикографияның теориялық тұжырымдарын ескере отырып, тарихи бағыттағы сөздіктердің жасалу ұстанымдарын анықтау.

Этимологиялық, диалектологиялық сөздіктердің іс жүзінде түзілуі ежелгі дәуірлерден басталғанмен, аталған сөздіктердің құрылымына қатысты теориялық мәселелердің зерттелуі мен тарихи сөздіктің түзілуі ХХ ғасырдан бастау алады. Лексикографияның теориялық мәселелерінің жан-жақты қарастырыла бастауы, алуан түрлі жаңа сөздіктердің жасалуы, жаңа әдіс-тәсілдердің қолданылуы, қоғам мен тіл байланысының жаңаша сипат алуы, электрондық кеңістіктің өріс алуы т.б. экстралингвистикалық жағдаяттар тарихи лексикографияның ғылым саласы ретінде қалыптасып дамуына, тарихи сөздіктердің жасалуына игі ықпалын тигізді.

Әдебиетке шолу

Тарихи лексикографияның 1970-80 жылдары жеке сала ретінде жалпы лексикографиядан бөлінгенін байқауға болады. Бұған Тіл білімі институты, Орыс тілі институттары тарапынан ұйымдастырылған «Теория и практика русской исторической лексикографии» (Мәскеу, 1975; 1984), «Русская историческая лексикография и лексикология» (Красноярск, 1989) атты конференция жинақтары дәлел бола алады. Шетелдерде өтіп жүрген халықаралық конференциялар да тарихи лексикографияның әлемдік тіл білімінде үлкен орын алғандығын көрсетеді. Еуропалық лексикографтар қауымдастығының ұйымдастыруымен ЕВРАЛЕКС-тің екі жыл сайын тарихи лексикография бойынша конференциялар өткізіп тұратындығы, ғылыми кеңесі мен әлемдік дәрежедегі теоретик тарихшы-лексикограф мамандардың Лондонда жиналуы оның халықаралық дәрежедегі маңызының жоғарылағанын айғақтайды. Аталған жиындарда тарихи лексикография саласы бойынша халықаралық зерттеулердің даму бағыт-бағдары қарастырылады. Түркі және қазақ тіліндегі лексикография саласы бойынша «Тюркская лексикология и лексикография» (Мәскеу, 1971), «Ғасырлар тоғысындағы лексикография және аударма» (Алматы, 2002), «Проблемы этимологии тюркских языков» (Алматы, 1990) атты ғылыми жинақтар шықты. Қазақ тіл білімінде тарихи бағыттағы этимологиялық және диалектологиялық сөздіктердің түзілуі олардың қолданыстық қажеттілігін сипаттайды. Ал тарихи бағыттағы сөздіктердің ғылыми-теориялық, практикалық және құрылымдық мәселелерін зерттеп, жетістіктер мен кемшіліктерді саралау, әлемдік тарихи лексикографияның тәжірибесін зерделеу, қазақ тарихи лексикографиясында қалыптасқан ұстанымдық негіздерді айқындау, оның қалыптасуы мен даму жолдарын анықтау мәселелері өз шешімін табуы қажет етіп отыр. Осындай жағдайлар тарихи лексикографияны зерттеу ісінің өзектілігін танытады.

Сөздік жасау ісі адамзат ойының ертеден келе жатқан ірі жетістіктерінің бірі. Ол мол қажыр-қайратты, терең ақыл-ойды, шығармашылық қабілетті қажет етеді. Сөздік – бөлшектерден тұратын, бөлікке бөліп қабылдауды талап ететін жүйелі, күрделі құрылымды шығарма.

XVI–XVIII ғасырлардағы қоғамдық-тілдік тәжірибенің лингвистикалық қырларына көз жіберсек, тіл теориясы саласындағы қоғамдық-тілдік тәжірибенің қажеттілігі мен жаңа талаптардың негізінде мәселелерді шешуге бағытталған жұмыстар бірнеше бағытта жүргізілгендігін байқауға болады. Бұл кезеңде тіл теориясының алдына қой-ған мәселелер қатарына: 1) ұлттық тіл мен жалпытілдік норманың қалыптасуы; 2) ұлттық грамматиканың құрылымдары; 3) графологиялық нормаларды жетілдіру; 4) орфоэпиялық нормаларды біріздендіру; 5) ұлттық тілдің әдеби нормасын қалыптастыру; 6) ұлттық тіл құрамын этимологиялық және тарихи тұрғыдан пайымдау; 7) қоғамдағы тілдік жағдайды тұтастай қарастыру мәселелері жатқызылып, тілдің ішкі және сыртқы экстралингвистикалық жағдайлары анықталды (Амирова т.б., 1975: 181). XVI–XVIII ғасырлардағы тіл теоретиктерінің санасында бұлардың барлығы бір-бірімен тығыз байланыста болды. Ұлттық тіл құрамын этимологиялық және тарихи тұрғыдан пайымдау, зерттеу мәселесі тарихи бағыттағы сөздіктердің жасалуына себепші болды. Лексикографияның дамуына әр дәуірдің философиялық концепциялары да әсер етіп отырды. XIX ғасырдағы эволюционистік теория түсіндірме сөздіктердегі тарихи аспектіні бекіте түсіп, тарихи тіл білімінің гүлденуіне ықпал етті. XIX ғасырдың екінші жартысында салыстырмалы-тарихи әдістің дамуы лексикографияға жаңа серпін берді. XX ғасырда лексикография лексикология, тіл тарихы, сөзжасам, стилистика саласындағы лингвистикалық зерттеулер үшін жаңа мәнге ие болып, этимологиялық, тарихи, жиілік сөздіктердің, жазушы тілі т.б. сөздіктердің жасалуымен сипатталды. Тіл лексикасын ғылыми тұрғыда зерттеу мақсатында этимологиялық, тарихи сөздіктерді, өлі тілдердің, жергілікті тіл ерекшеліктерінің т.б. сөздіктерін жасау қолға алынды. Осы мақсатта XVI–XVIII ғасырларда ұлттық академиялар құрылды. 1587 жылы Италия академиясы, 1635 жылы Француз академиясы, 1783 жылы Ресей академиясының негізі қаланды. 1704 жылдан бастап әртүрлі сөздіктер жариялана бастады. Лексикографияның қарқындап дамуының тағы бір себебі – кітап басу ісінің дамуымен байланысты болған техникалық жетістіктер еді. Кітап басу ісі көп тираждық мәтіндерді оқытуды жолға қоюға, білімді таратуға, тілдік коммуникацияның дамуына, салыстырмалы зерттеулер жүргізуге т.б. қолайлы жағдай жасап, үлкен рөл атқарды. XVI–XVIII ғасырлардағы тіл теориясы тілдің сөздік құрамын этимологиялық және тарихи тұрғыдан қарастыруға ұмтылыс жасады. Бұл ұмтылыс ұлттық сананың оянуы мен ұлттық тілдің әдеби тұлғада қалыптасуымен байланысты болды. Осыған сәйкес жұмыстар Италия, Франция, Англия, Ресей т.б. елдерде пайда бола бастады. Олардың арасында Ж.Менаждың «Француз тілінің шығу арналары» (1650 ж.), «Француз тілінің этимологиялық сөздігі» (1650 ж.), «Италия тілінің шығу арналары» (1669 ж.) еңбектері дүниеге келді. Осындай сипаттағы еңбектердің дүниеге келуі тарихи сипатты сөздіктердің жасалуына негіз болған еді.

Тілдік сана қоғамдық сананың негізінде қалыптасады. Кез келген сөздіктің жасалуы кешенді түрде атқарылатын үлкен ғылыми мәселе, ал ұлттық тілдің сөздігін түзу – әр уақытта халықтың мәдени өміріндегі елеулі оқиға болып табылады және тарихи тұрғыдан келгенде көбінесе тарихи және ұлттық сана-сезімнің өсу кезеңімен, ұлттың қалыптасуы, әдеби тіл мен оның нормасының тұрақтануымен байланысты келеді. Тарихи сөздіктің жасалу негізінде *ұлттық сана* жататындығын XX ғасырдың басында академик Л.В.Щербаның «анықтама сөздіктің негізінде ұлттық идея жатады» деген ойымен сабақтастырып, тарихи сөздіктің әрқашан ұлттық сана-сезімнің оянуымен тығыз байланысты болып келетіндігін нақтылай түсті. Л.В.Щерба ағайынды Вильгельм

және Якоб Гриммдердің XVI ғасырдан басталағын мәтіндер негізінде жасалған «Неміс тілі сөздігін» (Deutsches Wörterbuch) ұлттық идеяның негізінде жасалған анықтамалық сөздік түріне жатқызып, еуропа тілдерінің үлкен көптомды сөздіктерін де, мәселен, XVI ғасырдың мәтіндері қамтылған ағылшын тілінің 20 томдық Оксфорд сөздігін («A new English Dictionary on historical Principles founded mainly on the materials collected by the Philological Society»), edited by James A.H.Murray, 1882 жылдан бастап шыққан голланд тілінің үлкен сөздігін («Woordenboek der Nederlandsche Taal») және швед тілінің үлкен сөздіктерін («Ordbok ofver Svenska Spraket ut gifven af Svenska Akademien») осы жолмен жасалған туындылар қатарына қосады (Щерба, 1974).

Нәтижелер және талқылау

Тарихи сөздік үлгісі тұңғыш рет Еуропа елдерінде, оның ішінде неміс тілінде жүзеге асырылып, кейін ағылшын, француз, итальян, поляк, орыс және т.б. тілдердің тарихи және этимологиялық сөздіктері жарыққа шықты. Экономикалық-әлеуметтік жағдайдың артуы, кітап басу ісінің дамуы, әсіресе ұлттық, тарихи сана-сезімнің оянуы, салыстырмалы-тарихи тіл білімінің дамуы, соған сәйкес жаңа дәуірдің басталуы лексикографияға жаңа бағыт беріп, тіл білімінде тарихи бағыттағы сөздіктердің жасалуына қолайлы жағдай туғызды.

Сөздік жасау – ежелгі іс. Тарихқа белгілісі біздің жыл санауымыздан бұрынғы III мыңжылдықтағы ежелгі шумерліктердің шағын сөздіктерінен бері қарай келе жатқан сөздік жасау тәжірибесінде әр тарапты туындылар өмірге келді. Сөздік жасау ісі ертеден келе жатқанымен, сөздік жасаудың теориясымен айналысатын теориялық лексикография саласы – тіл білімінде кейін қалыптасқан сала. Теориялық лексикография ғылым ретінде XX ғасырдың екінші жартысында қалыптасты. Сөздіктердің бірінші ғылыми типологиясын, бірінші теориялық жіктелімін 1940 жылы кеңес ғалымы Л.В.Щерба «Опыт общей теории лексикографии» атты еңбегінде жасады [2]. Лексикографияның теориялық мәселелері әрі қарай көптеген кеңестік және шетелдік (Франция, АҚШ т.б.) лингвистердің еңбектерінде дамыды.

Соңғы уақытта тіл біліміндегі тарихи лексикографияның теориялық және практикалық мәселелері зерттеудің орталық нысанына айналып, әр тілдің тарихы бойынша жалпылингвистикалық күрделі мәселелерге қарай бағыт алуда. Қазір ғылымда қалыптасқан жағдай бойынша, көптеген жалпы теориялық мәселелердің өз шешімін табуы тарихи бағытта кешенді қызмет жасайтын лексикографиялық ұжымдардың жұмысына тәуелді болып отыр. Қазіргі лексикография сөздіктердің әлеуметтік маңызды қызметіне ерекше көңіл аударады, себебі оларда қоғамның білім деңгейі көрініс табады.

Лексикографиялық еңбектердің ақпараттық мәліметі мол және ғылыми, мәдени құндылығы жоғары болады. *Лексикография пәні* сөздіктер жасаудың теориясы және практикасымен айналысады. *Практикалық лексикография* тілді ғылыми тұрғыдан зерттеп, қоғамдық маңызды қызметтер атқарады. Сөздікті қолданушылардың тіл туралы білімдер жиынтығын түсініп, қабылдауы үшін сөздік түзудің ең оңтайлы, ұғынықты тәсілдері қолданылады. *Теориялық лексикография* сөздіктің макроқұрылымын (лексиканы сұрыптау, сөзтізбенің көлемі мен сипаты, материалдарды орналастыру қағидалары) және микроқұрылымын (сөздік мақаланың құрылымы, сөздік анықтаманың түрлері, сөз туралы әртүрлі ақпараттардың қатысы, тілдік деректеме материалдардың түрлері т.б.) зерттеу, сөздіктердің типологиясын жасау,

лексикография тарихын зерделеу тәрізді кешенді мәселелерді қамтиды. Лексикографиялық шығармаларда сөз және оның барлық қасиеттері туралы деректер жинақталғандықтан, олар тіл бойынша құнды еңбек болуымен қатар, ғылыми зерттеулер үшін де маңызды құрал болып табылады. Бүгінгі күні қоғамның рухани өміріндегі сөздіктің рөлі айқындалып, оның халықтың құнды мәдени мұрасы екендігі күн өткен сайын ұғынылып келеді. Лексикографияның нәтижелерін көптеген ғылым салалары пайдаланады. Әрбір сөздік мақаладағы ақпарат үлкен зерттеу жұмысының нәтижесі болып табылады. Жеке тіл тұтынушының, ғылыми тілдік ұжымның тарихи сана, тілдік сана, әлеуметтік-қоғамдық санасы көрініс табады, аялық білімімен бірге тілдік білімнің тереңдігін де қажет етеді, сөздікшінің тілдік тұлғасы айқындалады. Кез келген беделді сөздік дереккөздер жиынтығынан (алдыңғы жасалған сөздіктер, сөздік картотекалары, тілдік зерттеулер, электрондық мәліметтер) тұрады. Сөздіктің түрі, ең алдымен, оның дереккөздері мен адресатына байланысты анықталып жасалады.

Лексикографиялық өнімдер соңғы онжылдықта үлкен аяда қарастырылып, қазіргі лингвистиканың антропоэзеттік саласымен байланысты болып отыр. Сөздіктерге жасалатын талдау адам лексиконын ұйымдастыру мен оның жадында сақталған білімдердің жиынтығы туралы объективті мағлұмат береді. «Адам және сөздік» диалогы коммуникативті және танымдық әрекеттің маңызды формасы болып табылады. Тарихи сөздікті қолданушылардың үш негізгі тобы бар: тілді тұтынушылар, тілді зерттеушілер және қоғамдық ғылымдар салаларының мамандары (Козырев, 2004: 7). Жоғарыда айтылғандарды сараптай келсек, оның біріншісі – қазақ тілін, тарихын білгісі келетін көпшілік оқырман, екіншісі – тіл тарихын зерттеуді мақсат тұтқан тіл зерттеушілері. Яғни оқырмандардың басым көпшілігі қазақ тілін ана тілі деңгейінде меңгерген жергілікті оқырмандар болып табылады.

Лексикограф оқулықтың авторы секілді өз атынан сөйлемейді, ол қоғам мен жеке адам арасын жалғастырушы, яғни тілдің ұжымдық жеткізушісі. Лексикограф – ұжымдық білімді жеткізуші кәсіби маман (Гак, 1977: 17).

Лексикографияның теориясы, мамандардың пікірі бойынша, лексикография ұғымының құрылымы мен мазмұнын, көлемін анықтаумен, сөздіктердің түрлері мен жанрларына жіктеме жасаумен, сөздіктің өлшемдері мен элементтерін, лексикографияның құрылымдық негіздерін, сөздік материалдарын, сөздік жұмысын ұйымдастыру және жоспарлау істерін зерттеумен айналысады.

Лексикографияның тарихи сөздіктердің тарихын, лексикографиялық мәселелерді шешудің тарихын қарастырады.

Тәжірибелік лексикография сөздіктер жасаумен, сөздік материалдарын жинақтап, сақтаумен айналысады (Морковкин, 1987).

Зерттеуші М.Малбақов: «Лексикографияның теориясы сөздік түзу тәжірибесін қорытып, жүйеге салады, сөздіктердің тарихи тұрғыдан қалыптасқан жанрларын жетілдірудің теориялық мүмкіндіктерін зерттейді. Сөздіктерді түзудің ұстанымдары мен әдіс-тәсілдерін жасайды. Лексикографияның теориясындағы өзекті мәселе – сөзтізбенің құрамы мен сөздік мақаланың құрылымы туралы, сөздіктердің типтері туралы ілім» (Малбақов, 2002: 5) деп анықтама береді.

Сөздік ғылыми еңбек ретінде қоғамның мәдени өмірінде айрықша орын алады. *Сөздік* – ұжымдық сананы көрсететін ғылыми туынды болса, *сөз* – ондағы орталық негізгі тілдік бірлік. Сондықтан Л.В.Щербаның: «Сөздіктегі әрбір күрделі сөз, шындап келгенде, ғылыми монографияның пәніне айналады» деуі осыны аңғартса керек. Сөз-

дік біздің тіл және әлем туралы білімімізді жүйелейді. Бұл білімдер сөздіктің түріне, сөзтізбенің көлеміне, лексикографиялық материалдарды беру тәсілдеріне, сөздік мақаланың құрылымына байланысты жүйелі түрде беріледі. Бір жағынан, сөздікте берілетін нысандар сырт қарағанда бір-біріне тәуелсіз тіл бірліктері секілді көрінеді, ал екінші жағынан қарағанда көптеген нысандар белгілі бір жүйені құрайды. Осы қарама-қайшылықтардан келіп әртүрлі лексикографиялық қиындықтар туады: сөздікте әрбір лексикалық бірліктің өзіндік ерекшелігі ашылып, жүйенің элементі ретінде өзіне тән орны көрінуі қажет. Сөздік жай ғана лексиканы сипаттап қана қоймайды, сонымен бірге міндетті түрде дәуір философиясын, халықтың ұғым-түсініктерінің жиынтығын көрсетеді. Тарихи бағыттағы этимологиялық, тарихи және диалектологиялық сөздіктер жеке сөз бен тілдегі барлық сөздік құрамның тарихын лексикографиялық құралдармен беру міндеттерін шешеді. Сөздің ауызша және жазбаша түрлеріндегі сөз тарихы туралы толық ақпарат алу үшін тарихи бағыттағы сөздіктер жүйесі қажет. Сөз үнемі үздіксіз өзгерісте болатындықтан, оның бүгінгі сөйлеушілердің қабылдауындағы мағынасы өткен жүз жылдықтардағы мағынасымен сәйкеспейтін мүмкін.

Лексикография үшін ұлттық және әлемдік дәстүр ұғымдарының маңызы өте зор. Филологияның бір саласы, әрі қоғамдық ғылым ретінде лексикография үздіксіз ұлттық лексикографиялық дәстүрдің нәтижесінде жетіледі, өзінің ұлттық калоритін сақтай отырып, әлемдік лексикографияның жетістіктерін пайдаланып, басқа да дәстүрлермен қатынасқа түсу барысында толығыады. Сөздік лексикографиялық дәстүр мен қазіргі отандық және шетелдік лексикографиялық жетістіктерді бойына сіңіруі қажет.

Сөздік өзінің мақсатына сәйкес сөздерді жинап, оларды әліпбилік, тақырыптық немесе басқаша тәртіппен жүйелеп, тілдің сөздік құрамын мүмкіндігінше толық қамтып, түсіндірмесімен немесе басқа бір тілдегі аудармасымен береді (Арнольд, 1959: 322). Сөздік жасау туралы ғылым ретінде лексикографияның теориясы тілдегі лексиканы сипаттайтын сөздіктерді жасаумен айналысады. Лексикографияның теориясы белгілі бір елдің мәдениет тарихының шеңберінде сөздік мәтіндерін, олардың араларындағы сабақтастықты, сөздіктің басқа сөздіктерге әсерін, сөздік ақпаратты жетілдіру жағдайларын зерттейді. Лексикографияның тарихында әдебиет, өнер, мәдениет және ғылымның даму заңдылықтары байқалады. Лексикографияның теориясында *тарихилық даму ұстанымдары* ескерілуі қажет. Лексикография теориясының негізгі мәселелерінің бірі – сөздіктің түрлері. Ю.Н.Карауловтың көрсетуінше, сөздіктің түрлері өзара бір-бірімен байланысты төрт координат жүйесінде көрінеді: лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік және семиотикалық. Сөздіктердің типологиясы – бұл олардың жоғарыда көрсетілген төрт координат жүйесіне негізделген ғылыми классификациясы. Сөздіктердің классификациясы белгілі бір елдегі тарихи тұрғыдан қалыптасқан сөздіктерді жүйелеп сипаттайды. Лексикограф П.Н.Денисов лексикографияның теориясы, тарихы және практикасының арақатынасын анықтау үшін «лексикография өнер ме, әлде ғылым ба?» деген дилемманы талдауға ұмтылыс жасайды. Ғалым лексикографияның теориясын әдебиеттану немесе өнертану ғылымдары секілді ғылым деп санайды. Лексикографияның практикасы шығармашылық жұмыс ретінде өнердің кейбір белгілерін қамтиды. Л.В.Щербаның лексикографиялық еңбекті талантты жазушылық қабілетпен салыстыруы осы жайтты аңғартады. «Өнер» ұғымы өзінің кең мағынасында шеберлікпен істелген, тек технологиялық тұрғыдан ғана емес, эстетикалық мәндегі кез келген іс-әрекетке қатысты айтылады. Осы себепті сөздіктегі мәтіндерді талдауда стилдік ұстанымдар басшылыққа алынады. Лексикография қоғамдық сананың көрінісі және

адамзаттың рухани мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде өнердің белгілерін қамтиды. Өнер адамзаттың шынайы өмірінің тұтастай және күрделі құрылымын жасап шығарады. Өмірдің бұл моделдеу белгілері, тіл арқылы, тілдің сөздік құрамы арқылы көрініс беретін, өмірдің семиотикалық моделі ретіндегі сөздікті құрастыру тәсілі лексикографияға да негіз болды. Бұдан лексикографияның тарихи-филологиялық пән ретіндегі кешенді сипаты көрінеді. Соған сәйкес, лексикографияны өнер ретінде қарастырған кезде, біз лексикографты өз жұмысына тек білімді ғана емес, сонымен қатар тіл ерекшеліктерін айыра білу қабілетін, тілдік талғамын, интуициясын іске қосатын, жаңа туынды жасаушы адам ретінде көреміз, яғни лексикография – әрі ғылым, әрі өнер ретінде тұжырымдалады.

Теориялық лексикография ғылым саласы және тарихи-теориялық пән ретінде сөздік жасаудағы практикалық жұмыстардың нәтижелерін жүйелеп, талдап, қорытындылайды. Ол әртүрлі елдер мен әрқилы тарихи дәуірлердің сөздіктеріне филологиялық талдау жасап және оларды зерттеп, анықтаумен айналысады. Барлық сөздік тәжірибелерін жүйелеу мен қорытындылау негізінде сөздіктерді жетілдіру, сөздіктердің жаңа түрлерін жасаудың теориялық және практикалық мүмкіндіктерін анықтап, ғылыми тұрғыдан негізделген бағдарламаға сай лексикографиялық қызмет көрсетеді (Денисов, 1978: 8).

Теориялық лексикография төмендегі кешенді мәселелерді қамтиды:

- 1) сөздіктер мен жаңа типтегі сөздіктердің жалпы типологиясын жетілдіру;
- 2) сөздіктің макроқұрылымын зерттеу (лексиканы сұрыптау, сөз бен сөздік мақаланы орналастыру ұстанымы, омонимдерді айрықшалау, сөздік пен оның қосымшасына грамматикалық мақала, дәйектеме мәліметтерді енгізу т.б.);
- 3) сөздіктің микроқұрылымы жекелеген сөздік мақалаларды (сөзге грамматикалық және фонетикалық түсініктеме беру, мағыналарды анықтау мен топтастыру, сөздік анықтаманың түрі, белгісөздің жүйесі, тілдік дәйектемелердің түрлері, фразеологиялар мен қосымша мәліметтерді беру жолдары, түсіндірме сөздіктегі этимология мен этимологиялық сөздіктегі сөз мағынасы, сөздіктің түріне байланысты болатын басқа да мәселелер) зерттейді.

Қазіргі лексикографияның теориясына мынадай мәселелер тән:

- а) лексиканы жүйе ретінде тану, сөздіктің құрылымында тұтастай тілдің лексика-семантикалық құрылымын және жеке сөздердің семантикалық құрылымын көрсету;
- б) сөздің мағынасына диалектілік көзқарас (сөздің сөйлеудегі қолданысындағы мағыналық реңктерін айқындау);
- в) лексиканың грамматикамен және тілдің басқа салаларымен тығыз байланысы.

Тәжірибелік лексикографияда сөздіктер мынадай қоғамдық маңызды қызметтерді атқарады: 1) тіл үйрету; 2) ана тілді нормаландыру; 3) тіларалық қатынас; 4) тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу (БЭС, 1998: 258). Тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу қызметін этимологиялық сөздік, тарихи сөздік, диалектологиялық сөздік, өлі тілдер сөздігі және т.б. сөздік түрлері атқарады.

Лексикографияның теориясы, ең алдымен, тіл білімінің қол жеткен жетістіктеріне арқа сүйей отырып, бұлармен қатар кибернетиканың әдіс-тәсілдерін, идеяларын және семиотика мен информатиканың жалпы теорияларын, қазіргі математиканың әртүрлі тармақтарын, қазіргі заманғы компьютерлік техникаларды өзінің мақсатына қарай қолданады. Лексикографияда әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдану оның гуманитарлық мәнділігін кемітпейді, дәстүрлі филологиялық табиғатын өзгертпейді, керісінше оны қазіргі заманның талабына сай жаңа сапада көрсетеді.

Сөздіктерде анықтаманы қолайлы орналастыру үшін грамматика, лексикология, семасиология, фонетика және жазудың (орфоэпия мен орфография) мәліметтері син-тезделеді.

Лексикографияның теориясы қазіргі лингвистиканың жекелеген салаларымен тығыз қарым-қатынас жасай отырып, тілдік бірліктерді *сипаттау* мәселесін шеше-ді. Лексикография теориясы лингвистикалық сипаттау теориясының бір бөлігі. Семанти-каны сипаттаумен байланысты болғандықтан, ол сол тілді иеленуші халықтың тари-хымен, мәдениетімен тығыз байланыста қаралады. Лексикография теориясында әлеу-меттік-мәдени мәндегі ұлттық және әлемдік лексикографиялық тәжірибелер, мәдени-тарихи дәстүрлі ұғымдар дұрыс түсіндіріліп, үздіксіз қарастырылуы қажет. Жалпы лексикографияда сипаттаудың мынадай ұстанымдары бар: *адресатқа бейімделу* және *салыстырмалылық* ұстанымы, *стандарттық* ұстанымы, *үнемділік* ұстанымы, *қара-пайымдылық* ұстанымы, *толықтық* ұстанымы, *тиімділік* ұстанымы, сипаттаудың *са-тылы семантикалық* ұстанымы.

Стандарттық ұстанымына сәйкес, бірдей құбылыстарды лексикографиялық сипаттау сөздіктің өн бойында бірдей болуы шарт. Сипаттаудың *үнемділік ұстанымы* ұзақ сипаттауға қарағанда қысқаша түсіндіруді таңдайтындығымен көрінеді. Мак-симум ақпаратты минимум мәтінге сыйдыру қазіргі лексикографияның үлкен міндет-терінің біріне айналып отыр. *Қарапайымдылық ұстанымы* тұрғысынан, сөздің лексикалық мағынасын беруде қажетсіз екіұштылықтан арылу үшін нақты синтак-систік құрылымдар мен сөздерді пайдалану қажет. *Сипаттаудың толықтығы* сөз-дің қолданылуы мен мағыналарын сөздік мақалада толықтай көрсетуге ұмтылыс жасауымен көрінеді. *Сипаттаудың әсерлілігі* сөздік мақаланы оқыған кезде сөзді сөйлеу барысында дұрыс қолдануға, сөздерді контексте оның барлық парадигмалық, синтагмалық және басқа да қасиеттерін дәл түсіну үшін көмектесуге, сөздік мақаланы алгоритмдік формада құруға деген ұмтылыспен байланысты келеді.

Лексикографияның негізгі бірлігі – *сөз*. Егерде грамматика, лексикология, семасио-логия және стилистика өздерінің ұстанымдарын дәлелдеу үшін жекелеген мысалдар арқылы дәйек келтірсе, лексикография сипаттайтын ғылым ретінде тілдің барлық сөздік құрамын көрсетеді. Сондықтан басқа лингвистикалық пәндер толық ауқымда қамти алмайтын тілдің сөздік құрамын лексикография өзіндік ерекшеліктерімен қамти отырып, лексикография теориясының маңызды бір бөлігін құрайды. Бұдан шығудың практикалық жолы кез келген лексикографиялық жоба үшін сөзтізбенің (сөздіктің сол жақ бөлігі) ғылыми негіздемесін жасау болып табылады.

Лексикография теориясының басты мәселесі ретінде сөздіктің сол жақ бөлігі қан-дай маңызды болса, сөздіктің оң жақ бөлігі де сондай маңызды. Сөздік мақаланы теориялық тұрғыдан қарастырғанда, ол метатілдік қатынастың бірлігі ретінде қара-лады. Осы мәселе лексикография теориясының ерекшелігін танытып, оны басқа лин-гвистикалық пәндер қатарынан айрықшалайды. Метатілдің құрылымы мен семантика-сы ретінде сөздіктің оң жақ мәселесінде сөздік мақаланың құрылымы мен мазмұн мәселесі шешіледі. Бұнда метатіл, дефиниция, эквиваленция, дәйектемелер, басқару моделдері, сәйкесімділік, дәйексөздер, грамматикалық және стилдік белгісөздер, сөз-дің орфографиялық және орфоэпиялық нұсқалары т.б. мәселелерді қамтыған кең мағынасындағы семантизациялау мәселесі шешіледі. Бұл салада қазақ тіл білімінде Ж.О.Мұсаеваның «Қазақ лексикографиясында қолданылатын атаулардың метатілдік табиғаты» атты зерттеу жұмысын (Мұсаева, 2006) атауға болады.

Қорытынды

Сөздіктер қоғамдық қажеттіліктен туындайды. Лексикографияның практикасы лексикографияның теориясынан бұрын қалыптасып, сөздіктер тіл білімінен бұрын пайда болған. Лексикография теориясының жеке сала болуы оның лексикография тарихы және практикасымен өзара байланыста болуымен, қоғамдық ғылымдарға тән сипатта көрінді. Белгілі бір елдегі практикалық лексикографияның дамуына нақты тарихи талдау және лексикографияның белгілі бір кезеңдегі тілбілімі, философия, дүниетаныммен байланыста қарау осы саланың теориялық негіздерін құрайды.

Жоғарыда айтылғандарды түйіндесек, лексикография жеке лингвистикалық пән ретінде өзінің мәдени-тарихи (филологиялық), әлеуметтік-семиотикалық, әлеуметтік-психологиялық және логика-кибернетикалық сипаттағы теориялық мәселелері бар ғылым саласы.

Әдебиеттер

Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. (1975) Очерки по истории лингвистики. – Москва, 1975. – 559 с.

Арнольд И.В. (1959) Лексикология современного английского языка. – Москва, 1959. – 351 с.

Большой энциклопедический словарь. Языкознание (1998) – Москва, 1998. – 685 с.

Гак В.Г. (1977) О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – Москва, 1977. – С.13-18.

Денисов П.Н. (1978) Практика, история и теория лексикографии в их единстве и взаимообусловленности // Проблемы учебной лексикографии и обучения лексике. – Москва: Русский язык, 1978. – С. 25-33.

Козырев В.А., Черняк В.Д. (2004) Русская лексикография. – Москва: Дрофа, 2004. – 285 с.

Малбақов М.М. (2002) Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 367 б.

Морковкин В.В. (1987) Об объеме и содержании понятия «теоретическая лексикография» // Вопросы языкознания. – Москва, 1987. – № 6. – С.4-8.

Мұсаева Ж.О. (2006) Қазақ лексикографиясында қолданылатын атаулардың метагилдік табиғаты. Филолог.Ғыл.канд. . . диссер. 10.02.02 – қазақ тілі. – Алматы, 2006. – 125 б.

Щерба Л.В. (2004) Языковая система и речевая деятельность. – Изд. 2-е, стереотипное. М.: Едиториал УРСС, 2004. – 432 с.

References

Amirova T.A., Ol'hovikov B.A., Rozhdestvenskij Ju.V. (1975) Ocherki po istorii lingvistiki. – Moskva, 1975. – 559 s. [Amirova T.A., Olkhovikov B.A., Rozhdestvensky Yu.V. (1975) Essays on the history of linguistics. – Moscow, 1975. – 559 p.] (in Russian)

Arnol'd I.V. (1959) Leksikologija sovremennogo anglijskogo jazyka. – Moskva, 1959. – 351 s. [Arnold I.V. (1959) Lexicology of the modern English language. – Moscow, 1959 – 351 p.] (in Russian)

Bol'shoj jenciklopedicheskij slovar'. Jazykoznanie (1998) – Moskva, 1998. – 685 c. [A large encyclopedic dictionary. Linguistics. (1998) – Moscow, 1998 – 685 p.] (in Russian)

Gak V.G. (1977) O nekotoryh zakonomernostjakh razvitija leksikografii (učebnaja i obshhaja leksikografija v istoričeskom aspekte) // Aktual'nye problemy učebnoj leksikografii. – Moskva, 1977. – S.13-18. [Gak V.G. (1977) On some patterns of lexicography development (educational and general lexicography in historical aspect) // Actual problems of educational lexicography. – Moscow, 1977. - pp.13-18.] (in Russian)

Denisov P.N. (1978) Praktika, istorija i teorija leksikografii v ih edinstve i vzaimoobuslovlennosti // Problemy učebnoj leksikografii i obučeniija leksike. – Moskva: Russkij jazyk, 1978. – S. 25-33.[Denisov P.N. (1978) Practice, history and theory of lexicography in their unity and interdependence // Problems of educational lexicography and teaching vocabulary. – Moscow: Russian Language, 1978. – pp. 25-33.] (in Russian)

Kozyrev V.A., Chernjak V.D. (2004) Russkaja leksikografija. – Moskva: Drofa, 2004. – 285 s. [Kozyrev V.A., Chernyak V.D. (2004) Russian lexicography. – Moscow: Bustard, 2004. – 285 p.] (in Russian)

Malbakov M.M. (2002) Bir tildi tusindirme sozdiktin kurylymdyk negizderi. – Almaty: Gylym, 2002 – 367 b. [Malbakov M. M. (2002) structural foundations of a monolingual Explanatory Dictionary. Almaty: Nauka publ., 2002. – 367 P.] (in Kazakh)

Morkovkin V.V. (1987) Ob obeme i soderzhanii ponjatija «teoreticheskaja leksikografija» // Voprosy jazykoznanija. – Moskva, 1987. – № 6. – S.4-8. [Morkovkin V.V. (1987) On the scope and content of the concept of «theoretical lexicography» // Questions of linguistics. – Moscow, 1987. – No. 6. – pp.4-8.] (in Russian)

Musayeva Zh.O. (2006) Kazak leksikografijasında koldanylatyn ataulardyn metatildyk tabigaty. Philologist.gyl.kand... disser. 10.02.02 - Kazakh tili. – Almaty, 2006. – 125 b. [Musayeva zh. O. (2006) the metatomic nature of names used in Kazakh lexicography. Philologist.science.Kand дисс disser. 10.02.02-Kazakh language. - Almaty, 2006.-125 P.] (in Kazakh)

Shherba L.V. (2004) Jazykovaja sistema i rečevaja dejatel'nost'. – Izd. 2-e, stereotipnoe. M.: Editorial URSS, 2004. – 432 s. [Shcherba L.V. (2004) Language system and speech activity. – 2nd edition, stereotypical. M.: Editorial URSS, 2004. – 432 p.] (in Russian)

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түрікстан, Қазақстан
*e-mail: nagima.koshanova@auy.edu.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САН ЕСІМДІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Қай тілдің болмасын тұрақты тіркестерінің мағынасы көбінесе сол тілде сөйлейтін қауымға түсінікті. Алайда даяр қалпында тұлға, мазмұн ерекшеліктерімен тіпті ана тілін білетіндер үшін түсінікті бола бермейді. Өйткені тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер – ұзақ дәуірдің жемісі. Тілдің тұрақты тіркестері мен мақал-мәтелдері құрамындағы сан есімдердің мағыналық, символдық сипаты, сол тұрақты тіркестер құрамында қолданылу себебінің де халық үшін түсініксіз жайттары көп. Тіл тағдыры – ұлт тарихымен сабақтас. Халықтың салты, дәстүрі, әлеуметтік жағдайы, мәдени деңгейі сол халықтың тілінен көрініс табады. Тіліміздегі тұрақты тіркестер құрамындағы сан есімдердің қалыптасуы тарихи категория болғандықтан, өткен дәуірдің өмір шындығын, әдет-ғұрпын, шаруашылық, тұрмыс-жағдайын көрсететін тілдік деректер деуге болады. Қазақ тіл білімінде тұрақты тіркестердің алатын орны ерекше. Фразеологизмдер өз табиғатына сай лексикалық, этимологиялық, морфологиялық, синтаксистік, стилистикалық, когнитивтік тұрғыдан зерттелініп келеді. Әйтсе де әлі зерттеліну керек тұстары көп. Солардың бірі – тіліміздегі тұрақты тіркестер құрамындағы сан есімдер, олардың мағыналық, этимологиялық, стилистикалық, грамматикалық қыр-сырын анықтау. Зерттеу жұмысына нысан етіп алып отырған тақырыбымыздың ерекшелігінің өзі тұрақты тіркестердің жасалу тарихымен байланыстылығында. Сан есімді тұрақты тіркестердің құрылымдық, мағыналық, грамматикалық ерекшеліктерін айқындау, сан есімдерді ғылыми тұрғыдан этимологиялық талдау жасаудың маңызы тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Тірек сөздер: түркология, тұрақты тіркестер, сан есімдер, сан есімдердің этимологиясы, тұрақты тіркестер этимологиясы.

Н.Д. Қошанова^{1*}, Ж.С. Ергубекова¹

¹Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмета Ясауи,
Туркестан, Казахстан
*e-mail: nagima.koshanova@auy.edu.kz

ОСОБЕННОСТИ УСТОЙЧИВЫХ СОЧЕТАНИЙ С ЧИСЛИТЕЛЬНЫМИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Значение устойчивых выражений какого-либо языка часто понятно человеку, говорящему на этом языке. Однако форма, содержание не всегда понятны даже тем, кто знает родной язык. Ведь постоянные фразы, пословицы-поговорки - плоды долгой эпохи. Смысловая, символическая природа числительных в составе устой-

чивых словосочетаний и пословиц языка, а также причина их употребления в составе устойчивых словосочетаний имеют много общего с непонятными для народа. Судьба языка связана с историей нации. Обычаи, традиции, социальное положение, культурный уровень народа отражаются в языке этого народа. В связи с тем, что образование числительных в составе устойчивых выражений в нашем языке является исторической категорией, можно сказать языковыми данными, отражающими реалии жизни, обычаи, хозяйственные, бытовые условия прошлых эпох. В казахском языкознании особое место занимают устойчивые выражения. По своей природе фразеологизмы изучаются лексически, этимологически, морфологически, синтаксически, стилистически, когнитивно. Тем не менее, есть много моментов, которые еще предстоит изучить. Один из них - числительные в составе устойчивых словосочетаний в нашем языке, определение их смысловых, этимологических, стилистических, грамматических аспектов. Специфика темы, которая становится объектом исследовательской работы, заключается в том, что она связана с историей создания устойчивых выражений.

Ключевые слова: тюркология, устойчивые словосочетания, числительные, этимология числительных, этимология устойчивых словосочетаний.

N.D. Koshanova^{1*}, Zh.S. Ergubekova¹

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan,
*e-mail: nagima.koshanova@auy.edu.kz

FEATURES OF STABLE COMBINATIONS WITH NUMERALS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The meaning of stable expressions of a language is often understandable to a person who speaks that language. However, the form and content are not always clear even to those who know their native language. After all, constant phrases, proverbs-sayings are the fruits of a long era. The semantic, symbolic nature of numerals as part of stable phrases and proverbs of the language, as well as the reason for their use as part of stable phrases have much in common with incomprehensible to the people. The fate of the language is connected with the history of the nation. Customs, traditions, social status, cultural level of the people are reflected in the language of this people. Due to the fact that the formation of numerals as part of stable expressions in our language is a historical category, we can say linguistic data reflecting the realities of life, customs, economic, living conditions of past eras. Stable expressions occupy a special place in Kazakh linguistics. By their nature, phraseological units are studied lexically, etymologically, morphologically, syntactically, stylistically, cognitively. However, there are many points that have yet to be explored. One of them is numerals as part of stable phrases in our language, the definition of their semantic, etymological, stylistic, grammatical aspects. The specificity of the topic that becomes the object of research work is that it is connected with the history of the creation of stable expressions.

Keywords: Turkology, stable phrases, numerals, etymology of numerals, etymology of stable phrases.

Кіріспе

Тұрақты тіркестердің біршама бөлігі, мақал-мәтелдер сан есімдермен келетіні белгілі. Бұл сан есімдердің тұрақты тіркестерге тірек сөз болу себебі халықтың ежелгі дәуір-

дегі ұғым-түсінігімен, салт-санасымен ұштасып жатады. Тұрақты тіркестер ішінде кей сан есімдер тұрақты тіркестер құрамында нақты сан мағынасында қолданылғанымен, кей тұрақты тіркестер құрамында сан мағынасында қолдануы шарт емес. Мысалы, жеті ғылым тілін біледі, қырық ру дегендерде нақты саннан гөрі «көп» деген ұғымды білдірсе, жеті қазына, қырықшыңару деген тұрақты тіркестерде сандар өз мағынасында.

Халқымыздың есте жоқ ескі заманнан бастап, күні бүгінге дейінгі өмір жолында белгілі бір жүйеге түскен көптеген қымбат қазыналары бар. Өзін қоршаған ортамен қатынас жасаудың негізінде туған қымбат қазыналар елмен қатар жасасып, халықтың өзіндік наным-сенімі мен таным-түсініктерін тудырған. Сан ғасырлық уақытқа созылған сол таным-түсініктер бірте-бірте дами келіп, ұзақ практикалық нәтижелі ізденістердің негізінде халықтың салт-санасын, сол арқылы халықтық педагогиканы қалыптастырған. Ата-бабаларымыз халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, дүние тану сырларын ұрпақтан-ұрпаққа жемісін үзбей жеткізіп отыруына бірден-бір себепкер – сандар, сандар негізінде пайда болған фразеологиялық тіркестер. Мәселен, *үш қайнаса сорпасы қосылмайды; маңдайының соры бес елі; он ойланды, тоғыз толғанды; жеті жұртқа әйгілі; отқа келген әйелдің отыз ауыз сөзі бар; тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні; екі елі ауызға бір елі қақпақ; мың құбылды*, т.б. Математикалық ұғымды білдіретін сандар сөйлем ішінде не сөйлеу барысында сандық ұғымнан гөрі көбінесе ауыспалы мағынада жұмсалады.

Сан жөніндегі ұғым – адамзат мәдениетінің тууымен және оның дамуымен тығыз байланысты. Егер осы ұғым болмаса, біздің рухани өміріміз бен практикалық қызметімізді өз дәрежесінде көрсете алмас едік. Санның тегі зат екендігін орта ғасырдың ойшыл философы, математигі, астрономы Әбунасыр әл-Фараби дұрыс көрсете білді: «Сан, – дейді әл-Фараби өзінің «Ғылымдардың шығуы туралы» атты әйгілі еңбегінде, – бірліктерден құралған жиын болып табылады, ол субстанцияның алуан түрлі жолмен әр түрлі бөліктерге бөлінуінен шығады деп білемін. Субстанция өзінің жаратылысына тән қасиеттер бойынша шексіздікке шейін бөліне береді, сондықтан сандар да шексіз болады. Сан жөніндегі ғылым – субстанцияның бір бөлігін екінші бір бөлігіне көбейту туралы, бірін екіншісіне бөлу туралы, біріне бірін қосу, бірінен бірін алу, түбірі бар бөліктерінің түбірін табу, олардың пропорцияларын табу т.с.с. туралы ғылым. Бұдан санның дүниеге қалай келгендігі, қайдан шығып, неліктен көбейіп кеткендігі, мүмкіндіктен шындыққа, жоқтан барға көшіп, болмысқа айналудың себебі айқын көрініп тұр. Бұл ғылымды грек даналары арифметика деп атайды» (Ысқақов, 1966: 112).

Алғашқы адамдардың санау қабілетінің қаншалықты болғандығы туралы нақты деректер жоқ, өйткені жазу-сызу санаудан көп кейін шыққандығы мәлім. Сондықтан біздер оны білу үшін жанама төмендегіше мәліметтерге сүйенеміз:

1. Мәдени дамудан артта қалған халықтар туралы этнологиялық, этнографияның көрсеткіші. Жер шарының кей жерінде – Африкада, Орталық Америка, Австралияда, сондай-ақ кей аралдарды дамудың өте төмен сатысын кешіріп жатқан тайпалар сақталғандығы мәлім. Олар бізге дейінгі бес немесе он мың жылдар бұрынғы адамдар секілді. Осындай тайпалардың тілін, өнерін зерттеу көне дәуірдегі өзімізге нақты емес мәселелердің ашылуына көмегін тигізеді.

2. Бізге дейінгі жазба ескерткіштер, сондай-ақ алғашқы адамдар паналаған үңгірлерден табылған археологияның мәліметтері.

3. Санаудың алғашқы үлгілері халық ауыз әдебиетінде, атап айтқанда, ертегі, мақал-мәтелдерде сақталуы мүмкін.

4. Жас балалардың сөйлеу мен санауды алғаш үйрене бастаған кезін зерттеген педа-

гогика-психологиялық мәліметтер. Кез келген жас сәби адамзат дамуын қайталайды. Әрине, «қайталаудың» мерзімі өте қысқа, дегенмен, адамның санауды алғаш қалай меңгергені туралы түсінуге көмектеседі.

Жас бала санауды жаңа үйрене бастағанда, сандарды саналушы заттарға ажыратпайды, оларды бір-бірімен біріктіріп қарайды, мәселен, бес саусақ, бес асық, бес қарындаш, т.б. Міне, осы сияқты «алғашқы» адамдар да саналушы объектілермен біріктіріп қарады (Жәутіков, 1956а: 9).

Жас баладан ойыншықтарының санын сұрай қалсақ, санын айтпай, ойыншықтарын түр-түсі арқылы түгелдеп шығады. Қай халықтың баласы болмасын санауды саусақтары арқылы үйренеді. Кіші санды табиғи рет бойынша, үлкен саннан бұрын үйренеді.

Сан және мөлшер категориясы барлық тілдерде грамматикалық және лексикалық жолдармен беріледі. Лексикалық берілу барлық тілдерде сандардың сөзі арқылы көрінеді. Сан ұғымдары және негізгі қасиеттері сыртқы әлемнің (дүниенің) реалды заттарының қасиеттері мен сол қасиеттерінің суретін береді.

Грек математикасының іргесін қалаушылардың бірі – Пифагор: «Сан – дүниенің заңы және оның байланысы барлығын анықтайтын және танып білетін құрал: заттар дегеніміз сандарға еліктеу, заттардың түпкі мәнісі және олардың жаратылысы сан, әртүрлілікті бірлікке келтіруші және гармонияны туғызушы – сан» (Жәутіков, 1975б: 5) – деп, заттық ұғымның негізі – сан деп түсіндіреді. Сан ұғымы мейлінше баяу дамыды, таза сан болып қалыптасуға дейін белгілі бір кезендерді өткерген. Алғашқы кезеңі – сандық мөлшер категориясының тікелей сезімдік қабылдау арқылы көрінуі. Алғашқы қоғам адамы сыртқы ортаны танып- білу барысында топтан элементтерді тез айыра білді. Осы көзқарас этнограф Л. Леви-Брюль пікірімен дамытылды. «Уже у некоторых животных в отношении очень простых случаев отличие на способность подобного рода... Если мы вспомним, что, по словам большинства наблюдателей, память первобытных людей «феноменальна» (выражение Спенсера и Гиллена), «граничит с чудом» (Шарльвуа), то тем больше оснований думать, что они легко могут обходиться без имен числительных. Благодаря привычке каждая совокупность предметов, которая их интересует, сохраняется в их памяти с той же точностью, которая позволяет им безошибочно распознавать след того или иного лица. Стоит появиться в данной совокупности какому-нибудь недочету, как он тотчас будет ими обнаружен. В этом столь верно сохраненном в памяти представлении число предметов или существ еще не дифференцировано: ... Ничто не позволит выразить его отдельно. Тем не менее, качественно воспринимается или, если угодно, ощущается. Когда они собираются на охоту, они, сидя уже в седле, осматриваются вокруг, и если не хватает хотя бы одной из многочисленных собак, которых они содержат, то они принимают звать ее...» (Л.Леви-Брюль, 1930: 121). Л.Леви-Брюль көрсетілген еңбегінде алғашқы ойлау таза мағынада сандарды бермей, заттардың жинақ-саны (совокупности-числа) ретінде, зат немесе құбылыстың жиынтығы ретінде ұғынылғанын айтады. Дегенмен, сол жиыннан (жалпыдан) жекені айыру қабілеттері сезіну арқылы жүзеге асады; осы көзқарас математиктер арасынан да қолдау тапты. И.Г.Башмакова мен А.П.Юшкевич Л.Леви-Брюль пікірін негізге ала отырып, сан категориясының қалыптасуының бірінші сатысында сандық ұғым зат жиынтығының, өзіне тән белгілері: түрі, түсі, мөлшер т.б. негізінде белгілі болды. (Башмакова, 1951:18). Ағылшын саяхатшысы У. Паридің (1790-1855) келтірілген мәліметтері бойынша ХІХ ғасырда Гренландияның эскимостары балаларының санын білмеген, оларды тек түрлерінен айыратын болған. Жегетін иттерін де

түс-түрі бойынша түгендеген. Сан категориясының алғашқы сатысы – тікелей сезімдік қабылдау арқылы жүзеге асуы бұл әлі сапаның санға ауыспағандығын көрсетеді.

Сан мағынасының берілу тәсілдері. Сан, мөлшер категориясы бұл кезеңінде зат немесе құбылысқа байланысты, яғни мағына байланысы арқылы берілген; мәселен, өмірде әрқашан жеке күйінде кездесетін зат, құбылыс бір санының ұғымын білдіреді. Ай, күн алғашқы қоғам адамының өзі. Сонымен бірге, «бір» мағыналы «бір қол», әдетте «сол қол». «Екі» санының алғашқы мағынасы – «екі қол», «екі көз», «құстың екі қанаты», «ешкінің екі мүйізі». Осы сияқты мыңдаған жылдар бойы сан ұғымы саналатын заттардан айырылмай немесе санның орнында зат есімнің қолданылып келген. XVI ғасырда Африканың кейбір тайпаларында 3 санының дербес атауы болмаған, 3 адам, 3 ағаш, 3 жолбарыс деген сияқты әртүрлі сөздер арқылы айтылған. Бертін шаруашылық күрделеніп, халықтардың ой-өрісі өскен кезде сан атауларының әуелгі мағыналары сирек қолданылып, ақыры ұмтылып, сан есім ретінде дерексіз тұлғалары ғана қалған (Бісқақов, 1966: 111). Жоғарыдағы пікірді дәлелдейтін фактілер Л.Леви-Брюльдің «Первобытное мышление» еңбегінде келтірілген. Соның бірі: «Гэддор, – деп жазады Л.Леви-Брюль, – отлично видел, что... здесь нет ни числительных, не чисел в собственном смысле. Здесь речь идет о своего рода памятной книжке, об особом методе, позволяющем в случае падобности получить данную сумму. «Существовал, – говорит он, – другой способ счета: начинали с мизинца левой руки, от него переходили к безымянному пальцу, затем к среднему, к указательному, к большому, потом к кисти, к сочленениям плеча, к плечу, к левой стороне груди, к грудной кисти, к правой стороне груди и кончали мизинцем правой руки (всего получалось 19). Названия для чисел являются просто названиями частей тела, а отнюдь не числительными. На мой взгляд эта система могла употребляться лишь в качестве вспомогательного средства для счета, подобно тому, как пользуются веревочкой с узелками, но отнюдь не в качестве ряда действительных чисел. Локтовое сочленение (худу) может означать «семь» или «тринадцать...» (Л.Леви-Брюль, 1930: 124). Бастапқы кезде сан, мөлшер мағыналарының заттың нақты мазмұнымен тікелей байланысты болғандығын әртүрлі халықтардың тілдерінде сақталып келе жатқан ескілікті сөздерден де, кей тілдердегі қазіргі сан есімдерден де аңғаруға болады. Әрине, ол кезде толық, таза мағынасындағы сан есім емес, Мәселен, қытай тілінде «екі» ұғымын беретін «пу» сөзі «екі құлақ» мағынасында да қолданылады. Тибетте «папша» деген сөз – әрі «екі», әрі «құстың екі қанаты». Готентоттар (Африка) екі санын да, екі қолды да «тукам» дейді. Сол сияқты орыс тіліндегі пять сөзі мен түркі сөзіндегі «бес» сөздерінің де этимологиялық талдауы, «қол» зат есіміне алып келеді.

Сан есімдердің көпшілігі түбірлер өзінің қалыптасу негізі жағынан басқа сөз таптарымен (есімдер, етістіктер) тығыз байланысты болып келеді. Бір кезде зат (слу – қол, бес – қол) және қимыл әрекетті білдірген (алты, жеті, алтымыш) сөздердің кейбірі адам баласының айналадағы дүние жайлы ұғымының дифференциациялануына, адам ойының анализдік қасиетінің артуына қарай сан, зат пен құбылыстың сандық мөлшерін, шамасын білдіре бастауы әсте жат құбылыс емес (Томанов, 1973: 72). Сан есім дамуының бұл сатысы санның есімдер, етістіктерге байланысты айтылуы, кейін сан есім болып қалыптасуы – мағыналық, яғни, зат немесе құбылыстың сапалық, сандық мағыналарына байланысты. Математик ғалым М.Бісқақов сандардың менгерілу дәуірін екіге бөледі, дәлірек айтқанда үшке дейінгі сандарды менгеру – бірінші дәуірде, үштен жиырмаға дейінгі сандарды менгеру – екінші. «Осы екінші дәуірде адамның саусақтары тарихи

роль атқарды. Онға дейінгі сандар қолдың саусақтары, оннан жиырмаға дейінгі сандар аяқтың башайлары арқылы саналады. Екінші дәуірді дүние жүзіндегі мәдениетті халықтардың бәрі бастарынан кешірді» (Ысқақов, 1966: 112).

Белгілі бір санды, жинақты білдірудің эталоны, эквиваленті ретінде адам саусақтары, аяқ башайлары, сондай-ақ т.б. адам дене мүшелері қолданылды. Эталон, эквивалент арқылы санның берілуі нақты санның, сан есімнің қалыптасуына негіз болады. Осы ойымызды дәлелдей түсу үшін американ этнографы Э.Тэйлордың пікірін пайдалануымызға болады. Сөйлей алмайтын мылқау адамға дейін санай білетінін, санауды тек саусақтары арқылы игеретінін айта келіп: «Егер зулусқа алты санының қалай екенін сұрасан, «татизитупа» дейді, яғни, «келесі қолдың үлкен саусағын алу» деген сөз... Ол (зулус) жетіге дейін санап келсе, мәселен, қожасы жеті өгіз сағып алды деу керек болса, «у комбиле» деп сұқ саусағы арқылы түсіндіреді (Тэйлор, 1939: 184).

Зерттеушілердің пікірімен санассақ, түркі тілдерінің сан есімдерінің саусақтарға байланысты берілетіні белгілі: алты – келесі қолдан бір саусақ алу, осы етістіктің барысында алты қалыптасты; жеті – сұқ саусақ икемділігіне қарай, тамақ жеу икемділігінен жеті – жеті; тоғыз – тоғызыншы саналатын саусақтың икемсіздігінен, дөкірлігінен дөкір – тоғыз қалыптасты. Дегенмен, адам ойлауы бірте-бірте санды заттан (саусаққа байланысты) дерексіздендіреді. Сандық ұғымды білдіретін сөздер о бастағы заттың мағынасынан ажырап, таза сан есімге айналды. Сан есімді тұрақты тіркестердің мағыналық, грамматикалық белгілерін ашу міндетті түрде кейбір сан есімдердің этимологиясына тоқталуды қажет етеді. Сан есімдердің этимологиясы сан есімдердің көне түркі жазба ескерткіштерінде қолданылу ерекшеліктерімен байланысты. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тіліндегі сан есімдер қазіргі түркі тілдеріндегі сан есімдермен бәрі дерлік ұқсас. Тек дыбыстық өзгерістермен ерекшеленеді. Бір (бір), екі (екі), үч (үш), торт (төрт), бес, бис (бес), алты (алты), йеті (жеті), секіз (сегіз), тоқуз (тоғуз), он (он), йегірмі (жиырма), отуз (отыз), қырқ (қырық), еліг (елу), алтымыш, йетіміш, секіз он, тоқуз он, йуз (жүз), бың (мың), түмен (он мың).

Көне түркі ескерткіштерінің тілінде оннан әрі санау тәртібі қазіргі кездегі түркі тілдеріндегіден өзгеше: 27 дейтін болса, йеті отуз, яғни алдымен бірлікті, сонан соң айтылатын ондықты емес, келесі ондық айтылады. С.Е.Малов мұндай санауды есептеудің екі системасы деп қарайды, жаңа системасы XI ғасырдағы «Құтадғу білігтен» басталады, екінші ығыстыру Баласағұн мен Қашқари арқылы белгілі. Санаудың екі системасы түркі тілдерінде тек сары ұйғыр тілдерінде сақталса, моңғол тілі о бастан осы системада. Ескі түркі жазба ескерткіштері тіліндегі сан есім қазіргі сан есімдер дедік, енді осы сандардың шығуының алғы шарты, шығу тегін, яғни этимологиясын сөз етеміз. Түркі тілдеріндегі есептік сан есімдердің саны, бүкіл халықтық тілдерге ортақ атаулар миллион, миллиардты қосқанда, 22 сөз. Басқа сандардың бәрі осы 22 санның негізінде жасалады. Түркі тілдеріндегі сан есім сөздер о баста ескі үнді, қытай тілдерінен ауысқан деген жорамал ескі дәуірлердегі мәдениет үндестігіне, немесе сол ежелгі дәуірлердегі саяси және әскери байланыстар тарихын ескеруден туындаған. Көне түркі жазба ескерткіштеріне үңілсек, қазіргі сан есімдерімізбен салыстырсақ, олардың үнді, қытай тілдерінен емес, төл тіліміздің жемісі екеніне көзімізді жеткіземіз.

Сан есімдердің жасалуына қарай: жай және күрделі сан есімдер етіп жіктейміз. Жай сан есімдерге бірден тоғызға дейін, яғни бірліктер, ондықтардан: он, отыз, қырық, елу, жүздіктен – жүз, мыңдықтардан – мың, сондай-ақ, халықаралық сан есімдер – миллион, миллиард жатады. Дөңгелек ондықтар атауы – жиырма (20), алпыс – алтымыш (60), жет-

піс – жетіміш, сексен (80), тоқсан (90) этимологиялық жағынан күрделі сан есімнен, яғни екі санның бірігуінен жасалып тұр: екі, алты, жеті, сегіз, тоғыз бірліктерінен -мыс, -пыс, -піс (-мыш, -миш), -ен, -ан (он сөзінің варианттары) морфологиялық элементтер. Енді осы сан есімдердің жеке-жеке этимологиялық талдауына тоқталайық. Этимологиялық талдаулар сан есімдердің тұрақты тіркестер құрамында сақталуының себебін ашуға көмектеседі деп білеміз.

Материал және әдістер

Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің құрамындағы сан есімдердің мән-мағынасы ашылып, сөйлемде қолданылу ерекшеліктері анықталды. Сан есімдірге этимологиялық талдаулар жасау арқылы сандардың символдық мәні ашылды. Қазақ тіл білімінде тұрақты тіркестер құрамындағы сан есімдердің этимологиясын анықтау арқылы тұрақты тіркестердің мағыналық сипаты арнайы зерттелініп отыр.

Зерттеу жұмысында негізінен этимологиялық талдау әдістері, тарихи-салыстырмалы, синхронды және диахронды, сипаттау, жүйелеу әдістері қолданылды. Сан есімді тұрақты тіркестер туыс түркі тілдері деректерімен салыстырылды.

Әдебиетке шолу

Қажетті тілдік деректер мен мәліметтер «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», І.Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (1977), «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (1966), В.В.Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» (1899), «Көне түркі сөздігінен» (1969) алынды. Сонымен қатар, зерттеу жұмысына сан есімді тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердің 200-ден астамы негіз болды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақтың «бір» сөзіне татар, башқұрттың *бәр*, түріктің *бир*, хакас *пәр*, чуваштың *пәр*, *пәрре* сөздері сәйкес келеді. «Бір» санының этимологиясының әлі айқын еместігін айта келіп, чуваш тілінің Л.С.Левитская: «бир» – «пәр» – сөздері басқа алтай тілдерінен дәлелді параллелдерді таппай келеді. (Левитская, 1976: 39). Г.Рамстедт түркі тілдері, монғол, тунгус-манчжур тілдерінің түпкі туыстығы туралы пікірді негізге ала отырып, түрікше «бір» сөзі монғолдың «бүрі», «бәрі, барлығы» сөзімен этимологиялық сәйкестігін көрсетеді (Рамстедт, 1957: 65). Осы пікірге сүйенсек, «бір» сөзі мен «бәрі» сөзінің бір сөзден шыққандығы мәлім болады. Математика тарихшысы М.Ысқақов санскритше «бір», «ека» делінетінін, қазақтың «жеке», «дара», «жалғыз» мағынасындағы сөзінің түбірін осы сөзбен түбірлес етеді, сондай-ақ, жекпе-жекте осы сөзбен түсіндіреді. Дегенмен, «бір» сөзі о баста тек жеке мағынасындағы белгілі заттың негізінде қалыптасуы мүмкін, мәселен, «Бір» сөзі Алла, Құдай мағынасын беруі әбден.

«Бір» сөзінің қазақ тілі фразеологизмдеріне тірек сөз болуы. Ғылымда акад. І.Кеңесбаевтан бастап (Кеңесбаев, 1946: 26; Уәлиев, 1988: 103-107; Тенишев, 1975а: 104; Авакова, 2002: 152; Тәжиев, 2004) киелі сандар қатарына үш, жеті тоғыз, қырық сандарын жатқызады. Осы қатарға «бір» санын жатқызу біздің міндетіміз, өйткені көбіне «Бір Аллаға тәуекел»; «Бір құдай өзің жар бола гөр»; «Бір құдайдан тілерім», «Бір құдайдың ұрғаны» сияқты діниұғымдағы тұрақты тіркестермен келеді. Қазақ тіліндегі культтік фразеологизмдердің табиғатын зерттеуші ғалым К.Қ.Рысбаева кейбір сан есімдер ұйытқы болатынын талдай келе, киелі сандар қатарын бір санынан бастауды дұрыс көреді. Ғалым «бір» санның «Құдай, Алла, жаратушы Ием» сөздерімен тіркесіп

келетінін айтады (Рысбаева, 2000: 95). Бір құдірет – он сегіз мың ғаламды жаратушы жалғыз Алла, бүкіл дүниені, адамзат пен тіршілік атаулыны жаратушы жалғыз – Құдай немесе Алла болса, бір саны жалғыз сөзімен мағыналас келуі түсінікті жайт.

Қазақтың екі сөзі өзбек, ұйғыр, якут тілдерінде икки, хахас әкке, азербайжан, түркмен, түрік тілдерінде ики, башқұрт, татар икә, тува тілдерінің ийи сөздерімен сәйкес келеді. Жалпы түркілік икки-екі сөздерінің этимологиялық туыс сөзі икир – икиз – егіз болып табылады. Икир – икиз /P≈3, икәр, икир – чуваш тілінде/ сөзіндегі –з жинақтық немесе екілік (двойственное число) көрсеткіші. Сондай-ақ, Л.С.Левитская жалпы түркілік еки, екки сөздеріндегі ек түбірінің гипотезалық мағынасы «соңғы», «кеш» сияқты мағынадағы, «күн батар алдындағы мезгіл» мағынасындағы екінті сөзімен байланыстырады (Левитская, 1976: 39). Г.Рамстедт те осы пікірді қолдап, ек түбірі түстен кейінгі уақытты білдіретін екінті сөзімен түбірлес деп есептейді. Қазақ тілінің тұрақты тіркестерінде дос егіз, дұшпан сегіз; егіз қозыдай; екіннің бірі, егіздің сынары т.б. сияқты фразеологиялық бірліктер кездеседі. Ертедегі мифопоэтикалық дәстүрлерде сан ұғымдарына киелі мән беріп, он бойына космоникалық мағыналар жинақтағандығына ерекше назар аударған ғалым Р.Авакова адамзат қоғамында сандар діни, тәңірлік және әлемдік символдар ретінде қарастырылатынын, адам санасы жете қоймайтын құдіретті құпиялар мен сырлар жатқандығын баса көрсетеді. Сан есімдер бойындағы мифопоэтикалық семантика мен символикалық қолданыстар олардың магиялық қасиеттерімен тікелей байланысты деп есептейді (Авакова, 2002: 72). Үндіевропа тілдерінде екі сан есімі мағыналары қарама-қарсылықты білдіретін ақ пен қара, әйел мен еркек дегенді білдіреді екен (Маковский, 1995: 110). *Екі* сөзімен келген қазақ тілі фразеологиялық бірліктерінің мағынасында да қарама-қарсылық байқалады, бұдан екі сөзі о баста, шынында, қарама-қарсылықты білдірген де болуы мүмкін. Мысалы, екі дүние: о дүние – мәңгілік дүние, бұ дүние – жалған тірліктегі дүние.

Кезінде белгілі бір көптік мағынасында санаудың шегі болған сан «үш» туралы дәлелді пікір жоқ. Тек Г.Рамстедт монғолдың «үшүкен», «аз, шамалы» сөзімен салыстырады. Осы жоғарыдағы бір, екі, үш сандарының шығу тегін мен, сен, ол жіктеу есімдіктерімен байланыстырады. Бұл, әрине, негізсіз деп білеміз.

Қазақ халқы ерте заманнан түрлі құбылыстарға баға беріп, олардың кейбір қасиеттеріне айрықша көңіл бөліп, тілінде ізін қалдырып отырған. Сандардың, әрине, осы санға қатысты затқа ерекше қасиеттерін саралап, санамен түйіп, тілде тұрақты тіркестермен сақталған: *үш жұрт, үш күндік пәни, үш қайтара сәлем беру, үш қайнаса сорпасы қосылмау*, т.б. *Үш жұрт* (өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты) тұрақты тіркесіндегі үш саны өз мағынасында шектеулі. *Үш қайнаса сорпасы қосылмау* тұрақты тіркесінде үш саны көптік мағынасында, ал керісінше *үш күндік пәни* тұрақты тіркесінде «аз, шамалы уақыт» мағынасын білдіреді.

Орхон-енисей ескерткіштері тілінде үш санымен келген көне этникалық және географиялық атаулар кездеседі. Мысалы, үч бірку (жер атауы), үч оғуз, үч қарлуқ, үч қурықан – дегендердегі үш саны шектеулі тайпа бірліктері.

Үш санының киелі ұғымды білдіру мағынасына көне ұйғыр ескерткіштері деректері арқылы тоқтала келіп, Э.Р.Тенишев қарақанид ұйғырларында «үш жұлдызды» жылдың төрт мезгіліне астрономиялық тенеу дәстүрі болғандығын Ж.Баласағұнның «Құдатғу білік» дастанынан үзінді келтіріп дәлелдейді (Тенишев, 2002б: 580): Сен білгейсің, үш жұлдыз – көктемгі, үш жұлдыз – жазғы! Сен білгейсің, үш жұлдыз – күзгі, үш жұлдыз – қысқы! Олардың үшеуі – оттан, үшеуі – судан, үшеуі – ауадан.

Оның үшеуі – топырақтан, жер болды тіршілік ортасы (Ж.Баласағұн).

Ғалым Р.Авақова үш санының қазақ халқындағы когнитивті мағынасын жігіттің үш жұрты тіркесімен былай түсіндіреді: «Қазақ халқының тек тану дәстүрі бойынша үш жұрты болады: өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты. Олар жанашыр, сүйеніш, қорғаныш болып саналады. Үш жұртқа халықтың берген бағасы: Өз жұртың – күншіл, бар болсаң көре алмайды, жоқ болсаң бере алмайды, жақсы болсаң – күндеді, жаман болсаң – жүндеді; Қайын жұртың – міншіл, қолыңның ұзындығына қарайды, жағаңның қызылдығына қарайды, берсең – жағасың, бермесең – дауға қаласың; Нағашы жұртың – сыншыл, жақсылыңа сүйінеді, жамандығына күйінеді, әрқашан тілеуінді тілейді, тілеуқор, қамқоршың болады (Авақова, 2002: 77-78).

Акад. І. Кеңесбаев үш санымен келетін тұрақты тіркестердің бірнеше мағыналарын көрсетеді:

1) бір нәрсенің соңы, ақыры: ер кезегі үшке дейін (үшке дейін ғана күресуге, айқасуға, тайталасуға болады деген ескі салттан келіп шыққан тіркес; бұл дағды ертеде батырлардың ерегесуіне байланысты болған);

2) әскери топ құрудың бір түрі: үш мүйіз болды (үш топқа бөлінді, үш топ құрды);

3) тілек тілеу: ошақтың үш бұты – ошақтың үш бұтынан сұрады; ошақтың үш бұтына берсін! (қазақтың ұғымында *от басының, өз үй ішінің, бала-шағасының амандығын тіледі* мағынасында жұмсалады).

4) қалың мал, айып мал: үш тоғыз (айыбы, сыйлығы әрқайсысы тоғыздан болатын үш түрлі заттан тұрады) (Кеңесбаев, 1946).

Қазақтың «төрт» сөзі түркменше дорт, татар, башқұрт тілдерінде дурт, сахаша турот, ноғай, құмық, түрік тілдеріндегі дорт сөздерімен сәйкестенеді. Г.Рамстедт алтай семьясындағы түркі тілдерінің төртін монғол тілінің дорбен, тұңғыстың дигин, маньчжурдың дуин сөздерінің шығу тегі бір екендігін көрсетеді. Түркілік *t* дыбысы монғолдың *d* дыбысына сәйкес келуі – фонетикалық заңдылық. Бұған дәлел - қазақ тіліндегі «дөнен» (төрт жастағы жылқы) сөзі.

Қазақ тіліндегі «төрт» сөзінің символикалық мәні, ең алдымен, *дүниенің төрт бұрышы* – солтүстік, оңтүстік, батыс және шығыспен тікелей байланысты. Осыдан келіп, дүниенің тұтастығы шығады. Содан болу керек, тұрақты тіркестер құрамындағы төрт сөзі тұтастық, бірлік, тұрақтылық мағынасын білдіреді: төрт құбыласы тең, төрт көзі түгел, төрт қанат үй, жылдың төрт мезгілі, төрткүл дүние т.б. Төрт сөзінің қасеитті болуының бір себебі – мұсылман дінін таратушы, алғашқы мұсылман мемлекетінің төрт әкімі, төрт сахабасы – Әбубәкір, Омар, Оспан және Әли, сондай-ақ *аспаннан түскен төрт кітап* тұрақты тіркесі діни ұғыммен – Мұсаның кітабы – Библия, Дәуіттің кітабы – Псалтырь, Исаның кітабы – Евангелие, Мұхамметтің кітабы – Құранмен тікелей байланысты. Көптеген зерттеушілер түркі тілінің «бес» санының этимологиялық талдауын «қол» зат есіміне алып келеді. Қол мен «бес» сан есімінің байланысы тереңнен басталады: алғашқы қоғамдық адам санды білдіру үшін қолға сүйенді, ашық қол «бес» саны. Г.Рамстедт түркілік «бес» сөзін чуваш тілінде *piläk//rilläk* сөзімен байланыстырады. Этимологиялық туыс сөзі – білек, азерб., ұйғыр, қырғ., түркм., құмық тілдерінде – билек, башқ., татар тілінде бәлек. Осы сөз түркі тілдерінің біршамасында «предплечье», көпшілігінде «запястье», азерб., түркмен тілдерінде «қолдың саусағы» мағынасында жұмсалады. «Беш» сөзін «билек» сөзінен шықты деу семантикалық, яғни, қол мағынасын көрсетуі, дау туғызбайды, ал л-ш сәйкестігі – фонетикалық заңдылық. Мұндай дыбыстық сәйкестік тек монғол тілдерінде ғана емес, түркі

тілдерінде де кездесетін құбылыс. Санау жүйесі ретінде «бес» ертедегі сандардың шегі болған делінеді. Санау жүйесінің саусақтан басталатыны белгілі, шектік, көптік мағына бес саусақпен тікелей байланысты. Қазақтың «алты» сөзі азербайжан, қырғыз, құмық тілдерінде де «алты», саха тілінің алтасымен, тува тілінің алды сөзімен сәйкес келеді.

Зерттеушілердің көпшілігі дерлік «алты» сан есімінің шығу тегін саусақпен санауға алып келеді, «жеті» саны да солай. Алты, жеті сан есімдерінің арғы негізі *ал* және *же* байырғы етістіктері болуы керек, -ты – генезистік жағынан қазіргі тілдерде жедел өткен шақ жасайтын -ды қосымшасының ескі түркілік варианты. Ескі түркі тілдерде *лт* дыбыс тіркесі әдеттегі норма ретінде кездеседі. Сол ізбен өткен шақ қосымшасы -*ты* түрінде дыбысталған –*ды* таза етістік тұлғасы емес, – дейді қазақ тілінің тарихын зерттеуші ғалым профессор М.Томанов, – о баста қимыл есім мәнін берген. Сонда алғашқы қалыптасу дәуірінде *алты* сан есімі алынған, алынушы немесе бөлінген (саусақ) мағынасында жұмсалса керек. «Жеті» сөзі жейтін, ұстайтын (саусақ) мәнінде жұмсалса керек. Қолданылу процесінде зат атауы оның орналасу ретін білдіретін сөз ретінде айтылуы ықтимал (Томанов, 1973: 71). К.Брокельман *алты* «жетіден аз» (меньше семи) мағынасында, ал жеті, – дейді М.Хартман пікірін негізге ала отырып, – көне сандық қатардың шегі – *жетті* <«достиг». Г.Рамстедт *ал* етістігінен шыққан алту «алу» мағынасындағы зат есімнен шықты десе, М.Хартман да *ал* етістігімен байланыстырады: алттының архитипі – алт -ды «ол ал деп бұйырды» (он велел брать) мағынасындағы сөз деп көрсетеді (Рамстедт, 1957: 65).

Жерден жеті қоян тапқандай – қатты шаттанды; аян астынан, күтпеген жерден болған жақсылыққа қуанғанда айтылады. Атына міне сала, *жерден жеті қоян тапқандай* шауып барады (Ғ.Мұст.). *Жеті ата* – арғы ата-баба. Қазақтың рулық жігінде ата, аталастық негізгі орынға ие екендігі анық, сондықпымен қазақ атанады. Бір кісіден тараған аталас қауым жеті атаға жеткенде ақ түйе, боз қасқа сойып, үлкен жиын жасап, бұдан былайғы жерде қыз алып, қыз берісуге болады деп баталасып отырған. Аталастық, туыстық жік осы жерден тоқтап, енді қыз алысуға көшкен кіші ру үлкен рудан бөлініп шығады. Мысалы, Ар жағын айтпай-ақ қой, – деді Жабай сөзімді бөліп, – «*жеті атасын* білген ұл жеті жұртының қамын жер» - депті (С.М.).

Жеті ата жасу – ежелгі дұшпан. Жөні келер іс етсем – жайнаңдаған, Кесе келсем – көрмесіп бажбандаған. Бірді тату, бірде араз құбылма дос, Досым түгіл *жеті ата жасудан* жаман (Ш.Ж.).

Жеті ата, жеті түптен бері қарай – үрім-бұтақ, жұрағатынан бері қарай. *Жеті атаң, жеті түптен бері қарай* Орнаған қыдыр төніп, есіл бегім! Дұшпаның табанында жүн қып түтіп, Қор қылған егескенін атаң сенің (Ш.Ж.).

Жеті атасына бітпеген – өмірінде үрім-бұтағына бітпеген. *Жеті атасына бітпеген* дәулет Құдайменде мен Тәңірбергенге арнап тұр (Ә.Н.).

Жеті атасына қара көк (көне) – арғы аталарынан бері қарай аты шулы бай, шынжыр балақ, шұбар төс.

Жеті атасынан түк көрмеген – ата тегінен бері қарай өмірі аузы жарымаған. Өмірде *жеті атасы түк көрмеген*, Билік түгіл, қолынан түк келмеген Қасан деген ши аяқ ауылнай боп, Жік салмақ арамызға жіктелмеген (Б.М.).

Жеті атасын білмеген мұрт (көне) – өз аталарының шежіресін білмеген «кәпір», жеті атасын білмеген діннен шыққан, тексіз құл деген мағынада жұмсалады.

Жеті атасын мал өлтірген – дүниеқор, дүниеқоңыз. Досың жоқ, дұшпаның жоқ, тыныш жатасың, Мал үшін аш қатасың, жан сатасың, Әкесі аштан өлген кісідей-ақ,

Неткен жұрт мал өлтірген жеті атасын (Абай).

Жеті басты дәу – ертегілерге тән кейіпкер, жеті басы бар мақұлық.

Жеті бүзірік әулие – жеті түрлі әулие, жеті қилы әулие.

Жеті ғалам//жеті ғылым [ықылым]ел – әлем, дүние. «Ғылым» сөзі гректің «ықылым» ел, әлем мағынасындағы сөзінен ауысқан. Ата-ананың жүзін көрмеді деп, Зарлыққа жүз ердің күшін пада қылды, ... қызға ана жүзін көрмеді деп, *жеті ғылым* елдің өрнегін үйретті (МЗ).

Түркі халықтарында жеті санымен астрономиялық терминдер мен түсініктер қалыптасқан. М.Қашқари лұғатында *jetti qat kök* «жеті қабат аспан»; қазақ тіліндегі жеті қабат жер//жеті қабат аспан; қырғыз тілінде зети арқар «жеті қарақшы»; өзбек тіліндегі йетти ағайн «жеті қарақшы»; алтай тіліндегі д'ети хан және т.б. Жеті қат жер халық түсінігінде – Тұңғиық, Жылан, Су, Қос балық, Қара тас, Көк өгіз, Жер болса, жеті қат көк – Ай, Күн, Шолпан, Есекқырған (Меркурий), Қызыл жұлдыз (Марс), Сатурн, Мүштәри (Юпитер) (Кенжеахметұлы, 1998: 229). Жеті саны мағыналық сипатымен байланысты фольклор сюжеттері, мақалдар мен мәтелдер түркі халықтарында көптеп кездеседі. Түрік тіліндегі *jedi başly* «көкбет, ашушаң әйел туралы» (жеті басты), *jedi zanly* «суға салса батпайтын, отқа салса күймейтін адам» (жеті жанды); түрікмен тілінде йединиң бери йесер «жетінің бірі қу», йеди дераниң свуни ишен «жылпос, өз пайдасын, өз керегін тапқыш» (тікелей аударғанда «жеті теңіздің суын ішкен»); кабарди-балқарлары тілінде зети зол айыралған зерде «жеті жолдың айрығында», зети қат зер астында «жеті қат жер астында, өте алыс», алтай тілінде д'етти д'олдин белтири «екі жолдың айрығында»; башқұрт тілінде йети күк, йети түн қорашқан «жеті күн, жеті түн дегенде»; ұйғыр тілінде йәттә атиниң әрвалари урмақ «жеті атаның аруағы ұру», йәттә иқлим «барлық халық (жеті халық)», йәттә мүчә сақ «сау-саламат (жеті мүшесі сау)» және т.б.

«Сегіз» сан есімінің этимологиялық талдауына шолу. Г.Рамстедт «сегізді» екиз, егіз сөзімен салыстырса, Рясенен сек -/секіру/ етістігі бойынша, секиз – секкиз – секгиз «секірт немесе секіргіз» мағынасындағы етістікпен байланыста қарайды.

Жалпы, түркілік тоғыз монғол тілінің тоқур-төкір сөзімен яғни, «дөкір» икемсіз саусақ мағынасын білдіретін сөзбен ұялас деп қаралады. Егер бұл пікірді дұрыс деп қолдасақ, соңғы секіздің жасалуы сияқты, көне чуваш тілінде тоғыз-тоқур (Левитская, 1976: 41) формасында келеді, түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы чуваш тілінің «р» дыбысы монғол тілі сияқты басқа түркі тілдерінің «з» дыбысымен сәйкестенеді.

Нигез, туғыз, уғыз сан есімдерінің жасалуы – қызықты мәселе, – деп көрсетіледі «Қазіргі башқұрт әдеби тілінің грамматикасында». – Олардың *ниг/к/-*, *туғ /к/* – бөлімі – түбір морфеманы құраса, ал –*ез*, –*ыз* – көптік мағысының аффиксі (салыстырыңыз: есім мен етістіктің көптік формада жіктелуімен) (Псянчин, 1981: 161).

Орхон-Енисей ескерткіштер тілінде сегіз санымен келетін тіркестер мағынасы өте қызық. Көне түркі лұғатында Мойын Чор ескерткішінде кездесетін «бір тайпаның бірлестігі» мағынасындағы *sekiz ouuz* «сегіз оғыз» этнонимі жиі ұшырасады. Руникалық ескерткіштер тілінде де *sekiz adaqluq* «сегіз аяқты» тіркесінің сыры жұмбақ. Енисей ескерткіштеріндегі *biñ sekiz adaqlia barumum... bökt ädim* деген сөз тіркесін Л.В.Дмитриева «я не наслаждался ... [в отношении] своего имущества – тысячи [голов] жирного [скота]» деп түсіндіреді. Ойды жинақтап айтсақ, *sekiz adaqluq* «семіз, майлы, байланған» (үй жануары туралы) мал мағынасын береді. Бірақ тіркесте берілген аяқтар санын жануарлар салмағымен байланыстыру қиын. Піл қанша салмақты болса да,

оның аяғының саны төрттен аспайтыны белгілі, түйе, жылқы, сиыр т.б. мал турасында да осыны айтуға болады. Мұндағы *sekiz adaqluq* мағынасының бейнесі ерекше. Енисей ескерткіштері тілінде *tort adaqluq jylqum, säkiz adaqluq barumum* сөйлемін С.Е.Малов «менің төрт аяқты жылқым, сегіз аяқты малым бар» деп аударған (Малов, 1951: 25-26). Енисей ескерткіштерінің тағы бір жолында *säkiz adaqluq barumum* үшін тіркесін С.Е.Малов «менің өзімнің семіз малым бар» деп аударды (Малов, 1951: 29-30). Жалпы С.Е.Малов осы тіркесті аударғанда қатты қиналғандығы білінеді, өйткені Минусинск мұражайындағы нұсқада *bin säkiz adaqluq barumum* «менің сегіз аяқты мың малым» түрінде аударды. Осы жағдай П.М. Мелиоранскийдің де аудармаларынан кездеседі. Х.Вамбери пікіріне сүйеніп, *adaqluq* сөзін «посвященному, предназначенное в жертву (животное)» деп аударған, бірақ бұл аударманың дұрыстығы күмән туғызады (Малов, 1951: 29-31). Қазақ тілінде ғалым Н.Уәлиев «бір тоғыз», «тоғыз беру» тіркестері халықтың салт-дәстүріне сай сақталғандығын, *тоғыз беру* бір рудың екінші бір руға төлейтін айыбы, жол-жоралғы, үйлену тойларында берілетін сый-құрмет екендігін айта келіп, салт бойынша тоғыздың құрамында тоғыз түрлі зат болатындығына тоқталады. Тоғыз іштей бір тоғыз, екі тоғыз, үш тоғыз т.б. болып бөлінеді (Уәлиев, 1988: 103-107).

Түркі тілдерінде тоғыз сөзімен қалыптасқан *тоғыз айып тартты* (қазақ тілінде), *тоққуз-тоққуз товақ, тоққуз пул* (өзбек тілінде), *тоқуз улус тожоно* «тоғыз елдің басшысы» (якут тілінде) тіркестері бар, бұл тіркестер сол халықтың өзіндік салтына байланысты сақталған. Көне де, қазіргі түркі тілдеріне де ортақ «он» сөзін Г.Рамстедт «сексен», «тоқсан» сөздеріндегі он мағынасындағы -ан, -ен монғол тілінің ондықтарында да кездесетінін айтады: 20 – хорин, 30 – чучин, 40 – дочин, 60 – жаран, 70 – далан, 80 – аян, 90 – ерен сөздерінің соңындағы -ен, -ин онмен бірлікте зерттелінеді. Бірақ ол монғол тілінде он – арав, арван. Корей тілінде «он» сөзі «жүз» санын білдіреді екен, сол сияқты монғол тілінде о баста «он» сөзінің болуы мүмкін, оған дәлел ондықтардың соңында сақталуы. Бұл мүмкін ондық санау жүйесінің бәріне ортақтықтан ба? Ол жағы белгісіз.

«Он» сөзімен қалыптасқан тұрақты тіркестер тілімізде көп кездеспегенмен, «тілді, оның әдеби түрін де халық жасайды» (Жанпейісов, 1976: 5) дегендей, халықтың ерте кездегі әдет-ғұрпы, тұрмысы жайындағы этнографиялық ұғымдардың атаулары (он сан ноғай), көптік мағынаны білдіретін кейбір тұрақты тіркестер құрамында кездеседі. Мысалы, *он қолынан өнері тамған//он саусағынан өнері тамған// он қолы он кісі, қара басы бір кісі* - өте шебер. Онда *он саусағынан өнері тамған* бір шебер ағаштан ат жасап, әр түрлі құралдармен жабдықтайды (М.Ф.). *Он салса бір баспайды*- жүріс-тұрысқа, іске бейімі жоқ, жатып ішер жалқау деген мағынада. *Он сан* - өте көп, қырық рудан құралған, түрлі-түрлі. Жан біткен еріп соңынан, *Он сан* алаш баласын Жусатып қойдай өргізіп, Жұмсап бір жүрсін қолыңнан (Б.Қ.). *Он сан ноғай* – күллі ноғай тайпалары деген мағынада айтылады. Ерте уақытта «сан» сөзі ірі ру немесе тайпа ел, дуан мағынасында да айтылған, «тоғыз сан торғауыт», «он сан оймауыт» дегендер де солай. Орманбеттен аттанған он сан ноғай, Біреуінің ақылы он сан қолдай (ҚКБС). *Он саусағындай біледі* – бәрін жыға таниды; жетік біледі. Қарауындағы адамдарды он саусағындай білетін Назаренко көп ойланған жоқ ... (Ә.Ә). Сайып кеп айтарымыз – аналық бас қарайтын шопан бригадасының отарының дұрыс құрылуы, әрбір қойдың сыннан өтуі, оның әрқайсысын түнде шошып оянса да өзінің он саусағындай шопанның танып білуі (М.Е.).

Ойы онға, санасы санға бөлінді – не істерін білмей дал болды, басы қатты. Дүниенің барлық таршылығын ойлағанда, ойымыз онға, санамыз санға бөлінеді. Ағайындардың

осы қорлығын ойлағанда, осы жерде өле қалғым келеді...(М.Ә.).

Ойын онға, санасын сан саққа жүгіртті - әр түрлі қиялға түсірді, ойға қалдырды.

«Он екі» сөзімен қатысты тілімізде астрономиялық терминдер бар. Мысалы, *он екі ай, он екі жыл* – бір мүшел: түріктердің он екі түрлі хайуан атын он екі жылға ат етіп қоюы, *жыл он екі ай* тіркестері Ж.Баласағұнның «Құтты білігінде» он ікі үкәк «он екі күмбез» түрінде қолданылған.

Қорытынды

Тұрақты тіркестердің қай түрі болмасын сан есімдермен келетіні белгілі. Бұл сан есімдердің тұрақты тіркестерге тірек сөз болу себебі халықтың ежелгі дәуірдегі ұғым-түсінігімен, салт-санасымен ұштасып жатады. Тұрақты тіркестер ішінде кей сан есімдер тұрақты тіркестер құрамында нақты сан мағынасында қолданылғанымен, кей тұрақты тіркестер құрамында сан мағынасында қолдануы шарт емес.

Ата-бабаларымыз халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, дүниені танымдық құпиялары ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыруына бірден-бір себепкер – сандар, сандар негізінде пайда болған фразеологиялық тіркестер. Мәселен, *үш қайнаса сорпасы қосылмайды; маңдайының соры бес елі; он ойланды, тоғыз толғанды; жеті жұртқа айгілі; отқа келген әйелдің отыз ауыз сөзі бар; тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні; екі елі ауызға бір елі қақпақ; мың құбылды*, т.б. Математикалық ұғымды білдіретін сандар сөйлем ішінде не сөйлеу барысында сандық ұғымнан гөрі көбінесе ауыспалы мағынада жұмсалады. Тұрақты тіркестер құрамында келетін сан есімдер екі түрге бөлінеді: 1) киелі, қасиетті, тұрақты тіркестер құрамында жиі кездесетін «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары. Акад. І.Кеңесбаевтың айтуынша, бұл сандардың төркіні мифологиялық ұғыммен байланысып, бір кезде тотемдік мағынаны берген сөз болуы да мүмкін. 2) Тұрақты тіркестер құрамындағы жай «бірлік» сандар, «ондық» сандар. Мұндай сандарды Қ.Тәжиев «дәстүрлі» сандар деп біледі. Тұрақты тіркестер құрамында жиі кездесетін сандар қатарына «төрт», «бес» сандары да жатады, өйткені осы сөздермен жасалған тұрақты тіркестер саны өте көп.

Сандық ұғымды білдіретін сан есім сөздерінің пайда болуы бірнеше даму сатыларынан өтті. Сан есімнің қалыптасуына зат есім, қимыл атаулары негіз болды. Сан есімдерге этимологиялық талдау жасау арқылы сан есімдердің тұрақты тіркестер құрамында жиі келетінінің себептерін ашуға көмектеседі. Көптеген тілдерде сан арқылы, сан есімдермен келетін тұрақты тіркестермен байланысты халықтың этнографиясы айқын болады. Негізінен, тұрақты тіркестер құрамында жиі кездесетін сандар қатарына «бір», «екі», «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары жатады. «Үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары халықтың салт-санасын, дәстүрін, дінін білдіретін тұрақты тіркестер құрамында келеді.

Әдебиеттер

Авакова Р. (2002) Фразеологиялық семантика. – Алматы: «Қазақ университеті», 2002, – 253 б.

Башмакова И.Г., А.П.Юшкевич. (1951) Происхождение систем счисления. В книге: Энциклопедия элементарной математики, – М., 1951

Жәутіков О. (1956а) Жай санаудан машиналық математикаға жету. – Алматы: Қазмембас, 1956. – 248 б.

- Жәутиков О.А. (1975б) Ақиқатты танып-білудегі математиканың ролі. – Алматы, 1975, – 308 б.
- Кенесбаев І. (1946) Жеті, үш, тоғыз, қырықпен байланысты ұғымдар // Қазақ ССР ҒА хабары. 1946, Алматы, филол. Серия 4/26 шығарылуы
- Кенжеахметұлы С. (1998) Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. – Алматы: Санат, – 1998
- Левитская Л.С. (1976) Историческая морфология чувашского языка. – М., 1976 –320 с.
- Леви-Брюль Л. (1930) Первобытное мышление. – Москва: «Атеист», 1930, – 344 с.
- Малов С.Е. (1951) Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. – М.-Л., 1951
- Панфилов В.З. (1982) Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. –Москва: Наука, 1982, – 357 с.
- Псянчин В.Ш. (1981) Имя числительное. В кн.: Гр.современного башкирского лит. языка. – М., 1981
- Рамстедт Г. (1957) Введение в алтайское языкознание. – М., 1957
- Томанов М. (1973) Сан есімдер тарихынан. Жинақта: Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы: 1973, 3-шығуы
- Тэйлор Э. (1936) Первобытная культура. – Москва, 1939, – 568 с.
- Тенишев Э.Р. (1974а) Тюркские «один», «два», «три». // Тюркологический сборник, 1974, М., 1975, 104 с.
- Тәжиев Қ. (2004) Киелі сандардың генезисі және эпикалық жырлар мен жыраулар поэзиясындағы көркемдік қызметі. Түркістан, 2004
- Тенишев Э.Р. (2002б) Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 2002, – 769 с.
- Уәлиев Н. (1988) Жұмбақ сандар // «Жалын» журналы, 1988, №4, 103-107 бб.
- Ысқақов М. (1966) Түркі тілдес халықтардың ежелгі арифметикасы. Кітапта: Ежелгі мәдениет куәлары. – Алматы, 1966, – 350 б.

References

- Avakova R. (2002) Frazeologijalyk cemanatika. –Almaty: «Qazaq univerciteti», 2002, – 253 b. [Avakova R. (2002) Phraseological semantics. –Almaty: «Kazakh University», 2002, –253 b.] (in Kazakh)
- Bashmakova I.G., A.P.Jushkevich. (1951) Proishozhdenie sistem schislenija. V knige: Jenciklopedija jelementarnoj matematiki, – М., 1951 [Bashmakova I.G., A.P.Yushkevich. (1951) The origin of number systems. In the book: Encyclopedia of Elementary Mathematics, –Moscow, 1951] (in Russian)
- Zhautikov O. (1956a) Zhai sanaudan mashinalyk matematikaga zhetu. – Almaty: Kazmembas, 1956 – 248 b.[Zhautykov O. (1956a) Achieving machine mathematics from simple counting. Almaty: Kazmembas publ., 1956. – 248 P.] (in Kazakh)
- Zhautikov O.A. (1975b) Akikatty tanyp-biludegi matematikanyñ roli. –Almaty, 1975, – 308 b. [Zhautykov O. A. (1975b) the role of mathematics in the knowledge of truth. - Almaty, 1975, - 308 P.] (in Kazakh)
- Kenesbayev I. (1946) Zheti, ush, togyz, kyrykpen baylanysty ugymdar. // Kazakh SSR GA khabary. 1946, Almaty, philol. Episode 4/26 shygarylyuy [Kenesbayev I. (1946) concepts related

to seven, three, nine, forty // message of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 1946, Almaty, philol. Release of series 4/26] (in Kazakh)

Kenzheakhmetuly S. (1998) Ul'tytky adety-guryptyny beimalim 220 turi. – Almaty: Sanat, 1998 [Kenzheakhmetuly S. (1998) 220 unknown types of national customs. - Almaty: Sanat, - 1998] (in Kazakh)

Levitskaja L.S. (1976) Istoricheskaja morfologija chuvashskogo jazyka. – M., 1976 –320 s. [Levitskaja L.S. (1976) Historical morphology of the Chuvash language. – M., 1976 Levi-Bruhl L. (1930) Primitive thinking. – Moscow: «Atheist», 1930, –344 p.] (in Russian)

Malov S.E. (1951) Enisejskaja pis'mennost' tjurkov. Teksty i perevody. – M.-L., 1951 [Malov S.E. (1951) The Yenisei writing of the Turks. Texts and translations. – M.-L., 1951] (in Russian)

Panfilov V.Z. (1982) Gnoseologicheskie aspekty filosofskih problem jazykoznanija. – Moskva: Nauka, 1982, – 357 s. [Panfilov V.Z. (1982) Epistemological aspects of philosophical problems of linguistics. – Moscow: Nauka, 1982, – 357 p.] (in Russian)

Psjančin V.Shh. (1981) Imja chislitel'noe. V kn.: Gr.sovremennogo bashkirskogo lit. jazyka. – M., 1981 [Psyančin V.S. (1981) The name is a numeral. In the book: Gr.modern Bashkir lit. language. – M., 1981] (in Russian)

Ramstedt G. (1957) Vvedenie v altajskoe jazykoznanie. – M., 1957 [Ramstedt G. (1957) Introduction to Altai Linguistics. – Moscow, 1957] (in Russian)

Tomanov M. (1973) San esimder tarikhynan. Zhinakta: Kazak tili men adebieti. – Almaty, 1973, 3-shygyuy [Tomanov M. (1973) from the history of numerals. In the collection: Kazakh language and literature. - Almaty: 1973, issue 3] (in Kazakh)

Tjejlор Je. (1936) Pervobytnaja kul'tura. – Moskva, 1939, – 568 s. [Taylor E. (1936) Primitive culture. – Moscow, 1939, – 568 p.] (in Russian)

Tenishev Je.R. (1974a) Tjurkskie «odin», «dva», «tri». // Tjurkologicheskij sbornik, 1974, M., 1975, 104 s. [Tenishev E.R. (1974a) Turkic «one», «two», «three». // Turkological collection, 1974, M., 1975, 104 p.] (in Russian)

Tazhiev K. (2004) Kieli sandardyky genesis zhane epicalyk zhyrlar men zhyraulardy poeziyasindagi korkemdik kyzmeti. Turkistan, 2004 [Tazhiev K. (2004) genesis of sacred numbers and artistic activity in the poetry of epic poems and zhyrau. Turkestan, 2004] (in Kazakh)

Tenishev Je.P. (2002b) Cpavnitel'no-ictopicheckaja grammatika tjurkckih jazykov. – Moskva: Nauka, 2002, – 769 c. [Tenishev E.P. (2002b) Comparative historical grammar of the Turkic languages. – Moscow: Nauka, 2002, – 769 p.] (in Russian)

Ualiev N. (1988) Zhumbak sandar // «Zhalyn» journal, 1988, No.4, 103-107 pp. [Ualiyev N. (1988) mysterious numbers // Zhalyn journal, 1988, No. 4, pp. 103-107.] (in Kazakh)

Yskakov M. (1966) Turki tilde halyktardyn yezhelgi arithmetikas. Kitapta: Ezhelgi madeniyet kualary. – Almaty, 1966, – 350 b. [Iskakov M. (1966) ancient arithmetic of Turkic-speaking peoples. In: witnesses of ancient culture. - Almaty, 1966, - 350 P.] (in Kazakh)

Б.Р. Кулжанова¹ , Б.Е. Алуақас^{1*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: botagoz.1998@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ ЛИНГВОТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Түркілер – дүние жүзіне біркелкі тараған, тарихы, мәдениеті, әдебиеті бай халық. Түркі халықтарының көпшілігі Орталық Азия мен Қазақстанда шоғырланған деп айтуға болады. Сонымен қатар, бұл аймақтар түркітілдес халықтарға ортақ тілдік топтармен толығымен қамтылған. Түркі тілдерінің фонетикалық жүйесіне, лексикасына, грамматикалық құрылымына қатысты мәселелерді салыстырмалы тарихи зерттеу әдісі олардың даму заңдылықтарын да сипаттайды. Осы тұрғыдан алғанда түркі халықтарына ортақ зат есімдер түркі сөздігінің бірегей қазынасы іспеттес. Түркі тілдерінің ғасырлар бойы қалыптасқан біртұтастығы мен шығу тегі, сонымен қатар бұл тілдердің қазіргі қоғамның жаңа лингвистикалық саясатында өз орнын алуы маңызды болып табылады. Мақалада жалпы түркі тілдеріне ортақ зат есімдердің өріс алуы, лингвотанымдық сипаты қарастырылады. Мәдениетаралық қарым-қатынаста өзінің ұлттық болмысын, ділін және басқа да мәдениеттерді енгізу, демек, өз болмысын сезіну, тереңірек түсіну, өзін-өзі бағалау қазақ халқының тарихында ерте жастан басталған. Маңызды ұғымдар ұлттың тілімен, мәдениетімен бірге сіңісіп кеткендіктен, олардың кейбіреулері бірден «белгілі болады». Ал кейбіреулері талдау негізінде анықталады. Халықтың бүкіл болмысын бірнеше сөзбен сипаттау қажет болса, түркі тіліне ортақ қандай ұғымдар мен құндылықтарды атауға болады? Бұған жауап ретінде түркі халықтарына ортақ зат есімдердің жалпы мәдениеттің концептуалды өрісін сипаттаудың бірегей үлгісін көптеген ғалымдар өз еңбектерінде зерттеген.

Тірек сөздер: түркі тілдері, зат есім, мағына, тілдік бірлік, лингвотаным, когнитивті лингвистика, таным.

Б.Р. Кулжанова¹, Б.Е. Алуақас^{1*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: botagoz.1998@mail.ru

ЛИНГВОКОГНИТИВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ, ОБЩИХ ДЛЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация. Тюрки – это равномерно распределенная по всему миру народ, прославленный своей богатой историей, культурой и литературой. Можно сказать, что большинство тюркских народов сосредоточено в Средней Азии и Казахстане. Кроме того, эти территории полностью покрыты языковыми группами, общими для тюркоязычных народов. Метод сравнительно-исторического исследования вопросов, связанных с фонетической системой, лексикой, грамматическим строением тюркских языков, также

описывает закономерности их развития. С этой точки зрения существительные, общие для тюркских народов, представляют собой уникальное сокровище тюркского словаря. Важно, что тюркские языки имеют многовековое единство и происхождение, а также их место в новой языковой политике современного общества. В статье рассматривается область нарицательных существительных в тюркских языках, их лингвистическая и когнитивная природа. Внедрение собственной национальной идентичности, ментальности и других культур в межкультурную коммуникацию и, следовательно, чувство собственной идентичности, более глубокое понимание и самоуважение началось в раннем возрасте в истории казахского народа. Поскольку важные понятия усваиваются вместе с языком и культурой нации, некоторые из них сразу же становятся «известными». А некоторые определяются на основе анализа. Какие понятия и ценности являются общими для тюркского языка, если необходимо описать все существование народа в нескольких словах? В ответ на это многими учеными в своих работах была изучена уникальная модель описания концептуального поля общей культуры существительных, общих для тюркских народов.

Ключевые слова: тюркские языки, существительные, значения, языковые единицы, лингвистика, когнитивная лингвистика, познание.

B.R. Kulzhanova¹, B.E. Aluakas^{1*}

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: botagoz.1998@mail.ru

LINGUOCOGNITIVE CHARACTERISTICS OF NOUNS COMMON TO TURKIC LANGUAGES

Abstract. Turks are a nation evenly distributed throughout the world, rich in history, culture and literature. It can be said that most of the Turkic peoples are concentrated in Central Asia and Kazakhstan. In addition, these territories are completely covered by language groups common to the Turkic-speaking peoples. The method of comparative historical research of issues related to the phonetic system, vocabulary, grammatical structure of the Turkic languages also describes the patterns of their development. From this point of view, nouns common to the Turkic peoples represent a unique treasure of the Turkic dictionary. It is important that the Turkic languages have a centuries-old unity and origin, as well as their place in the new language policy of modern society. The article deals with the area of common nouns in the Turkic languages, their linguistic and cognitive nature. The introduction of one's own national identity, mentality and other cultures in intercultural communication, and, consequently, a sense of one's own identity, a deeper understanding, and self-esteem began at an early age in the history of the Kazakh people. Since important concepts are absorbed together with the language and culture of the nation, some of them immediately become "known". And some are determined on the basis of analysis. What concepts and values are common to the Turkic language, if it is necessary to describe the entire existence of the people in a few words? In response, a unique model of describing the conceptual field of common culture of nouns common to the Turkic peoples has been studied by many scientists in their works.

Keywords: Turkic languages, nouns, meanings, linguistic units, linguistics, cognitive linguistics, cognition.

Кіріспе

Түркі тілдерінің жалпы сипаттамасы не болмаса жеке түркі тілінің ерекшеліктеріне тоқталмас бұрын, солардың барлығына ортақ заңдылықтар, ерекшеліктер қандай деген жағдайларға тоқталған орынды. Түркітанулық зерттеулер бойынша да сол түркі халықтары тілдерін өзара семья ретінде ерекшелеп тұратын белгілерінің бар екенін де айта кеткен жөн. Жалпы түркі тілдеріне жататын тілдердің бір-бірімен жақындығы әртүрлі болып келеді: бір тіл мен тағы бір тілдің ұқсастығы, жақындығы үшінші бір түркі тілімен салыстырған кезде анықталады. Сөз таптарының ішінде есімдер тобынан жеке дербес қолданылатыны – зат есім.

Тілдің табиғатын тіл заңдылықтарына сүйене отырып зерттеу тілдің қалыптасу, даму, өзгеру эволюциясын көрсетпейді. Сондықтан соңғы жылдары түркологияда тілдік құбылыстардың табиғатын кешенді, жүйелі түрде зерттеу жұмыстары жүргізілуде, яғни, бұл бағыттар тіл мен сол тілде сөйлейтін халықтың өзара байланыстылығына, тіл мен білімнің сабақтастығына, тіл мен тарихтың бірлігіне негізделген. Ал бұл бағыт түркітанудағы тілдің жаңа бөлімі – этнолингвистикамен тікелей байланысты. Академик А.Н.Толстой оған мынадай анықтама береді: «...тіл мен рухани мәдениеттің, тіл мен халық менталитетінің, тіл мен фольклордың, шығармашылықтың байланыстарын зерттеуде бағыт-бағдар беретін тіл біліміндегі бағыт».

Зат есім – есімдер тобындағы сөздердің ішіндегі дербес қолданылатыны. Есімдердің басқа топтары осы зат есімдер айналасына топталып, осыған қағысты ғана қолданылады. Сөйтіп зат есімдер тек заттық мән-мағына туғызушы ғана сөздер емес, соған сәйкес дербес қолданылатын да сөздер. Қазіргі қазақ тіліндегі зат есім категорияларының негізгі түрлері көне түркі тілінде де кездеседі. Ол тілде де зат есімдер басқа сөз таптарымен салыстырғанда септелетін, көптелетін, тәуелденетін сөздер есебінде ерекшеленген. Зат есімдерге тән грамматикалық категориялардың тұлғалық (кейде фонетикалық) өзгерістерін, жеке аффикстердің пайда болуын және кейбір семантикалық өзгерістерін (мәнінің тарылуы, кенеуі) еске алсақ, олардың қайсысының да өздерінің негізгі қызметтерінен айнымағандығын байқауға болады (Ескеева, 2007). Сондықтан зат есім деп аталатын сөз табының тарихи өзгерісі, оның тарихи жаңаруы туралы әңгіме қозғау мүмкін де бола бермейді. Түркі тілдеріне ортақ зат есімдердің тілдік таныммыз тұрғысында мәні тереңде. Қазірге дейін таным мен мәдениет, салт-дәстүр негізінде де ұштасуда. Мәселен, түркі халықтарының ас мәзірінде дәнді дақылдарды қолдану жөнінде ғалымдар арасында ортақ пікір жоқ. Біреулер қазақ асханасы тек төрт түрлі мал өнімдерінен тұрады десе, енді біреулері қазақтар ежелден астық өнімдерін тамаққа пайдаланған дейді. Сонымен бірге түркі тілдерінде бұл тақырыптық топ ұлттың, халықтың тұрмыс-тіршілігінің негізгі көрсеткіші болғандықтан, түркі тілдеріне ортақ зат есімдерден азық-түлік атауларының этнолингвистикалық сипаты ерекше қызығушылық тудырады. Қарақалпақ тіліндегі мынадай мақал-мәтел адамның кәсібін, шаруашылық қызметіне тікелей байланысты екенін көрсетеді: «Үш ай сүт, үш ай қауын, үш ай асқабақ, үш ай балық». Ғалым А.Вамбери «...татар халқының татар асханасының тағамы негізінен ет тағамдарынан, бұл жерлерде нан мүлде беймәлім болмаса, шекті деңгейде – сирек кездесетін деликатес» (Макарова, 2004) деп жазды.

Материал және әдістер

Берікбай Сағындықұлы барлық тілдер бір ғана тілден тарағанын ғылыми тұрғыдан

дәлелдейді. Тіл пайда болғаннан бері бар, тілдің сөздік қорының негізі болып табылатын байырғы сөздерді бүкіл түркі халқына ортақ сөздер деп қарастырамыз. Бұл тақырыпқа қатысты Маслова В.А., Макарова Г.А және т.б. шетелдік ғалымдардың еңбектерімен танысып, бір жүйеге келтірдік. Ескеева М.Қ., Жылқыбаева А.Ш. еңбектерімен жұмыс істеу барысында, түркі тілдеріне ортақ зат есімдердің шығу тегіне назар аударып, мысалдар жинастырдық. В.А. Маслованың «Введение в когнитивную лингвистику» атты еңбегінде тіл мен таным мәселесі туралы жүйелі ақпарат берілген. Осы еңбекке сүйене отырып, түркі тілдеріне ортақ зат есімдердің лингвотанымдық сипатын анықтай аламыз.

Әдебиетке шолу

Іс-әрекеттің белгілері мен функционалды-семантикалық ерекшеліктерін зерттейтін тіл білімінің жаңа бөлімі А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С. Аманжолов, Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, М.Атабаев, Е.Оразалиев, Ғ.Сағидолла т.б. секілді ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылады. Дегенмен, соңғы жылдары тіл білімінің қарқынды дамуы, бұл бағыттағы міндеттер мен зерттеу әдістемесі, тіл мен этнос тарихын зерттеудің маңыздылығы мен мәнін, сонымен қатар тіл үйренудің басқа да аспектілерін басқа салалармен ұштастыра меңгерту де танылады. Қазіргі таңда халқымыздың жалпы рухани өмірін, ұлттық дүниетанымын қайта қарастыруда когнитивтік лингвистиканың маңызы ерекше. Соңғы кезде оның ерекшеліктері, когнитивтік лингвистиканың мазмұны жан-жақты талданып, зерттеліп жатыр.

Нәтижелер және талқылау

Түркі халықтарының біршамасы дерлік дәнді-дақылдарды қолданған. «Дәнді-дақылдардың басты түрі де тары болған. Белгілі түркі халықтары әсіресе, тарыны көп пайдаланған. Осы ретте көптеген этнографиялық еңбектерден қарақалпақ халқы да ежелден егіншілікпен айналысқанын айта кетуге де болады. Ең негізгі тағамдарын бидайдан дайындаған. Мәселен, қарақалпақ халқының аңыздарынан бұрын олардың ата-бабалары нанды отқа көмген тандыр күйіндегі құбылыс екенін байқауға болады. Алайда, «Тандырға нан жапсаң, тандырың шығады» деген мақалдан тандырды көп пайдаланбағандарын да байқауға болады. Тарыдан тары көже де дайындаған. Оған қатық, не торақ (ірімшік, сүзбе) қосқан. Тарыдан белбайлы дайындаған. Оны дайындау технологиясы тары гөже дайындауға ұқсас, бірақ су қосқан, джугара ұны тағамға дәм берген. Тары сөзі зат есім ретінде өзбек, қырғыз, қарақалпақ, татар және түркі тілдерінде кездеседі. Қарақалпақ тілінде лексема екі мағынада қолданылады: 1. Егіннің ең соңында егілетін дәнді дақылдың бір түрі; 2. Сөк болатын дән (Икрамова, 1983). Өзбек тілінде «тариқ» сөзінің мағынасы – дәнді-дақыл (Жылқыбаева, 2004). Қырғыз тілінде таруу – дән. М. Қашқарида «тары сөзі – тарық (таріг) формасында қолданған да, үш түрлі мағына білдіреді: 1) дақыл; 2) бидай, тары; 3) жалпы егін мағынасында. Сонымен қатар сол зат есімді тағам атауларына сөз тудырушы қосымшалар қосылып тарігланды (дәнді болды), таріглық (егін егетін жер), тарілі (дән сақталатын жер, қойма), тарічі (дихан). «Таріг сөзінің формасы таріг // тарығ. Түркі тілдерінде сөз соңында -к, -к, -ε, -ε дыбыстары түсіріліп қалдырыла береді» (Түрік сөздігі, 2006). Түркі халықтарының дастарқан мәзірінде тарының рөлін ерекше айтып кеткен болатынбыз. Этнографиялық деректерге сүйенсек, таза тарыны (сөк) төмендегідей дайындаған: тарыны жуып, суға қайнатып, кептіріп қазанға (шеңке) қуырып алып, келіге түйген. Халықтың дәстүрде,

тілдік таным мәдениетіндегі тарының маңыздылығын төмендегідей мәтелдерден көруге болады: «Тары жеген тарықпас», «Тарысы бардың ырысы бар». Тары сөзі салт-дәстүрде де кең пайдаланылған.

Таным әрқашан парасаттылыққа, ал парасат танымға байланысты болғандықтан, концептуалды зерттеулерді ұлттық бірегейлік мәселесін талқылауды күшейтумен байланыстыратын пікірлер бар. Соңғы онжылдықтардағы халықаралық қатынастардың шиеленісуі мәдениет пен менталитеттің ерекшеліктеріне көбірек көңіл бөлу қажеттілігін тудырды. Бұл, біріншіден, өзгенің қасиетін дұрыс қабылдау, олардың айырмашылығын дәйекті түрде білдіру, екіншіден, олардың өзіндік ерекшелігін жоғалтпау, жаһандану ағымына ілесу қажеттілігі. Осыған байланысты концепт мәдениетаралық коммуникация категориясы ретінде де қарастырылады (Вамбери, 1968). Шынында да, ойлау процесінде екі мәдениеттің әрқайсысы алдымен осы ұғымның құрылымы мен мазмұнын пайдаланады, сонымен бірге оның құндылықтары, сезімдері осы ұғымдар төңірегінде шоғырланған. Демек, оның мәдениеті мен тілі туралы ұғымдар оның мінез-құлқы мен танымының негізі болып табылады. Концепциялар кез келген өкілге өз мәдениетінің өкілінің көзқарасын, мәдениет құндылықтарын, мінез-құлқын, мәдениетін жеткізуде шешуші рөл атқарады. Тек Тұжырымдама ғана философия, психология, когнитивтік лингвистика, мәдени лингвистика, логика, психоллингвистика ғылымдарының зерттеу нысанына айналатыны белгілі. Осы ғылымдардың кез келгенінде концептуалды зерттеу белгілі бір мәдениеттің, белгілі бір тілдің маңызды ұғымдарын анықтаудан басталады. Мәдениеттің, тілдің маңызды ұғымдары – бұл белгілі бір ұлттың менталитетіне ғана тән ұғымдар немесе халықтың ұлттық мінезі мен психологиясының ерекшеліктерін айқын көрсететін ұғымдар. Мысалы, В.А. Маслова орыс мәдениетінің келесі концептуалды өрістерін білдіреді: уақыт, сан, болашақ, тұманды таң, қысқы түн, ағаш, қожа, тақуалық, бостандық, бостандық, достық, соғыс, тағдыр, жан, сағыныш, ұят, шындық, шындық, өтірік, қуаныш, бақыт, үй, қоңырау (Маслова, 2006). Сондықтан дүниені қабылдаудағы орыс мәдениетінің кейбір ерекшеліктері осы заттар мен құбылыстарды түсінуден көрінеді.

Түркі халықтарына ортақ сөз табының ішінде зат есімнің лингвотанымдық сипатының өрісі кең. Мәселен, ел, мал зат есімдері жалпы қазақ халқының танымында ерекше ұлттық концепт болып табылатындығы белгілі, бұл татар халықтарының да танымына ортақ болып келеді. Жайлылық, тыныштық зат есімдерінің де мазмұны кең. Бір ғана мысал келтіруге болады, қазақ ұлттық әдебінде, сонымен қатар түрік халқында бір адамның кездейсоқ келгенін, бір жаққа кеткенін, т.с.с. жағдайларды естігенде алдымен «*Жайшылық па?*», «*Жай ма?*», «*Тыныштық па?*» – деп сұрайды. Бұл қазақ және түрік халқының тосын, кенеттен болған, аяқ астынан келген жағдайларды, қаралы хабарды, басқа да жайсыз жаңалықтарды жүре-бара, жәй ғана айтпайтындығымен түсіндіріледі. Қазақ және түрік, қала берді қырғыз, өзбек халықтары діліне жағымсыз хабарды жеткізбес, естіртпес бұрын, ең алдымен естушіні психологиялық тұрғыда дайындау тән болып табылады. Ұлттық дүниетанымдағы жайлылық пен тыныштықтың маңыздылығы адамдардың жеке басының аман-саулығына ғана емес, халық тұрмысының, атамекенінің табиғат жағдайларының ерекшеліктеріне де байланысты. «Ешкімге соқтықпай жай жапқан елміз» дегендегі жай ұлттың өзге халықтарға бейбіт көзқараста, жайлы мінезді екендігін меңзейді. Құт, береке жайлы да қазақ халқының танымы ерекше. Жақсылыққа «Құтты болсын!» деп құттықтау айтудың өзі танымда «құтты» философиялық категориясы бар екенін танытады. Жердің, үйдің, немес

орынның, жылдың не болмаса малдың құтты, ырыс-берекелі болу-болмауының халық танымында нақты түрде қалыптасқан өлшемдері бар екендігін танытып, көрсетеді. Сол өлшемдердің негізгі халық санасында толықтай берік орнығуы ғасырлар бойғы зерттеу мен бақылаулардың, тәжірибе қорытындысының барлығын айқын түрде дәлелдейді. Қазақ тіліндегі «*береке болсын/берекелі болу*» қырғыз тілінде *берекелүү/берекелүү* бол деген ұғым материалдық та, рухани да құндылықтардың өз деңгейінде болуын, іс-шара болсын, зат болсын халықтың ұлттық ділінің талаптарына сай келуін меңзейді. Ол бүтіндей бір елдің (елдің берекесі), шаңырақтың (үйдің берекесі) берекесінен бастап, жеке тұлғаның іс-әрекеттеріне дейін қолданылатын ұғым. Мысалы, сырт көзге аяқталған, орынды болып көрінген қандай да бір іске, сол істің атқарушысына ісінің берекесі жоқ деп баға берілуі, сын айтылуы мүмкін. Оны қазақ мәдениетіне тән «істің кешенді бағасы» деп түсіндіруге болады. Істің берекелілігінің бағалануы мерзіміне, кеткен уақытына, шығынына, алынған нәтижесіне, істің сапасына және ұлттық діл талаптарына сай келуіне тәуелді. Әрбір елдің ұлт, ел болып қалыптасуы үшін жердің маңызы зор. Ырыс пен береке ұғымдарының ұлт діліне тікелей әсері бар екені белгілі. Жер, жау деген зат есімдер болса, түркі халықтары үшін сонау жаугершілік заманнан бергі көп қолданылған ұғымдар болып саналады. Мысалы, қазақ халқының танымы үшін жер ұғымының ерекше болуы, әрине, көшпенділігіне байланысты. Жау ұғымы әр халықта әртүрлі болғанымен, әмбебап, адамзат баласының әрқайсысы үшін маңызды концепт екені анық. Киелілік зат есімі болса, түркі халқының дүниетанымына ықылым замандардан тән концепт. Түркі халықтарының ішінде қазақ халқы адам тіршілігі үшін жаратушымыздың берген барлық заттарының киесі, иесі бар деп таныған. Ал, найза мен жер, үкі зат есімдерінің де ұлттық танымда киелі ұғым екенін көрсетеді. Үкізат есімі қасиетті саналып, адамдардан және басқа күштерден зұлымдықтан қорғалған. Жаудың найзасы бар үкіні жердің ұшына қондыру – адамдардың психологиясын айқын көрсететін әрекет. Бұның астарында «жерімізді қорғаймыз» дегеннен де терең мағына жатыр. Халық жерді бағалап, оны сақтауға ұмтылып қана қоймай, оны ең құнды құндылықтардың бірі ретінде ұсынады. Тіпті жауға қысым көрсетпейтінін, жер мәселесінде ымыраға келмейтінін ескертеді. Найзасына, яғни қаруы мен күшіне нық сеніп, асыл үшін қолдан келгеннің бәрін жасауға дайын екенін көрсетеді. Бұл «жау» зат есімі «дұшпан» сөзімен синоним болғанымен, семантикасында «ниетін ашық айтпау» дегенді меңзейді. Демек, ашық текетіреске кек қайтармайтын сұмдық ел ғана емес, жасырын жауласуды қалайтындарды қинайтын даналығы мен көрегендігі бар ел. Қазіргі тілмен айтқанда, жауды жеңу қарулы күштердің дайындығына, ал жауды жеңіп, бағындыру ұлттық идеологияның мықтылығына байланысты. «Жерімізге жау келмесін деп найзаға үкі қондырған елміз». Жаусыз ел – халықтың рухани бірлігінің белгісі. Сөз – көп аспектіде қарастырылуы керек негізгі ұғымдардың бірі. Бұл тұрғыда ол жомарттықты, сөйлей алмаушылықты, жүйеңізде жанжал тудыратын шешендік, орынсыз сөзге шыдамайтын менмендік және өз орныңыз бен қадіріңізді білетін салмақтылықты білдіреді. Көріп отырғанымыздай, әрбір ұғым ұлттық менталитеттің кепілі болып табылатын қайталанбас қасиеттермен, философиялық категориялармен ұштасып жатыр. Ол талданып, тізбеленген ұғымдардың ұлттық ұғымдар жүйесіндегі орнын көрсетеді. Тұжырымдамаларының өзара бірізділігі туралы В.А. Маслова былай деп бекітеді: «Танымдағы концептуалды жүйені құрудың үздіксіздігі логика принциптеріне сәйкес келеді және бұл оның логикасы ретіндегі жүйенің ерекшелігіне байланысты. Ол бір ұғымнан екіншісіне логикалық ауысу мүмкіндігін, бір ұғымды

екіншісі арқылы анықтау, бұрыннан барлардың негізінде жаңа ұғымдарды құру мүмкіндігін анықтайды (Маслова, 2006). Достық ұғымының адамзат үшін маңызы зор екені сөзсіз. Қазақ тіліндегі достық ұғымы әдептілік, адалдық, имандылық, т.б. ұғымдық жүйеге енгізілген. Қыз, жігіт сөздеріне қазақ тілінде көптеген тілдік деректер бар. Бұл сөздердің бірге де, бөлек те концептуалды талдауын келесі ұғымдар аясында қарастыру керек. Біріншіден, ұл балаға немесе қызға қатысты баланың дүниеге келуі, оның аты-жөні, киімі, неке жасына сәйкес келетін түрлі ырымдар, нанымдар, сенімдер сияқты деректерді талдағанда көптеген мәдени бай тілдік деректерді кездестіруге болады. Қыз, жігіт зат есімдері, жалпы ұғым ретінде түркі халықтарында ұл мен қыздың үйдегі, қоғамдағы орны, ұл-қыз тәрбиесі, адамгершілік нормаларына байланысты тілдік бірліктер жиынтығы осы екі сөздің құндылық жүйесіндегі негізгі ұғым екенін айқын көрсетеді. Бұл ұғым ұрпақ, тек қана қан (тегі бір), от, ат, шаңырақ (от, түтін, қара шаңырақ) сияқты ұғымдармен жүйе құрайды.

Шынында да, лингвотаным жаңа бағыт ретінде ұлттық дүниетаным тұрғысынан орыс тілінде танымдық мәселелерді алға қойды. Бұл ұғымдар бір-бірімен байланысты болғанымен, олар психоллингвистика және әлеуметтік лингвистикаға ғана тән емес. Когнитивтік лингвистика тілде этникалық жағынан сөйлейді. Тіршілік – салт-дәстүр лексикасындағы сабақтас атаулармен байланысты. Қазақ халқы жеті атасын ұмытпай, ата тегін ұлықтап, салт-дәстүрін ұмытпауды парыз санаған. Жеті атасын білген ұл, жеті рудың елін біледі. «Қырық рулы елміз» деген сөз бұрыннан бар. Бұл қазақтарымыз аралас-құралас болып, қаймағымыз сынбаған заманнан келе жатқан ұғым. Қазақ тілінде туыстық қатынасты өзара байланысты үш адам анықтайды. Біріншісі – ер адамның әкесінің отбасы. Екіншісі – анасының немере ағасы. Үшіншісі – әйелінің немесе күйеуінің туыстары. Халқын жеті атаға таратады. Ердің ұрпақтары: адамның өз ұлы – ұлы мен қызы – ұлы – немере, қызы – жиен. Немере мен жиеннен туған балалар қожайын мен жиен. Немене /шөпшек/ – туажат. Немере сөзімен тіркесетін зат есімдер: немере, жиен, жиеншар, шөбере, т.б. Бұлардың барлығы дерлік туыстық атауларды білдіретін зат есімдер. Осы сабақтас атауларға байланысты тілде жасалған күрделі зат есімдердің ең үлкен тобы, олар: жақын – жұрағат, ата – баба, ұрпақ – тармақ, ағайын-тума, күйеу бала, т.б. Әрқайсысының мағыналық жағына үңіліп қарасақ та бүткіл түркі халқы үшін танымы кең екені айқын.

Қорытынды

Қорытындылай келе, когнитивтік лингвистика диалектология, мифология, ауыз әдебиеті, этнология, мәдениеттану, фольклортану сияқты пәндермен байланыста. Лингвистикалық тұрғыдан бұл бағыт тілдің тілдік көріністерін, тілдегі қарым-қатынас құралдарын, этностың жергілікті сөйлеу ерекшеліктерін, дәстүрлі тұрмыс мәдениетін, табиғатты тануға байланысты әдет-ғұрып, салт-дәстүрді зерттейді. Когнитивтік лингвистика дербес ғылым ретінде қазіргі таңда басқа ғылым салаларымен байланысын, оның нысандары мен зерттеу көздерін ашу үстінде. Түркі тілдеріне ортақ зат есімдердің лингвистикалық мәндеріне жоғарыда тоқталғанымыздай, когнитивтік лингвистика өзінің табиғаты бойынша жалпы тарихи категория болып табылады. Ал лексикасына этностың мекендеген аймағына тән табиғат құбылыстарының атаулары, материалдық мәдениет лексикасы, рухани мәдениет лексикасы жатады. Мәтіндегі мұндай этномәдени лексиканы зерттеудің бірден-бір ұтымды ғылыми жолы салыстырмалы-тарихи әдіс – этимология болып табылады. Когнитивтік лингвистика – халықтың тұрмыс-тіршілігі

мен этикасын, материалдық және рухани мәдениетін зерттейтін тіл білімінің жаңа бағыты. Демек, міне, түркі халықтарына ортақ зат есімдер ұлттық танымда өзіндік сипатымен ерекшеленеді. Әр халықтың мәдениеті қашан да тілімен таңбаланады.

Әдебиеттер

- Ескеева М.Қ. (2007) Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. – Алматы: Арыс, 2007. –158 б.
- Макарова Г.А. (2004) Лингвокультурологические проблемы изучения национальных концептосфер // Вестник МГУ. – 2004. – Сер. 19.- №1. – С.211-214
- Икрамова Н.М. (1983) Узбекская кулинарная лексика: Автореф. дис. канд. наук. – Ташкент, 1983.-245 с.
- Маслова В.А. (2006) Введение в когнитивную лингвистику – М., 2006. – 296 с.
- Түрік сөздігі: үш томдық Қашқари, Махмұт; ауд., алғысөзі мен ғылыми түсініктерін жазғ.: А. К. Егеубай – Алматы : Сөздік-Словарь, 2006 . – 9965-822-02-6 (1-т.), (мұқ.) 1-том. – 376 б.
- Жылқыбаева А.Ш. (2004) Салт-дәстүрдің тілдегі көрінісі (түркі тілдері негізінде). – Өскемен, 2004. – 846 б.
- Вамбери А. (1968) Очерки Средней Азии.–М., 1968. – 361 с.

References

- Eskeeva M.Q. (2007) Kone turki jane qazirgi qypshaq tilderinin monosyllabtyq negizi.–Almaty: Arys, 2007. –158 b. [Eskeeva M. K. (2007) Monosyllabic basis of ancient Turkic and modern Kipchak languages. Almaty: Arys, 2007. -158 P.] (in Kazakh)
- Ikramova N.M. (1983) Uzbekskaya kulinarnauya leksika: referat. dis. kand. nayk. – Tashkent, 1983. –245 s. [Ikramova N. M.(1983) Uzbek culinary vocabulary: abstract. dis. Kand. nook. Tashkent, 1983. -245 P.] (in Russian)
- Makarova G.A. (2004) Lingvokulturologicheskiye problemy izycheniya nacionalnyh conceptosfer// Vestnik MGU. – 2004. - Ser. 19.- №1. – B. 211-214 [Makarova G. A. (2004) Linguoculturological problems of studying the National conceptosphere // Bulletin of MGU. - 2004. - Ser. 19. - No. 1. - p. 211-214] (in Russian)
- Maslova V.A. (2006) Vvedenie v cognitivnuyu lingvistiku – M., 2006. – 296 s.[Maslova V.A. (2006) Introduction to cognitive Linguistics – M., 2006. – 296 p.] (in Russian)
- Turik sozdigi: uh tomdyk Kashkari, Mahmut; aud., algysözi men gylymi tusinikterin zhazg.: A.Egeubaj –Almaty : Sozdik-Slovar’, 2006 . – 9965-822-02-6 (1-t.), 1-tom. – 376 b. [Turkish dictionary: Kashgari in three volumes, Mahmut; AUD. scientific and practical significance of the research work.: A. K. Egeubay-Almaty: Dictionary-Dictionary, 2006 . – 9965-822-02-6 (Vol. 1) (mo.) Volume 1. –376 P.] (in Kazakh)
- Vamberi A. (1968) Ocherki Sredney Azii.-M., 1968. – 361 s. [Wambury A. (1968) Essays On Middle Asia.Moscow, 1968 – 361 P.] (in Russian)
- Zhylqybaeva A.Sh. (2004) Salt-dasturdin tildik korinisi (turki tilderi negizinde). – Oskemen, 2004.–846 b. [Zhylqybaeva A. Sh. (2004) representation of Customs and traditions in the language (based on Turkic languages). – Ust-Kamenogorsk, 2004. – 846 P. (in Kazakh)

А.М. Ожарова^{1*} , М.Т. Джакыпбекова¹

¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан
*e-mail: aika_k2@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ РЕТІНДЕ МЕНГЕРТУДЕ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БАҒЫТТЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аннотация. Тіл-адамдарды, ұлттарды бір-бірімен жақындастыратын, түсінуіне мүмкіндік беретін қатынас құралы. Тілді оқыту, үйрету-ең күрделі жұмыстардың бірі. Сондықтан қазақ тілін өзге ұлттарға оқыту барысында психологиялық негіздерге сүйенуді талап етеді. Белгілі бір ұлттың психологиялық ерекшеліктері өзге тілді үйренуде үлкен рөл атқарады. Сол себепті де тілді шет тілі ретінде оқытуды жоспарлауда, оқу материалдарын іріктеуде, алдымен жас ерекшелігі мен психологиялық ерекшелігі ескеріледі. Жалпы тілдерді шет тілі ретінде оқытудың психологиялық мәселелерін зерттеу жұмысы өткен ғасырдан бастау алған. Психология адам әрекеттерін зерттейтін ғылым саласы болғандықтан, әр методикаға байланысты салалармен тығыз байланыста болады. Осыған орай 20 ғасырдың 50-60-жылдарында психология мен лингвистика аралығындағы, адамның сөйлеу әрекеті, ана тілді, шет тілді меңгерудегі маңыздылықты қарастыратын психолінгвистика ілімі пайда болды. Адам басқа тілді меңгергенде түрлі психологиялық процестерді басынан кешіреді. Сондықтан оқытушы оқушысының психикасын жіті бақылап, еш залалсыз, тілді меңгеруіне көмек беруі керек. Демек, оқыту процесі мұғалім мен оқушылардың өзара әрекеттесу процесі болып табылады, өйткені оқыту өзінің психологиялық табиғаты бойынша мұғалім мен оқушылардың бірлескен іс-әрекетінің нәтижесі. Оқытушы психологияны жақсы меңгеріп, өз мамандығына үлкен жауапкершілікпен қарағанда ғана оқыту белгілі бір нәтиже беретіні сөзсіз. Мақалада қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың әдістері, психологиялық ерекшеліктері, тілді үйретудегі мұғалімнің жетекші маман екендігі, оқушының қабілетін, нышанын арттыру жолдары қарастырылады. Тіл үйренушілердің психикалық типтері анықталады.

Тірек сөздер: әдістеме, психолінгвистика, нышан, тілдік қатынас, психикалық тип, тіл үйренуші

А.М. Ожарова^{1*}, М.Т. Джакыпбекова¹

¹Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Талдықорған, Казахстан
*e-mail: aika_k2@mail.ru

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Язык – средство общения, которое сближает, позволяет понять людей, нации друг с другом. Обучение языку, обучение-одна из самых сложных работ. Поэтому при обучении казахскому языку других национальностей требуется опираться на психологические основы. Психологические особенности

той или иной нации играют большую роль в изучении иного языка. Поэтому при планировании обучения языку как иностранному, подборе учебного материала сначала учитываются возрастные и психологические особенности. Работа по изучению психологических проблем преподавания общих языков как иностранных началась с прошлого века. Поскольку Психология является отраслью науки, изучающей деятельность человека, она тесно связана с отраслями, связанными с каждой методикой. В связи с этим в 50-60-е годы 20 века появилось учение психолингвистики, рассматривающее значение психологии и лингвистики в речевой деятельности человека, овладении родным, иностранным языком. Когда человек овладевает другим языком, он испытывает различные психологические процессы. Поэтому преподаватель должен внимательно следить за психикой своего ученика, помогать ему в освоении языка без ущерба. Следовательно, процесс обучения-это процесс взаимодействия учителя и учащихся, поскольку обучение по своей психологической природе является результатом совместной деятельности учителя и учащихся. Преподаватель должен хорошо владеть психологией и только с большой ответственностью относиться к своей профессии, обучение, несомненно, даст определенный результат. В статье рассматриваются методы обучения казахскому языку как второму языку, психологические особенности, роль учителя в обучении языку как ведущего специалиста, способы повышения способности и качества учащегося. Определяются психические типы изучающих язык.

Ключевые слова: методология, психолингвистика, символ, языковое общение, психический тип, изучающий язык

A.M. Ozharova^{1*}, M.T. Jakyzbekova¹

¹Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

*e-mail: aika_k2@mail.ru

EFFECTIVENESS OF PSYCHOLINGUISTIC DIRECTION OF DEVELOPMENT OF KAZAKH LANGUAGE AS A SECOND LANGUAGE

Abstract. Language is a means of communication that brings people and nations closer together and allows them to understand. Language teaching is one of the most difficult tasks. Therefore, the teaching of the Kazakh language to other nations requires a psychological basis. The psychological characteristics of a particular nation play an important role in learning another language. Therefore, when planning the teaching of a language as a foreign language, in the selection of educational materials, first of all, age and psychological characteristics are taken into account. The study of psychological problems of teaching common languages as a foreign language dates back to the last century. As psychology is a branch of science that studies human behavior, it is closely related to the fields related to each methodology. In this regard, in the 50s and 60s of the 20th century, the doctrine of psycholinguistics emerged, which considers the relationship between psychology and linguistics, human speech, the importance of mastering the native language, a foreign language. When a person learns another language, he experiences various psychological processes. Therefore, the teacher should closely monitor the psyche of the student and help him to master the language without any harm. Therefore,

the learning process is a process of interaction between teacher and students, because learning, by its psychological nature, is the result of interaction between teachers and students. There is no doubt that teaching a teacher only when he is well-versed in psychology and takes great responsibility for his profession will give certain results. The article considers the methods of teaching the Kazakh language as a second language, psychological features, the fact that the teacher is a leading specialist in language teaching, ways to improve the abilities of the student. Mental types of language learners are identified.

Key words: methodology, psychology, ability, symbol, language relations, mental type, motivation, language learner

Адамды жан-жақты тәрбиелеу үшін,
оны жан-жақты зерттеу керек
К.Д. Уианский

Кіріспе

Әр ұлттың көне заманнан келе жатқан ең асыл, ең бағалы қазынасы, ата – бабамыздың сол жолда жанын аямай, ащы терін төгіп, бар ғұмырын сарп етіп, ұрпағына аманаттап кеткен сарқылмас байлығы – тілі. Тілдің қалыптасуы үшін де сан ғасырлар кетті. Адам баласы бар ғұмырында көрген-білгенін, түйгенін қорытып, келешек ұрпағына мирас етіп қалдырып отырған. Бабаларымыздың тынбай күресіп, қажырлы еңбек еткенінің нәтижесінде, біздер ұрпақтары, ана тілімізге қол жеткізіп отырмыз. Әлем тілдерінің ішіндегі ең көркем, музыкалық, бай тілдердің бірі – қазақ тілі. Ұлы бабамыз Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қазақ тілі жайында мынадай құнды пікір қалдырған екен: «Дүниедегі ең асыл тіл – араб тілі, одан кейін түрік тілі, түрік тілінің ішіндегі ғауһары – қазақ тілі».

Еліміз егемендігін алып, міне, бүгінгі таңда қазақ тілі мемлекеттік дәрежеге ие болып отыр. Осыған орай тіліміздің статусы жоғарылап, түрлі мүмкіндіктерге ие бола бастады. Бастапқыда тек қазақ мектептерінде оқытылып жүрген қазақ тілі, енді өзге ұлт өкілдеріне екінші тіл ретінде оқытыла бастады. Бұл заңды құбылыс. Еліміз көп ұлтты мемлекет болғандықтан, әр азаматтың қай ұлт өкілі екеніне қарамастан, қазақ тілін қатынас құралы ретінде меңгеруі керек деп ойлаймын. Дегенмен, тілді үйрету барысында ұлттық болмыс туралы естен шығармағанымыз жөн.

Материал және әдістер

Зерттеу нысаны қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту болғандықтан, іріктеу, зерттеу, талдау және салыстыру әдістері қолданылды. Психолингвистикада кез-келген тілді меңгеру және оны тиімді қолдану үшін психология мен лингвистикада кеңінен қолданылатын теориялық және эмпирикалық әдістері пайдаланылады. Психологиялық тұрғыдан тіл үйренушілердің типтері, қабілеттері, мұғалімнің психикалық тұрақтылығы, маман болуының шарттары біршама талданады.

Әдебиетке шолу

Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту мәселесі біраз жылдан бері қарастырылып келе жатыр. Осы жылдар арасында аталмыш салаға байланысты құнды еңбектер жарық көріп үлгерді. Ғалымдардың бірі тілді оқытудың әдістерін қарастырса, енді бірі басқа пәндермен байланыстыра отырып, тіл үйренушінің қызығушылығын арттырып, нәтижелі білім алуы үшін жаттығуларға арналған оқулықтарды жарыққа шығарды.

Осы мақаланы жазу барысында Р.А.Шаханова «Қазақ тілін оқыту барысында ескерілетін психологиялық ерекшеліктер» еңбегі негізге алына отырып, психологияның терминдерінің мәнін аша түсу үшін К. Жұмасованың еңбегі қолданылды. Қосымша мақала тақырыбына байланысты Н.Оралбаева, К.Жақсылықованың «Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі», К.Жақсылықованың «Қазақ тілін орыс бөлімдерде модульмен оқытудың ғылыми- теориялық негіздері» атты авторефераты, «Қазақ тілді емес мектептерде тілдерді дамыта оқыту әдістері» әдістемелік құралы, А. Леонтьевтің «Основы психолингвистики» оқулығы және басқа да ғаламтордағы зерттеу жұмысына қатысты мамандардың мақалалары қарастырылды.

Нәтижелер және талқылау

Тіл үйрету жұмысы – ең күрделі процесс болып табылады. Сол себепті де тіл мамандары мен тіл үйренушілер арасында еш қиындық туындамас үшін қай тіл ғылымы болмасын психологияға жүгінеді. Аталмыш ғылымның тіл үйрену барысында маңызы аса зор. Психологияның тамыры өте тереңде жатыр. Ол сонау Антика дәуірінде қалыптасып, Аристотель есімімен байланыстырылған. Психологияның дүниеге тұңғыш келген жері – ежелгі Грекия болып саналады. Психология ғылымын зерттеп жүрген мамандардың бірі, К. Жұмасова өзінің «Психология» еңбегінде терминге мынадай анықтама береді: «Психология» термині гректің екі сөзінен тұрады: оның біріншісі – «псюхе» (жан), екіншісі – «логос»(сөз, ілім). Сөйтіп, бұл сөз «жан туралы ілім» деген ұғымды білдіреді. Психология – психикалық құбылыстардың пайда болуын, даму және қалыптасу заңдылықтарын зерттейтін ғылым (Жұмасова, 2010: 4).

Тіл үйренушілер үшін лингвистер тілді психикалық құбылыс ретінде қарастыра бастайды. Осының нәтижесінде «психолингвистика» ғылымы дүниеге келді. Бұл терминді Н.Пронко 1946 жылы АҚШ-та қалыптастырған. Сол кезден бастап психолингвистика ғалымдардың назарына ілігіп, жан-жақты қарастырыла бастады. Сондай-ақ, тіл үйренуде тіл білімінің аса бір маңызды саласы ретінде бағаланып келеді.

Терминге лингвистер түрлі анықтама бере бастады. Соның ішінде Ресей психолингвисті А.А.Леонтьев: «Психолингвистика пәні сөйлеудің тууы және сөйлеуді қабылдау процестерінің құрылымдарын тілдің құрылымымен қарым-қатынаста зерттейді. Психолингвистикалық зерттеу бір жағынан, тілдік қызметке, екінші жағынан, тілдік жүйеге қарым-қатынастағы адамның тілдік қабілеттеріне сараптама жасауға бағытталған,» – дейді (Леонтьев, 1997: 24). Психолингвистика сөйлеуді, қарым-қатынасты, таным үрдістерін зерттейді. Бұл тұрғыдан пәндерді «лингвистика» және «психология» деп жеке қарастыруға болмайды. Яғни, екі үлкен ғылымның зерттеу аспектілерінің тоғысуын талап етеді.

Ғалым А.А.Залевская психолингвистиканы тереңнен зерттей келе, пәннің өзекті мәселелеріне және қолдану саласына тоқталады: ана тілін және шет тілді меңгертуде; логопедия мәселелері; ми жарақаттарынан кейін сөйлеу тілін қалыптастыру; сөйлеу ерекеті; сот ісі психологиясы; ғарыштық психология (Залевская, 1999: 45).

Қазақ тілін өзге ұлттарға үйрету барысында, ұлттық болмысын ескере отырып, тіл үйренушінің психологиясына жіті назар аудару қажет, Р.Шаханова «Мемлекеттік тілді үйретуде ескерілетін психологиялық ерекшеліктер» атты мақаласында тілді меңгертудегі психологиялық факторларға тоқталады: «Тілдік қатынастың психологиялық негізі тіл арқылы ойды айту, жеткізу, қабылдау, сезіну құбылыстарымен байланысты болатын, сыртқы объективтік шындықтың әсерінен адамның есту, көру сезімдері дамып, адамның

ойлау қабілеті артады. Ойлау тіл арқылы сыртқа шығып, тіл адамның ойын екінші бір адамға жеткізеді. Тілдік коммуникацияның психологиялық негізі күрделі, себебі ол адамның ойлау жүйесімен байланысты, тілдік қатынастың психологиялық негізі – тілді оқыту барысында тіл үйренушінің сана- сезіміне әсер етіп, оның қажеттігі мен маңызын түсіндіріп, пәнге деген дұрыс көзқарасын қалыптастырады» (Шаханова, 2021).

Ғалым Ж.Ибраева психолингвистиканың зерттеу пәні адам әрекеті және сөйлеу әрекеті деп атап көрсетеді (Ибраева, 2020: 9)

Екінші тілге ерте жастан оқыту идеясы сонау антикалық дәуірде қалыптасқан. Шет тілдерді үйрену баланың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыру процесін тездетіп қана қоймай, сонымен қатар баланың жалпы дамуына оң әсер тигізетіндігі ғылымда дәлелденген. Ғалым Е.В.Маякова шет тілін ерте үйрету баланың тілдік қызметінің және жеке қабілеттерінің жан-жақты дамуына ықпал ететіндігін айтады (Е.В. Маякова, <https://elibrary.ru/contents.asp?id=33181482>).

Психолингвистика ғылымы сөйлеуді қарастыра келе тілдік белгілер және сөйлеу ережелері мен тілдік жүйе адамға өз ойларын еркін білдіруге мүмкіндік беретінін көрсетеді, бейнелердің тілдік белгілердің көмегімен қалай таңбаланатынын түсіндіреді. Сонымен қатар адамның сөйлеуді түсінуінің нәтижесін де талдайды. Лингвистер тілдің құрылысын, дыбыстарды және олардың мағыналарын, грамматикалық бірліктерді қарастырса, психологтар осы жүйелердің сөйлесім кезінде қалай жүзеге асатындығын зерттейді.

Бүгінгі таңда мәдениаралық байланыстың күрт өсуіне байланысты билингвизм кеңінен таралуда. Сол себепті де ерте жастан екінші тілді меңгеруге деген сұраныс артуда. Бұл процестің жас ерекшелікке байланысты болуы, бірқатар психологиялық ұғымдарды қарастыруды талап етеді.

Психологтар мен лингвистер тіл үйретуде ес процесінің маңыздылығына үлкен мән береді. Психологияда естің екі түрі белгілі: ұзақ және қысқа мерзімді ес. Тіл үйрету ісінде екеуі де үлкен рөл атқарады. Мамандардың пікірінше, тілді үйренушілер алдымен қысқа мерзімді естің көмегіне жүгінеді, содан кейін оқыту барысында әр түрлі жағтығу жұмыстары, оқу, сабақ барысындағы қайталаулардың нәтижесінде өтілген материалдар біртіндеп мида жақсылап бекіп, ұзақ мерзім есте қалып отырады. Бұл істің нәтижесінде оқушы үйренген білгенін ой елегінен өткізіп, білімі шыңдалған сайын тілге деген қызығушылығы артып, ынталана түседі. Яғни, бұл оқыту процесінің нәтижелі болды деген сөз.

Сонымен қатар, тілді екінші тіл ретінде оқытуда мамандар оқушылардың психикалық типіне де баса назар аударады. Олар 2 түрлі психикалық типті атап көрсетеді: бірі интуитивті – сезімталдық болса, екіншісі - рационалды – логикалық.

Алғашқы типтегі тіл үйренушілерді тілді үйренудегі практика жатқызылады. Олар тілді тез меңгереді, тілді қызығушылықпен үйренеді, еркін ойлау мүмкіндігін пайдаланып, ойын еркін жеткізеді және сезімдік эмоцияға бағынады. Практиктер тіл үйренуде ең жақсы, тиімді типтердің қатарына жатады. Олар үшін тіл үйрену барысында дыбыстау, оқу ережесін үйрену ең қиын кезең болып саналады. Практиктер көп жағдайда басқа тілде ойлауға тырысады. Ал екінші типке тілді үйренудегі теорияны жатқызады. Бұл типтегілер тілді өте ауыр баяу қабылдайды. Сондай-ақ тілдегі лексика мен грамматиканы өте қиын меңгереді. Оған себеп, олар өзге тілдерді де өзінің ана тілінде ойлап, сол тілдің деңгейінде сезінеді. Психикалық типтегі үйренушілердің бір ерекшелігі қабілетінде, яғни кейбір тіл үйренушінің қабілеті жоғары, біреулерінікі шамалы болып келуі мүмкін.

Ал қабілеттілік белгілі бір істің нәтижесі болып табылады. Тіл үйренуде өте маңызды қасиеттердің бірі осы – қабілеттілік.

«Қабілеттілік» – белгілі бір іс-әрекеттің нәтижелі орындайтындай тұлғаның жеке дара ерекшелігі. Ол іс-әрекетті жылдам, тұрақты, сапалы орындаудың әдіс-тәсілдерімен сипатталады. Оның жоғарғы деңгейі – таланттық, дарындылық, данышпандылықпен және бәсекелестікпен ерекшеленеді (Жақыпов 2008:160) деген анықтама береді С.М.Жақыпов.

Ал, Р.Шаханова: «Қабілет туа пайда болады; қабілеттің дамуына негіз болатын анатомиялық және физиологиялық ерекшелік – нышан. Нышанның табиғи негізі – жоғары жүйке жүйесінің қызметтері, бас миындағы миллиардтаған жасушаның қозу, тежелу сияқты сан қилы әрекеті және олардың алмасып отыруы» (Шаханова, 2021) деп атап көрсетеді. Ол – қабілеттілікті дамытудың басты шарттарының бірі екендігін айтады. Қабілеттілік- тіл үйренуде өте маңызды қасиеттердің бірі болып табылады.

Өзге ұлттарға тіл үйрету барысында ескерілетін бір жайт – үйренушінің елестету қабілетімен санасу. Оқыту барысында кез келген маман үйренушінің айтылып жатқан оқиғаны бірден елестетуге тырысатынын аңғаратыны сөзсіз. Бұл жаңа түсініктерді ой елегінен өткізе отырып, соның бейнесін қалыптастыруға тырысуынан пайда болса керек. Елестетудің пайдасы өткенді қайталауда тақырыпты алдын – ала көз алдына елестетіп, білгенін жүйелі түрде жеткізуіне көмектеседі. Елестетуге байланысты тәжірибемізде жаттығу жұмысын жүргізуге тырысамыз. Сол арқылы тіл үйренушінің айтылып жатқан тақырып жайында не ойлап, қалай түсініп отырғанын бірден аңғаруға болады. Бұл психикалық процесті сабақ барысында пайдалану ең тиімді тәсілдердің бірі деп есептейміз.

Психологтар адамның қандай бір іс- әрекеті тек уәждемеден туатындығын алға тартады. Алдына қойған мақсатына жету үшін де адамда бір мотив болуы керек. Бұл кез келген мақсаттың нәтижелі әрекеті, талпыныстың шыңына жетуінің жарқыраған шамы. Уәждеме әр бағытта болуы мүмкін. Ол жеке адамның өмірлік ұстанымымен байланысты боп келеді. Тілді үйренуде уәждеменің тууының да өзіндік себептері бар: алдымен қызықты ақпараттардың мол болуы; тіл үйренушінің оқуды басқа қызығушылығымен алмастырмауы; оқытушымен дұрыс қатынаста болуы; өз әрекетін саналы түрде түсінуі және жауапкершілікпен қарауының әсері мол.

Тұжырым

Қай елді алып қарасақта, тіл үйрету жаңа мәселе емес. Соған қарамастан әр тіл үйретуші маманның алдында «Неден бастаймын?», «Қалай оқытамын?» деген сұрақтар туындайды. Біз өзіміздің тәжірибемізде, ең бірінші баланың жас ерекшеліктеріне назар аудардық. Екінші кезекте алдымызда отырған әр оқушының жеке ерекшеліктерін, әрқайсысының зейін, қабылдауын, еске сақтау қабілетін, ойлау деңгейін, қиялдау ерекшеліктерін, жеке дарындылық қасиеттерін жақсы біліп алуға тырыстық. Бірінші мәселеге келер болсақ, материалды тіл үйренушіге жеңіл, психологиялық ерекшелігіне сай, білім деңгейін ескере отырып, олардың өмір тәжірибесін де есепке алу керек. Мысалы, әдістемелік нұсқаулықтарда болсын, оқулықтарда болсын, жас ерекшеліктеріне сай келе беретін міндетті тақырыптардың бірі «Отбасы» тақырыбы. Осыған байланысты берілген сұрақтар, тапсырмалар да көбінесе жалпы алынады. Біз осы тақырыпты өту барысында ең алдымен оқушыға қойылатын жалпылама сұраққа назар салдық. Атап айтар болсақ, «Отбасында неше адам бар?», «Отбасы мүшелерінің

қызметі қандай?» және ең қарапайым болып келетін деген сұрақтар көбіне тіл үйренушіге, әсіресе мектеп жасындағы, тіпті кішкентай бүлдіршіндерімізге көптеген жағымсыз әсерлер қалдыратынын байқадық. Оған басты себеп, бүгінгі таңда толық емес отбасылардың көбеюі, ата-аналарының әр салада жұмыс жасауы (бірінің анасы еден жуушы, сатушы, үй қызметінде, әкесі қарапайым жұмысшы, жүргізуші және т.б.), отбасындағы әлеуметтік жағдай және тағы да басқа осындай қарапайым болып көрінетін сұрақтар оқушыға үлкен қолайсыздық туғызады. Нәтижесінде тақырыпқа деген қызығушылығы төмендеп, ойы бөлініп, бірден көңіл-күйі түсіп, басқалардың жанында өзін жайсыз сезіне бастайды. Тіпті ересек балалардың өзі де, отбасы жайлы әңгімелегенде ойдан қосады, я болмаса бірден агрессия танытатыны да кездеседі. Міне, бұл бір ғана «Отбасы» тақырыбына қатысты өмірлік тәжірибелер.

Екінші бір күрделі мәселелердің бірі оқушының барлық психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, нәтижелі білім беру. Яғни, есте сақтау қабілетін, жады қызметінің маңыздылығын, ойлау деңгейін ескеру. Тілді оқып үйрету жады түрлерінің барлық түріне сүйенеді. Мәселен, сабақ барысында естіген сөздерді, сөйлемдерді тура, сөзбе-сөз қайталау арқылы, оқушы қысқа мерзімді жадының көмегіне жүгінеді. Нақты айтатын болсақ, сабақ барысында өткен жаңа сөздерді, сол сәтте қайталап, белсенділік танытқанмен, бірнеше сағат көлемінде ұмытып қалады. Ол үшін ұзақ мерзімді есте сақтау қабілетін қалыптастыруымыз керек. Осы тұста тиімді әдістерді пайдаланған дұрыс. Тақырыпты тіл үйренушінің жадында жақсылап бекітіп, ұзақ уақытқа, күнделікті тәжірибеде қолдана алуы үшін біз алдымен қайталау, өз ойын білдіру бір тақырыпты екіншісімен ұштастыру әдістерін пайдаландық. Бұл әдістер арқылы, сараптама жасай келе түсінгеніміз, әсіресе, тақырыпқа байланысты жағдаят туғызып, көзқарастарын сұрағанда немесе жас ерекшеліктеріне байланысты бәрінің білуі мүмкін деген тақырыпты қозғағанда, тіл үйренуші шама-шарқынша, жадында бар сөздік қорын пайдаланып, сөйлеммен жеткізуге тырысады. Яғни, бұл әдістер арқылы біріншіден, оқушының ойлануына жағдай туғызсақ, екіншіден, сөздік қорының көлемін анықтап, үшіншіден тіл үйренушінің тіл үйренуге, тақырыпқа деген қызығушылығын арттыра аламыз. Сондай-ақ, қарапайымнан-күрделіге ұстанымын қолдануды талап етеді. Қарапайым түрде, Абайдың тілімен айтар болсақ, «Адам ата-анадан туғанда есті болып тумайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады» (Құнанбайұлы:2007,48) деген сөздері осы әдістің мазмұнына дәлме-дәл келетінін байқаймыз. Өз тәжірибімізге сүйенер болсақ, жасы кіші, топпен тіл үйренушілерге алдымен бір-біріне ұқсас тақырыптарды таңдап, байланыстыруға тырыстық. Бұл қандай нәтиже әкелуі мүмкін? Мысалы, «БІЛЫСТАР» тақырыбымен қоса, «Қазақ ұлттық ыдыстары», «Тағамдар», «Сусындар», «Сапа сөздер» артынша «ішемін, жеймін» етістігімен сабақтастыра жүргіземіз. Осындай ұқсас тақырыптарды таңдау арқылы біріншіден, жеке сөздердің атауын үйренеді, екіншіден, қазақ халқының ұлттық құндылықтарынан хабардар болады, тағамдар мен сусындар үшін қандай ыдыс қолданылатынын меңгереді, сапа сөздер арқылы үйренген сөздерін сипаттайды, яғни сөз тіркестерін құрай алатын болады, соңында бірнеше сабақ бойы жадында мықтап бекіген сөздер, тіркестер арқылы қимылды білдіретін сөздермен сөйлем құрайтын болады. Тағы бір ескере кететін жайт, ортақ қызығушылығын оятағын әдемі, көлемді иллюстрациялардың міндетті түрде қолданылуы. Бұл бір жағынан баланы эстетикалық тұрғыда тәрбиелесе, екінші жағынан елестету қабілетін оятады. Осы әдістерді пайдалану арқылы бірнеше

жылдың көлемінде оң нәтижесін көріп келеміз және тіл үйренушіге еш психологиялық қысымсыз, жеңіл түрде, тілге деген қызығушылығын арттырып, ұзақ мерзімді есте сақтауына септігін тигізетініне көз жеткіздік.

Тағы бір ескере кететін жай, ересектердің тілді балаға үйретіп, өздерінің процеске араласпауы. Бұл жайлы В.Белянин өзінің әйгілі «Психолінгвистика» еңбегінде ересектермен бірге балалардың бірлескен іс-шараларға қатысуы тілдік және тілдік емес құбылыстарды игеруге қалай көмектесетіні және адамның өзіндік тілдік санасы қалай дамитыны туралы айтады (В.Белянин, 2003: 52). Ата-аналардың бірлікте тілді үйренуі баланың ынтасын арттырып, көбірек практика жасауына жағдай тудырады.

Тіл үйретуші мен үйренушінің өзара қарым-қатынасында психология үлкен рөл атқарады. Олай дейтін себебіміз, әр ұлттың ойлауы, қабілеті, менталитеті әр түрлі. Олар өздерін дербес тұлға ретінде қабылдануға тырысып бағады. Соған байланысты мұғаліммен араларында түсініспеушілік туындап жатады. Оны мұғалімге деген жеке қарым-қатынасы арқылы, оқу барысының зеріктіретіндігі, қызық еместігін, дөрекі мінезінен, талапшылдығынан аңғаруға болады. Мұндай жағдайда мұғалім бірнеше психологиялық әдісті қолдану керек:

- сабырлық таныту;
- оқушының психикасын, ерекшелігін ескеру;
- оқу процесіне өзгеріс енгізу;
- ұлттық болмысын ескере отырып, байланыс орнату;
- достасуға тырысу;
- мақтау әдісін пайдалану;
- аз мөлшерде болса да, ұлттық нақыштағы қызықты ақпарат беру;
- өзіне сенімді екенінді білдіру, дауыс ырғағы жағымды, тартымды болуы керек.

Мұғалімдер осындай қарапайым қағидаттарды ескермей, өздеріне қиындықтар туындатып жатады. Сондай жағдай болмас үшін, өзге ұлттарға қазақ тілін үйретуші маман ретінде Б.Алтынсариннің мына бір керемет сөзін үнемі есте ұстау керек: «Мұғалім балалармен істес болады: егер олар бір нәрсені түсінбесе, онда мұғалім шәкірттерді кінәламай, оларға дұрыс түсіндіре алмағаны үшін өзін – өзі кінәлауы керек. Мұғалім балалармен сөйлескенде ашуланбай, күйгелектенбей, сабырлылықпен сөйлеп, шұбалаңқы сөздер мен керексіз терминдерді қолданбастан әрбір затты ықылас-пен, қарапайым тілмен түсіндіру керек».

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ХХІ ғасыр білімнің қарыштап дамыған кезеңі. Қазіргі қоғамда әр тұлға білімді, жан- жақты, тілді жетік меңгерген болуы заман талабы. Осындай мықты тұлғаны оқытып, тәрбиелеп шығару ең алдымен мұғалімнің күзіретінде. Мақалада қарастырылған мәселелерден қазақ тілін үйретудің нәтижелі болуы үшін төмендегідей қорытынды шығардық:

- тіл үйрету үшін психолінгвистика негіздерін жетік меңгеру;
- тіл үйретуді ерте жастан бастау маңызды;
- тіл үйренушіні сөйлеуге үйрете отырып, қазақ тілді орта тудыру керек;
- инновациялық әдістерді қолдана отырып, этникалық жағынан көбірек ақпарат беру керек;
- міндетті түрде ұлттық болмысына мән беру керек;
- тілдік емес қарым-қатынас құралын пайдалану;

- коммуникативті әдісті өзге тілді үйретудің дәстүрлі әдісі ретінде қарастыру;
- тіл үйрету барысында «мотив, жоспар және нәтиже» қағидасын пайдалану;
- әр баланың сөйлеу қабілетін ескере отырып қарапайым коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру керек;
- тіл үйренушінің интеллектуалды, сөйлеу және танымдық қабілеттерін дамыту.

Мұғалімдер тіл үйретуде маңызды орынға ие. Олар тиімділік пен нәтижеге жету үшін оқушының қатынас тілін дамытып, әр түрлі әдістерді пайдалана білсе, белгілі бір жетістікке жететіні сөзсіз. Тілімізге қызығушылық танытып, бар ынтасымен үйренушілер, сөйлеушілер саны артып жатса, бұл мұғалімдердің тіл дамуына қосқан ең үлкен үлесі деп.

Әдебиеттер

- Белянин В. П. (2003) Психоллингвистика. – М.: Флинта, 2003. – 232 с.
- Жұмасова К. (2010) Психология: Оқулық, 2- басылым. – Астана: Фолиант, 2010. – 296 б.
- Жақыпов С.М. (2008) Жалпы психология негіздері: Дәрістер курсы: (Жоғары оқу орнында оқитын 050503 психология мамандығының студенттеріне, магистранттарға, ізденушілер мен оқытушыларға арналған). – Алматы: ҚазҰУ, 2008. – 160 с.
- Залевская А.А. (1999) Введение в психоллингвистику. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. – 382 с.
- Ибраева Ж.Қ. (2020) Психоллингвистика негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 125 б.
- Құнанбайұлы А. (2007) Нақыл сөздер. – Алматы: Көшпенділер, 2007. – 160 б.
- Леонтьев А.А. (1997) Основы психоллингвистики. Москва: Смысл, 1997. – 287с.
- Маякова Е.В. (2006) Развитие детской речевой деятельности в процессе обучения иностранным языкам Вестник Московского университета. Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2006. № 4. С. 146-155.
- Шаханова Р.А. Мемлекеттік тілді үйретуде ескерілетін психологиялық бәрекшеліктер. [Электрондық ресур] URL: <http://www.rusnauka.com> (дата обращения 10.09.2021)

References

- Beljanin V. P. (2003) Psiholingvistika. – M.: Flinta, 2003. – 232 s. [Belyanin V. P. (2003) Psycholinguistics. – Moscow: Flint, 2003. – 232 P.] (in Russian)
- Zhumasova K. (2010) Psihologija: Okulyk. 2- basylym. – Astana: Foliant, 2010. – 296 b. [Zhumasova K. (2010) Psychology: Textbook. 2nd edition. – Astana: Folio, 2010. –296 p.] (in Kazakh)
- Zhakypov S.M. (2008) Zhalpy psihologija negizderi: Dərister kursy: (Zhogary oku ornynda okityn 050503 psihologija mamandygynyn studentterine, magistranttarga, izdenushiler men okytushylarga amalğan). – Almaty: KazNU, 2008. – 160 s. [Zhakupov S. M. (2008) Fundamentals of general psychology: course of lectures: (intended for students of the specialty 050503 psychology, undergraduates, applicants and teachers studying at a higher educational institution). – Almaty: KazNU, 2008. – 160 p.] (in Kazakh)
- Zalevskaja A.A. (1999) Vvedenie v psiholingvistiku. – Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet, 1999. – 382 s. [Zalevskaya A. A. (1999) Introduction to Psycholinguistics. – Mosskva: Russian state Humanitarian University, 1999. – 382 p.] (in Russian)

Ibraeva Zh. (2020) Psiholingvistika negizderi: Oku kuraly. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 125 b. [Ibraeva Zh. K. (2020) Fundamentals of Psycholinguistics: a textbook. – Almaty: Kazakh University, 2020. – 125 b.] (in Kazakh)

Kunanbayuly A. (2007) Nakyl sozder. – Almaty: Koshpendiler, 2007. – 160 b. [Kunanbayuly A. (2007) Proverbs. – Almaty: Nomads, 2007. – 160 p.] (in Kazakh)

Leont'ev A.A. (1997) Osnovy psiholingvistiki. Moskva: Smysl, 1997. – 287s. [Leontiev A. A. (1997) Fundamentals of psycholinguistics. – Moskva: Smysl, 1997. – 287 p.] (in Russian)

Majakova E.V. (2006) Razvitie detskoj rechevoj dejatel'nosti v processe obuchenija inostrannym jazykam Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 19: Lingvistika i mezhhkul'turnajatkommunikacija. 2006.№ 4. S. 146-155. [Mayakova E. V. (2006) Development of children's learning activities in the process of training foreign languages Bulletin of Moscow University. Series 19: Linguistics and intercultural communication. 2006. No. 4. pp. 146-155] (in Russian)

Shahanova R.A. Memlekettik tildi ujretude eskeriletin psihologijalyk 'erekshelikter. [Jelektrondyk resur] URL: <http://www.rusnauka.com> (data obrashhenija 10.09.2021) [Shakhanova R. A. Psychology of teaching the state language features. [Electronic resource] URL: <http://www.rusnauka.com> (accessed:10.09.2021)] (in Kazakh)

Ә. Сейдамағ*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*E-mail: asel.seidamat@tilbilimi.kz

ГАЗЕТ ТАҚЫРЫБЫНЫҢ ӘСЕРЛІЛІГІ ЖӘНЕ ЛЕКСИКА- СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Қазақ тіл білімі ғылымында, қазіргі жазба тілдің қоғамдағы қызметі мен әлеуетін анықтау мақсатында жаңаша зерттеулер жүргізілуі қажет. Мерзімді баспасөз тілі – қоғам мен билікті байланыстырушы, коммуникативтік-ақпараттық қызмет атқарушы, жазба тілдің жарқын көрінісі ретінде өзекті нысан. Сондықтан тілдегі өзгерістер мен тілдің даму динамикасын газет лексикасы арқылы сараптау маңызды. Газеттің маңызды құрылымдық бөлігі – газет тақырыбы. Газет тақырыбын тілдік тұрғыдан талдау газеттің хабар жеткізу және әсер ету функцияларын ескере отырып жүргізілуі қажет. Журналистер сөйлеу субъектілері ретінде жоспарланған коммуникативті мақсаттарды толық жүзеге асыра алатын әртүрлі тілдік құралдарды қолданады. Газет тақырыбының міндеті – мәтін композициясының негізгі элементі ретінде оқырман қабылдауына әсер етіп, қызығушылығын ояту. Осы мақсатқа жетуде көбіне прецедентті мәтін мен прецедентті есім қолданылады. Мақалада газет тақырыбының әсерлілікке ұмтылысы және лексика семантикалық ерекшеліктері қарастырылды.

Тірек сөздер: мерзімді баспасөз тілі, газет тақырыбы, әсерлілік, прецедентті мәтін, прецедентті есім.

А. Сейдамағ*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
*e-mail: asel.seidamat@tilbilimi.kz

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЗАГОЛОВКИ ГАЗЕТЫ И ЛЕКСИКО- СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ

Аннотация. В казахской языкознании должны проводиться новые исследования с целью выявления потенциала и функционирования современного письменного языка в обществе. Язык периодической печати – актуальная форма общения общества и власти, коммуникативно-информационная деятельность как яркое выражение письменного языка. Поэтому важно анализировать изменения в языке и динамику развития языка с помощью газетной лексики. Важной структурной частью газеты является газетный заголовок. Заголовок в газетном дискурсе призван реализовать его основные функции: воздействующую, оценочную и информационную. Журналисты как субъекты речи используют различные языковые средства, которые наиболее полно могут реализовать запланированные коммуникативные цели. При этом особое внимание отводится заголовку, который, будучи одновременно и компонентом текста, и самостоятельной единицей речи, должен привлечь внимание адресата к публикации, побудить его к

прочтению опубликованной информации. Очень показательны в этом плане заголовки – прецедентные тексты, а также прецедентное имя. В данной статье рассмотрены эффективность заголовка газеты и семантические особенности лексики.

Ключевые слова: язык периодической печати, заголовки газет, эффективность, прецедентный текст, прецедентное имя.

A. Seidamat*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: asel.seidamat@tilbilimi.kz

THE EFFECTIVENESS OF THE NEWSPAPER HEADLINE AND SEMANTIC FEATURES OF THE VOCABULARY

Abstract. New research should be conducted in Kazakh linguistics in order to identify the potential and functioning of the modern written language in society. The language of the periodical press is an actual form of communication between society and government, communicative and informational activity, as a vivid expression of the written language. Therefore, it is important to analyze changes in the language and the dynamics of language development using newspaper vocabulary. An important structural part of the newspaper is the newspaper headline. The headline in the newspaper discourse is designed to realize its main functions: influencing, evaluative and informational. Journalists, as subjects of speech, use various linguistic means that can most fully realize the planned communicative goals. At the same time, special attention is paid to the title, which, being both a component of the text and an independent unit of speech, should attract the attention of the addressee to the publication, encourage him to read the published information. The headings are very indicative in this regard precedent texts, as well as a precedent name. This article examines the effectiveness of the newspaper headline and semantic features of the vocabulary.

Keywords: Language of the Periodical Press, newspaper title, impression, precedent text, precedent name.

Кіріспе

Бүгінгі таңда мерзімді баспасөз тілі – қазіргі қазақ жазба тілінің қоғамдағы рөлі мен қызметін айқындайтын бірден бір көрсеткіш. Бұған мерзімді баспасөз тілінің қоғамдық өмірдің түрлі саласында бұқара мен билікті байланыстырушы және еліміздің саяси-экономикалық, мәдени өмірінен ақпарат беруші қызметтері дәлел. Сонымен қатар мерзімді баспасөз тілінің тағы бір ерекшелігі – ұлттық әдеби тілдің толығына ықпал ете отырып, әдеби тілдің лексика-грамматикалық жүйелеріндегі даму ерекшеліктерін көрсете алуында (Өлкебаева, 2014: 71). Ұлттық әдеби тіл жазба әдебиеттің дамып, стильдік саралануының негізінде қалыптасты. Сондықтан ұлттық әдеби тіліміздің дамып, жетілуі ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақ баспасөз тілінің қарқынды дамуымен тығыз байланысты. Қазақ тіл білімінде мерзімді баспасөз тілінің фонетика-орфографиялық, грамматикалық, жанрлық стилистикалық ерекшеліктері Б.Әбілқасымовтың, С.Исаев еңбектерінде қарастырылды. Б.Әбілқасымовтың зерттеулерінде алғашқы қазақ газеттерінің тілі «Дала уәләяті» мен «Түркістан уәләяті» газеттерінің тілдік ерекшеліктері талданды. «Қазақ тіліндегі тұңғыш баспасөздеріміздің

даму бағытын ұлы ағартушыларымыз Ыбырай, Абай белгілеген жаңа ұлттық жазба әдеби тілдің бұрын болмаған стильдерін қалыптастыруда және оны лексикалық, грамматикалық жағынан нормалауда белгілі роль атқарды» (Әбілқасымов, 1971: 41). Ал газет тілі лексикасының мәселелері А.Алдаштың «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» атты кандидаттық диссертациясында, мерзімді баспасөз мәтіндерінің прагматикасы Қ.Есенованың зерттеуінде қарастырылды. А.Алдаш мерзімді баспасөз тіліндегі жаңа қолданыстар жайында: «Бүгінгі таңдағы оқырманға күнделікті баспасөз беттерінен, радио мен телехабарлардан, ғылыми әдебиеттен, тіпті көркем әдебиет кітаптарынан жүздеген соны сөздер, тосын тіркестер немесе байырғы сөздердің жаңа мағынада жұмсалып отырғаны жақсы сезілетіндігіне мән берген (Алдаш, 1990: 4) Аталмыш еңбектер мерзімді баспасөз тілінің бірқатар мәселелерін қамтыған ізденістердің алғашқы бастамалары болып, газет тілінің стилистикалық, құрылымдық, тіл мәдениеті салаларымен байланысты зерттелуіне негіз болды. Атап айтқанда, мерзімді баспасөз тілін функционалды стильдің маңызды тармағы ретінде қарастырған О.Бүркітовтің «Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі» атты кандидаттық диссертациясы, газет мәтіндерін кеңірек талдаған Р.Сыздық, Б.Шалабаевтың «Көркем тексті лингвистикалық талдау» сынды еңбектері жарық көрді. Берілген еңбекте көркем мәтінді тілдік талдаудың әдістемелік негіздері түсіндірілді. Профессор Р.Сыздық мәтінді тілдік талдауда лексика-семантикалық ерекшеліктеріне мән берудің маңызы хақында: «Тілдік талдаудың негізгі объектісі – шығарманың сөздік құрамы. Сөздік құраммен жұмыс жазушы қолданған сөздердің мағынасын ашып, айқындау үшін қажет» екендігіне тоқталады (Сыздық, 1989: 6). Зерттеулер қазақ әдеби тілінің дамуы мен толығын, қоғамдағы қолданысына қатысты біршама мәселелерді айқындауға жол ашқан еңбектерге айналды. Мерзімді баспасөз тілінің құрылымдық жүйесі мен лексикасының зерттелуін сөз еткенде Б. Момынованың «Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы)» еңбегіне ерекше тоқталғанымыз жөн. Берілген еңбекте газет тілі лингвопрагматикалық аспектіде қарастырылып, газет тақырыптарының да бірқатар мәселелері айқындалды. Келтірілген деректерден газет тілі – ұлттық әдеби тілдің әлеуеті мен бүгінгі жайынан хабар беретін, тілші мамандардың ұдайы жүгінетін зерттеу нысанына айналғанын түйіндей аламыз. Сондықтан газет тілінің маңызды құрамдас бөлігі, газет тақырыбының әсерлілігі мен лексика-семантикалық ерекшеліктері ұдайы назарда ұстауды және лингвопрагматика, психоллингвистика, этнолингвистика аясында қарастыруды қажет етеді.

Материал және әдістер

Қазіргі мерзімді баспасөз тіліндегі сөз қолданыс ерекшеліктерін анықтау мақсатында қазақ тілді ресми басылымдар материалдарынан газет тақырыптары іріктелді. Газет тақырыптарының мазмұнында прецедентті мәтіндер мен прецедентті есімдердің болуы ескерілді. Сонымен қатар лингвистикалық талдаудың нәтижесінде қорытынды шығарылмас бұрын осы тақырыпта зерттеу жұмыстарын жүргізген лингвист мамандардың еңбектеріне шолу жасалды. Ғылыми пікірлерді зерделеу және қорыту, тілдік фактілерді іріктеу, салыстырмалы талдау, лексикалық түсіндірмелі талдау әдістері қолданылды.

Газет тақырыбының лексика-семантикалық ерекшеліктерін қарастыруда әлемдік лингвистикадағы стилистика мамандары профессор В. Костомаров пен профессор Г.Я. Солганик және олардың мектебі өкілдерінің, қазақ тіл білімінде публицистикалық стиль

және мерзімді баспасөз тілін зерттеуші ғалымдар – Р.Сыздық, Б.Әбілқасымов, С.Исаев, Б.Шалабаев, А.Алдаш, О.Бүркітов, Б. Момынованың көзқарастарына сүйеніш жасалды.

Әдебиетке шолу

Газет беттерінде оқырманның назарына бірден ілігетін газет тақырыптары визуалды ақпаратты қабылдауда маңызды қызмет атқарады. Әлем лингвистикасында, соның ішінде медиалингвистикада газет тақырыбының қызметі, құрылысы мен прагматикалық ерекшеліктері арнайы зерттеліп, когнитивті-функциональді аспектіде, лингвосомиотикалық аспектіде қарастырыла отырып, газет тақырыбы біршама зерттеулердің нысанына айналды. Орыс тіл білімі маманы Э. А. Лазарева газет тақырыбының өзектілігі жайында «Газет тақырыбы – мақаланы оқу немесе оқымауға тартатын ең басты белгі. Психолог мамандардың зерттеуінше оқырмандардың 80% тек газет тақырыптарына назар аударады» (Лазарева, 1989: 3) десе, зерттеуші Ю.А. Белова газет тақырыбының қызметіне нақты тоқталып, кеңірек анықтама берген. «Газет тақырыбы – газет мәтінінің арнайы қысқартылған, графикалық ерекшеленген бөлігі. Ол вербалды және бейвербалды тілдік құралдармен беріледі. Мәтінің ең бастапқы әрі негізгі элементі болып, мәтінді атаушы, мазмұнды болжаушы және қосымша ақпарат беруші қызметтерін қатар атқарады» (cheloveknauka.com). Газет тақырыбының мәселелері қазақ тіл білімі ғылымында да ғалымдардың прагматикалық ізденістеріне негіз болды. Көбіне зерттеу жұмыстарында газет тақырыбы «тақырыпат» терминімен алынып жүр. Қазақ тілді газет тақырыбының сипатына тоқталып, атқаратын қызметтерін талдаған Қ. Есенованың «Газет мәтінін қабылдаудағы тақырыпаттың қызметі» (2006), тақырыпаттың жекелеген тілдік немесе тілдік емес құралдардың қолданылу ерекшелігіне арналған Р.Т. Қожабекованың «Баспасөз бетіндегі тақырыптардың фразеологиялану ерекшелігі» (2002), Даулеткереева Н.Ж. «Газет тақырыптарындағы қайталамалардың прагматикалық қызметі» (2013), тақырыпаттың оқырман санасына әсері және прагматикалық қызметінің ерекшелігі сөз болған Г.К. Ихсанғалиеваның «Функционально-прагматический анализ заголовков (на материале казахстанских газет и телепрограмм)» (2000) еңбектерін атауға болады. Аталмыш зерттеу жұмыстарына тоқтала отырып, қазақ тілді газет тақырыптарының құрылымы, лексикалық құрамы, стилистикалық ерекшеліктері әлі де жан-жақты, тереңірек талдауларды қажет ететініне көз жеткіземіз.

Газет тақырыбының прагматикалық қызметі ақпараттық-хабарлаушы қызметімен бірлікте жүзеге асатындығы мәлім. Прагматикалық қызмет адресаттың эмоционалды күйіне әсер етуді көздейді. Сондай-ақ адресанттың берілген жайтқа көзқарасы мен позициясынан да хабардар етеді. Қазіргі заманауи газет тілінде ақпараттық-хабарлаушы қызметтің аясында прагматикалық қызметтің күшейгендігін байқауға болады. Ғалымдар технологиялық прогресстің ақпарат алмасу процесін жандандыруы, қоғамдық-әлеуметтік дамуға, ақпарат тарату көздерінің де саясатына біршама өзгерістер әкелгендігін мәлімдеп жүр. Атап айтқанда, газет тілінің жаңа қолданыстармен толығуы, экономикалық терминдердің біртекті, стандартталған (клише) сөз тіркестер тізбегін құрауы, ауызекі сөйлеу тілі лексикасының экспрессияны тудыруда молынан қолдануы т.б. Газет тіліндегі еркіндік газет тілінің лексикасын ғана қамтып қоймай, сонымен қатар фонетика, морфология, синтаксистік құрылымында да кездеседі. Кейде тіпті баспасөз тілінің қоғам санасына ықпалынан әдеби тілдің нормасын бұзушылық, қате қолданыстардың жаппай тарап жатқандығын да байқауға болады.

Жалпы тіл білімінде орыс тілді қазақ газеттерінің зерттелуі жайында біршама жұмыстар жарияланды. Соның ішінде газет тақырыбын басты нысаны ретінде алып қарастырған Д.С. Суrowаның «Заголовок как компонент публицистического (газетного текста) в прагматическом тексте» зерттеуінде газет тақырыбының прагматикалық қызметі реципиенттің қабылдауына әсер ете білу екендігіне нақты тоқталған. Сондай-ақ әсер етудің басты құралы ретінде экспрессивтілік танылады. Автор еңбегінде экспрессивтілік ұғымын коннотация, бағалаушылық, бейнелілік, эмоционалдылық, стилистикалық мағына ұғымдарымен тығыз байланыста қарастырған. Сонымен қатар, газет тақырыбының лексикалық базасын, оның құрылымындағы ерекшеліктерді талдаған зерттеудің бірі – М.М. Аймагамбетованың «Функционирование трансформированных фразеологизмов в заголовках казахстанских газет и новостных сайтов». Берілген зерттеуде газет тақырыбының лексикалық базасы тұрақты тіркестерден, мақал-мәтелдерден, сөйлеу клишелерінен т.б. құралатындығы және стилистикалық тұрғыдан кез келген тілдік құрал автордың әсер ету мақсатына қызмет ететіндігі дәйектелген. Сонымен қатар ағалымыш зерттеу жұмысында прецедентті есім мен прецедентті мәтіннің газет тақырыбында қолданылуына қатысты орыс тілінен нақты мысалдар келтірілген. Ал қазақ тіл білімінде газет тақырыбының лексика-семантикалық ерекшеліктерін Б.Момынова қарастырған. Зерттеуші газеттің ішкі құрылымдарына кіретін тақырып пен айдар мәселелеріне жеке тоқталады. Газет тақырыбын тілдік тұрғыдан талдау газеттің хабар жеткізу және әсер ету функцияларын ескере отырып жүргізілуі қажет екендігін ескертеді (Момынова, 2003: 45). Берілген деректерден газет тақырыбының прагматикасы қоғамдық-саяси дамудың ерекшеліктеріне байланысты өзгеріске ұшырайтындығы, және оны зерттеу әрбір тілдің ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып қарастырылуы қажет екендігін байқағанды. Газет тілінің басты ерекшелігі жайында В.Г. Костомаров: «...особенности языка газеты определяются чередованием стандарта и экспрессии» (Костомаров, 1965: 456) деп көрсетті. Осы тұста лингвистикалық тұрғыдан газет тақырыбының маңызын сараптай отырып, газет тілінің негізгі лексикалық базасының құрамы газет тақырыбына тікелей қатысты екендігін қорытамыз.

Нәтижелер және талқылау

М.Н. Володина «Язык массовой коммуникации – особый язык социального взаимодействия» атты мақаласында БАҚ мәтіндерінің құрылымына, мазмұндық ерекшеліктеріне жан-жақты тоқталып, заманауи БАҚ мәтіндерінің басты белгілеріне:

- 1) БАҚ-дағы тілдік коммуникацияның сандық және сапалық күрделенуі;
- 2) БАҚ-та әртүрлі әлеуметтік топтардың сөйлеу нормаларының көрініс табуы;
- 3) Публицистикалық стильдің демократиялануы және бұқаралық коммуникация тілінің нормативтік шекараларының кеңеюі;

4) БАҚ тілінің американизациялануын жатқызған (Язык СМИ, 2008: 22). Сондай-ақ бүгінгі газет тілінде тілдік бірліктерді талдап-талғап қолдануда сөз қолданыс еркіндігін байқаймыз. Берілген деректерден бұқаралық коммуникацияда, қазіргі публицистикалық мәтін түзуші автордың сөз қолданысында газет тілінің ақпараттық әсер ету функциясын күшейтуге және экспрессиялыққа ұмтылысын аңғаруға болады. Бұл ойымызды қазақ тілінің прагмастилистикасына талдау жасаған зерттеуші Д.Әлкебаеваның публицистикалық мәтіннің әсерлілігі жайында: «Публицистикалық және де басқа да ақпарат тілінде жаңа сөздер, тұрақты сөз тіркестері, окказионалды сөздер, контекстуалды, ситуативті түрлі сөйлем құрылыстары стильдік ауытқуларға ұшыраған

синтаксистік конструкциялар кездесетіндігін, адам түйсігінің (тақырыбының өзектілігін былай қойғанда) тыңдарманды әсерлілік күйге бөлейтін жаныңды толқытып, өзі әлі толық сезінбеген, әлі адам санасының бақылауы мен қабылдауын селт еткізер стилистикалық мәтіндерді ұшырастыруға болатындығына баса назар аудартады (Өлкебаева, 2014: 77).

Газет тілінің әсерлілікке ұмтылысы ең алдымен газет тақырыбының лексикасынан айқын байқалады. Газет тақырыбының әсерлілігі хақында С. В. Ляпун: «Имя текста в современной газетной публицистике отличается высоким экспрессивным фоном... Выполняя информативную и прагматическую функции, заголовок играет роль первой скрипки в тексте и во всем заголовочном ансамбле и служит ориентиром для читателя» (Заложная, 2010:48). Адресанттың адресатқа әсер етуі публицистикалық мәтінде экспрессивті тілдік бірліктерді қолдануы арқылы жүзеге асады. Экспрессивтілік ұғымы тілші мамандар тарапынан сөз семантикасымен бірлікте және сөз семантикасынан тысқары түсіндіріліп жүр. Ал біз өз кезегінде экспрессивтілікті тілдік бірліктердің прагматикалық әлеуетіне байланысты қарастырамыз. Себебі экспрессивтілік адресатқа әсер ету мақсатында тілдік бірліктерді таңдап, талғап қолдануда туындайды (Сурова, 2008: 8).

Белгілі бір оқиғаны баяндап, өзіндік баға беруде журналист маман әр түрлі тілдік құралдарға жүгінеді. Газет тақырыбының міндеті – мәтін композициясының негізгі элементі ретінде оқырман қабылдауына әсер етіп, қызығушылығын ояту. Осы мақсатқа жетуде көбіне прецедентті мәтін мен прецедентті есім қолданылады. Лингвистика ғылымында прецедент (praecedens латынша – алдыңғы, бұдан бұрынғы) – өткен заманда өзінің орны болып, халыққа үлгі-өнеге болған, халықтың есінде қалған немесе қазіргі уақытта ұқсас әрекеттердің негізі болатын оқиға (Совр.толк.слов.русс.языка, 2008: 58). Прецедентті есімдер мен прецедентті мәтіндерді тақырыпта қолдануда автор оқырманның берілген мәтінге қатысты аялық білімін негізге ала отырып, перлокативті әсер тудырғысы келеді. Ю.Н. Караулов прецедентті мәтіндердің санатына: философиялық және әдеби мәтіндерді, театр өнерін, кино өнерін, телевизия бағдарламаларын, ән мәтіндері, жарнамаларды және т.б. жатқызады. Сонымен қатар шығармалар «ұлттық жадыдағы» элементтерді құрайтын вербалды және бейвербалды шығармалар болуы мүмкін (Караулов, 1997: 44). Мысалға, құқық қорғау саласы қызметкерлерінің өз құзыретін асыра пайдаланбауға үндейтін, *Асыра сілтеу болмасын* (Айқын газеті, Қаңтар 15, 2022) деген мақала тақырыбы еріксіз оқырман санасында қазақстан тарихынан белгілі жағымсыз жайтпен ассоциацияланады. Еліміздің тарихында 1928 жылы 28 тамыздағы «Бай-қулактарды кәмпескелеу туралы» қаулы күштеп тәркілеуге ұласып, совет өкіметі ірі байлармен қатар орта шаруалардың малын да зорлықпен тар-тып алынғаны белгілі. Бұл советтік саяси науқан *«Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын»* дейтін ұранмен жүзеге асқан. Осылайша берілген тақырыпта қолданылған прецедентті мәтін автордың оқырманға әсер ету қызметін толықтай орындап тұрғандығына көз жеткіземіз. Қазан аяқталып, қараша басталар тұстағы қара суықта бірқатар солтүстік қазақстан өңірінде жылу берілмеуі мәселесіне арналған *Күз болған соң кетті күйі* (Айқын газеті, Қазан 30, 09:30) мақала тақырыбы оқырманға ерекше әсер етеді. Аталмыш жолдар қазақ халқының бас ақыны Абай Құнанбайұлының белгілі мысалшы И.А.Крыловтан аударған «Шегіртке мен Құмырсқа» өлең жолдарынан алынған. Өлеңнің қысқаша мазмұнына тоқталсақ, ала жаздай асыр салған шегірткенің, күз келіп, күн суытқанда, ішерге тамақ, паналауға мекен таппай қиналғаны баяндалады. Автор өлең жолдарын тақырып қылып беру арқылы, қалың оқырманға шегірткенің күйін кешпеу үшін ертерек қамдану керектігі жайында ойтүрткі салып отыр. Келесі

прецедентті мәтін *Аузы-мұрны жоқ отау* (Айқын газеті, Қараша 16, 06:30) мақала тақырыбы кішкентай баладан ересек кісіге дейін белгілі, халық ауыз әдебиеті үлгісі *Айдалада ақ отау*, *Аузы-мұрны жоқ отау* атты жұмбақтан алынған. Берілген мақалада Солтүстік Қазақстан облысына қарасты Шал ақын ауданының орталығы Сергеевка қаласында қараусыз қалған ескі үйдің қалпына келтірілу жұмыстарының шикілігіне қатысты мәселе қозғалған. Мұнда да автордың оқырман қабылдауына тілдік құралдар арқылы әсер етудің керемет үлгісіне куә боламыз.

Жоғарыда келтірілген газет тақырыптарындағы прецедентті мәтіндер саяси үндеу, әдебиет мәтіндері, халық ауыз әдебиетіндегі жұмбақтар т.б. дереккөздерден алынған. Аталмыш прецедентті мәтіндердің мән-мағынасы тек қазақ ұлты танымна сәйкес, ұлттық кодталған ақпаратты қамтиды. Мұндағы автор көздеген басты мақсат – оқырманның тарихи жадында сақталған аялық білім қорына арқа сүйеу. Сонымен қатар газет тақырыптарындағы прецедентті мәтіндер адам санасындағы әлеуметтік және мәдени стереотиптерді қозғау арқылы әлеуметтік-саяси және тарихи маңызы бар оқиғалардың оқырман жадында қайта жаңғыртылуына әсер етеді. Осылай газет тақырыптарындағы прецедентті мәтіндердің ақпарат беру қызметімен салыстырғанда эмоционалды-экспрессивтік әсер ету қызметінің басымдығын байқаймыз.

Прецедентті мәтінді мақала тақырыбы ретінде қолданудың тағы бір ерекшелігі – мәтіндерді автор мақсатына лайықтап интерпретациялау, өзгерту жиі кездеседі. Прецедентті мәтінді өзгерту процесі, көбіне, мәтін компоненттерін өзгерту, қысқарту немесе жаңа сөзбен толықтыру арқылы жүзеге асады. Аталмыш өзгертулер жекелей немесе комбинация түрінде кездесуі мүмкін (Чернобривец, 2015: 111).

Газет тақырыптарында прецедентті мәтіндерді өзгертпей түпнұсқасында қолданудан гөрі, берілген мәтіннің трансформацияланған, мәтін компоненттерінің газет мақаласының мазмұнына сай етіп өзгертілген нұсқасы да қолданылады. Бұл құбылыстың басты себебі – оқырман назарын шығармашылық өңделген, модификацияланған прецедентті мәтіндер көбірек тартуымен түсіндіріледі (cyberleninka.ru). Ресейлік ресми басылымдарда аталмыш прецедентті мәтіндерге: «Какой парад без карабина» (06.04.2020) – ср.: «Какая песня без баяна» (О. Анофриев). В статье сообщается о подготовке к празднованию 75-й годовщины Великой Победы на Каспийской флотилии. Во время репетиций особое внимание уделяется упражнениям с самозарядными карабинами Симонова образца 1949 года – неизменным атрибутом Почетного караула и команд линейных (cyberleninka.ru);

«Мы в такие летали дали» (07.12.2020) – ср.: «Мы в такие шагали дали» (А. Макаревич. «Синяя птица»). Замена глагола оправдана тем, что в материале рассказывается об окончании учебного года личным составом смешанного вертолетного полка морской авиации Балтийского флота (cyberleninka.ru) атты мысалдар келтірілген.

Ал қазақ тілді ресми басылымдарда трансформацияланған прецедентті мәтіндерге: Мысалы, Баға, қайда барасың? (Айқын газеті, Қараша 19, 07:20) атақты зар заман ақыны Дулат Бабатайұлының «Аяғөз, қайда барасың?» өлеңінің бір компонентін өзгерту арқылы жасалған. Автор тарапынан «Аяғөз» өзенінің атауын «баға» сөзімен алмастыруы мақала мазмұнынан хабар беріп, газет тақырыптарының қызметін мүлтіксіз атқарып тұр. Мақалада қоғамды толғандырған азық-түлік бағасының қымбаттауы мәселесі көтерілген. Тақырып оқырманға әсер ету функциясын толықтай орындап, өлең жолдарымен еш кедергісіз ассоциацияланып тұр. Көшкендер қайтып келмейді (Айқын газеті, желтоқсан 28, 2021) деген фразалық тіркеспен берілген мақала тақырыбының әсерлілігі де өте жоғары. Себебі берілген прецеденттік мәтін Бердібек Соқпақбаевтың

«Өлгендер қайтып келмейді» романының атауын еске түсіріп, байланысып тұр. Сондай-ақ Субсидияның да сұрауы бар (Айқын газеті, желтоқсан 8, 09:30), Қолдан жасалған қымбатшылық (Айқын газеті, қараша 24, 08:00) сынды мақала тақырыптарының барлығы прецедентті мәтіннің бір компонентін өзгерту арқылы жасалған, әсерлілігі жоғары фразалық тіркестер. Жиналған мысалдарды сараптай келе, прецедентті мәтіннің бір компонентін өзгерту арқылы тақырыпты беру қазіргі шебер журналистердің үйреншікті әдісі екендігін байқаймыз. Бұл әдіс – автордың әсерлілікке жету үшін қолданатын таптырмас құралы. Аталмыш құбылыс тек қазақ тіл білімі аясында ғана емес, жалпы тіл білімінің нысаны ретінде прагмалингвистика, когнитивті лингвистика, әлеуметтік лингвистика салаларында жан-жақты қарастыруды қажет етеді.

Прецедентті мәтіннің екі немесе үш компоненті өзгеріске ұшыраған, бірақ берілген газет тақырыбының құрылымынан, сыртқы формасынан, әуезділігінен, мағына астарынан прецедентті мәтіннің түпнұсқасы сезіліп тұратын қолданыстар да ұшырасады. Атап айтқанда, «*Қаңсыған қоқыстардан табылармыз...*» (Жас қазақ газеті, қараша 5, 2021) деп аталатын мақаланың тақырыпаты, әйгілі Мұқағали Мақатаевтың «Фаризаға» атты өлеңінен алынған «*Шаң басқан архивтерден табылармыз*» үзіндісінің компоненттерін ауыстыру арқылы жасалған. Өлең үзіндісінің бір ғана емес, бірнеше компоненті өзгеріске ұшыраса да, өлең сүйер оқырманның санасындағы прецедентті мәтіннің әсерлілігі жоғары. Мақалада көтерілген мәселе – Солтүстік Қазақстан облысының орталығы Қызылжардағы мәдениет және демалыс саябағында тұрған қазақ зиялыларына арналған ескерткіштердің күл-қоқысқа тасталынуы және жергілікті билік өкілдерінің немқұрайлығына арналған.

Қасқырға жаза жоқ, халықта маза жоқ (Айқын газеті, қаңтар 14, 2022) көпке танымал «Қанбақ шал» ертегісі бас кейіпкерінің «*Сенде жазық жоқ, менде азық жоқ*» сөзін еске түсіреді. Автор мақаласында Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданы аумағындағы тұрғындардың малдарына қасқыр шауып, маза бермей тұрғандығы жайында мәселе қозғайды. Ал қасқырмен күресуге тұрғындарға Ұлттық парк аумағында атуға болмайтындығы жайында ереже кедергі жасайды. Автордың тақырып қоюда шеберлігі, тақырыптың өзіне артылған прагматикалық қызметін толық атқарып тұруынан байқалады. Сонымен қатар, тақырып мәселеге тікелей сілтеп қана қоймай, оқырманның назарын өзіне аудартып, шешім іздеуге ықпал етіп тұр. Алайда газет тақырыпаттарында кездесетін екі немесе үш компоненті өзгеріске ұшыраған прецедентті мәтіндер, бір компоненті өзгеріске ұшыраған прецедентті мәтіндерге қарағанда сирек қолданылады. Аталмыш газет тақырыпаттарының жасалуы автор тарапынан шығармашылық ізденіс пен сөз қолданыстағы шеберлікті талап етеді.

Прецеденттік есім – бұл белгілі бір ассоциация тудыратын жекелеуші белгілері бар және салыстыру үшін қолданылатын нақты оқиғаға, кеңінен танымал мәтінге, жеке тарихи немесе белгілі тұлғамен байланысты кез келген жалқы есім (Иманбердиева, 2015: 44). Прецедентті есімдер немесе прецедентті атаулар ұғымы ХХ ғасырдың аяғында тіл біліміне активті түрде еніп, түрлі аспектіде зерттеу нысанына айналғаны мәлім. Алайда берілген ұғымның мағынасы әр ғалымның бағыты бойынша түрліше түсіндірілді. Қазақ тіл білімінде прецедентті есімдер көркем әдебиет мәтіндерінде және газет публицистикасында біршама қарастырылды. Әсіресе Т. Жанұзақов, Т. Қоңыров, Е. Керімбаев сынды ғалымдардың зерттеулерінде қазақ танымына сай прецедентті есімнің ерекшелігі этнолингвистика және лингвомәдениеттану салаларының нысанына айналды. Прецедентті есімнің газет тілінің аясында зерттелуін сөз еткенде, мерзімді

баспасөз тілінде стереотип ретінде қолданылған прецедентті атаулар мен прецедентті антропонимдердің тілшінің стратегиясы ретінде қарастырған Г.О. Сейдалиеваның зерттеулерін атауға болады. «Прецедентті стереотиптік тұлға арқылы белгілі саяси тұлғаның немесе танымал тұлғаның іс-әрекетін баяндап, кемшіліктерін әшкерелеп, жақсылықтары мен жетістіктерін асыру мақсатында қолданылады» (Сейдалиева, 2017: 134). Газет тақырыптарында ұлттық танымдық ерекшеліктерді танытатын, аялық білімнің астарында тарихи әрі мәдени кодталған ұлттық прецеденттік есімдермен бірге, жалпы әлемге ортақ прецедентті есімдер де қатар қолданылады. Атап айтқанда ұлттық прецеденттік есім көбіне біздің санамызда Атымтай Жомарт, Алдар көсе, Шық бермес Шығайбай, Қожанасыр сынды аңыз-әңгіме, ертегі кейіпкерлерімен стереотиптелінеді. Алайда қазіргі таңда газет тақырыптарында жаңа тұлғалардың есімдері стереотиптік бейне ретінде қалыптасып жатқандығын байқауға болады. Мысалы: *Димаштар көбею керек!* (Оңтүстік Қазақстан газеті, 13.02.2020 11:27) Қазақстанның атын шығарып, абыройын асқақтатып жүрген Димаш Құдайбергеннің тұлғалық бейнесі халық санасында ерекше дарын иесі ретінде стереотиптелініп тұр. Аталмыш прецедентті есімнің әсерлілігі, экспрессивтілігі жоғары. Оқырман назарын аудартып, жағымды әсер сыйлап тұр. Сондай-ақ бүгінгі газет тақырыптарынан жалпы әлемге ортақ прецедентті есімдердің де жиі қолданысын байқауға болады. Атап көрсетсек, *«Холмстардың» қолы жүргелі тұр* (Айқын газеті, қаңтар 18, 10:00), *Әуекөлігі «Аладдиннің» кілемі емес* (Айқын газеті, қараша 26, 15:24) т.б.

Қазақ тілді газет басылымдарының тақырыптарын талдау нәтижесінде оқырман санасына әсер ету мақсатында, автор, көбіне прецедентті есімдер мен мәтіндердің көмегіне жүгінетіндігін байқаймыз. Мұндай газет тақырыптары өзге тақырыптардан аса әсерлілікпен ерекшеленеді. Прецедентті мәтіндер көпке танымал халық ауыз әдебиеті үлгілерінен, аңыз-әңгіме, жұмбақ, ертегі, мақал-мәтел және кең танымал ақын-жазушылар шығармаларынан үзінді, сондай-ақ тұрақты тіркестерден жасалуы мүмкін. Мерзімді баспасөздегі газет тақырыптарын сараптай отырып, прецедентті мәтіндердің өзгеріссіз немесе трансформацияланып қолданылуы көптеп кездеседі. Трансформацияланып қолданылған газет тақырыптары әлеуметті толғандыратын мәселелерді қозғай отырып, қалың оқырманның эмоциясы мен экспрессиясын тудыруға бағытталған. Прецедентті мәтіндердің трансформациялануы бір компонентінің немесе бірнеше компонентінің өзгеруі арқылы жүзеге асатындығы анықталды. Газет тілінде мұндай қолданыстардың көбеюі, қазіргі таңда бұқаралық ақпарат құралдары арасында, соның ішінде мерзімді баспасөзде әсерліліктің басым екенін аңғартады.

Қорытынды

Берілген зерттеу жұмысының өзектілігі: газет тақырыбы газет лексикасының маңызды құрамдас бөлігі ретінде ұлттық жазба әдеби тіліміздің бүгінгі жайынан, әлеуетінен құнды лингвистикалық маңызы бар ақпарат береді. Мақалада газет тақырыбындағы прецедентті мәтін мен прецедентті есімдер оқырман назарына әсер ету тұрғысынан талданды. Берілген мәселе лингвопрагматикалық аспектіде қарастырылды. БАҚ тілінің прагматикалық қызметінің негізінде әсерлілік жатқандығын ескеріп, авторлар әсерлілікке ұмтылу процесінде көбіне прецедентті мәтін мен прецедентті есімге жүгінетіндігі талданды. Қазіргі таңда дәстүрлі ақпарат алмасу құралдарында бұқаралық коммуникацияны жүзеге асыру адресаттың психологиясына, ұлттық танымдық ерекшеліктеріне бағытталған. Осы тұста мерзімді баспасөз тілінің ақпарат беруші, хабар таратушы, әсер етуші қызметтері тереңірек зерделеуді талап етеді. Өткен ғасырдың

екінші жартысынан бастап, қазақ әдеби тілінің ағымдағы жай-күйін мерзімді баспасөз тілі арқылы саралап, тілдегі болып жатқан өзгерістерді болжай білген тілші ғалымдар, осы күнгі тіл білімінің теориялық белді салаларының негізін қалай білді. Ал біз өз кезегімізде осы үрдісті жалғастырып, тереңдей түсуіне ат салысуымыз қажет. Газет тілінің лексикалық қабатында да біршама жаңалықтар бар. Газет тілі – лингвистикалық зерттеу жүргізуде, тілші мамандардың ұдайы жүгінетін зерттеу нысанына айналып отыр. Сондықтан газет тілінің маңызды құрамдас бөлігі, газет тақырыбының әсерлілігі мен лексика-семантикалық ерекшеліктері, лингвопрагматика, психолінгвистика, этнолінгвистика аясында қарастыруды қажет етеді.

Әдебиеттер

Әлкебаева Д. (2014) Қазақ тілінің прагмастилистикасы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 247 б.

Әбілқасымов Б. (1974) Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алма-Ата: Ғылым баспасы, 1971. – 188 б.

Алдаш А. (1990) Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар. – Алматы: Ғылым, 1990. – 136 б.

Сыздық Р., Шалабаев Б. (1989) Көркем тексті лингвистикалық талдау. – Алматы: Мектеп, 1989. – 128 б.

Лазерова Э. А. (1989) Заголовок в газете. — Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 96 с.

<https://cheloveknauka.com/strategii-interpretatsii-smysla-gazetnyh-zagolovkov-britanskih-media-tekstov>

Момынова Б. (2003) Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы: «Арыс», 2003. – 228 б.

Костомаров В.Г. (1965) Из наблюдений над языком газеты: газетные заголовки. – М.: Мысль, 1965. – 234 с.

Язык средств массовой информации: Учебное пособие для вузов (2008) / Под ред - М.Н. Володиной. – М.: Академический Проект; Альма Матер, 2008. – 760 с.

Заложная И.В. (2010) Структурно-семантические особенности заголовков газетных текстов с имплицитной инвективной коммуникативной целью / Вестник Ставропольского государственного университета, 71/2010. – 82-96 сс.

Сурова Д.С. (2008) Заголовок как компонент публицистического (газетного текста) в прагматическом аспекте автореферат дисс. на соиск. учен. степ. Канд. филол.наук – Астана 2008, – 29 с.

Современный толковый словарь русского языка. (2008) СПб –М., Рипол-Норинт, 2008. – 960 с.

Караулов Ю.Н. (1997) Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний // Вестник МГУ. Серия 9. Филология. – 1997. – № 4. – С. 73-78.

Чернобривец С. Г. (2015) Газетные заголовки как средство достижения коммуникативно-прагматических целей // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского Филологические науки. Том 1 (67). № 2. 2015 г. С. 110-116.

Иманбердиева С.Қ., Егізбаева Н.Ж. (2015) Прецедентті термин және прецедентті есім. ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы, 2015. – 158-166 бб.

Сейдалиева Г.О. (2017) Мерзімді баспасөздегі стереотиптердің лингвопрагматикалық ерекшеліктері / Философия докторы (PhD) ғыл. дәреж. алу үшін дай. дисс. Алматы, 2017. – 185 б.

References

- Alkebaeva D. (2014) Qazaq tilinin pragmastilistikasy: oqulyq. – Almaty: Qazaq universiteti, 2014. – 247 b. [Alkebayeva D. (2014) Pragmastilistics of the Kazakh language: a textbook. – Almaty: Kazakh University, 2014. – 247 p.] (in Kazakh)
- Abilkasymov B. (1974) Algashky qazaq gazetterinin tili. – Alma-Ata: Gylym baspasy, 1971. – 188 b. [Abylkasymov B. (1974) Language of the first Kazakh newspapers. – Alma-Ata: Nauka publishing house, 1971. – 188 p.] (in Kazakh)
- Aldash A. (1990) Qazaq leksikasynyndagy zhana qoldanystar. – Almaty: Gylym, 1990. – 136 b. [Aldash A. (1990) New uses in Kazakh vocabulary. Almaty: Nauka publ., 1990. – 136 p.] (in Kazakh)
- Syzdyk R., Shalabaev B. (1989) Korkem teksti lingvistikalyk taldau. – Almaty: Mektep, 1989. – 128 b. [Syzdyk R., Shalabaev B. (1989) Linguistic analysis of artistic texts. – Almaty: Shkola publ., 1989. – 128 p.] (in Kazakh)
- Lazerova Je. A. (1989) Zagolovok v gazete. — Izd-vo Ural. un-ta, 1989. – 96 s. <https://cheloveknauka.com/strategii-interpretatsii-smysla-gazetnyh-zagolovkov-britanskikh-media-tekstov> [Lazareva E. A. (1989) Headline in the newspaper. – Ural Publishing House. un-ta, 1989. – 96 p.] (in Russian)
- Momynova B. (2003) Gazet leksikasy (zhujesi men kurylymy). – Almaty: «Arys», 2003. – 228 b. [Momynova B. (2003) Newspaper vocabulary (system and structure). – Almaty: «Arys», 2003. – 228 p.] (in Kazakh)
- Kostomarov V.G. (1965) Iz nabljudenij nad jazykom gazety: gazetnye zagolovki. – M.: Mysl', 1965. – 234 s. [Kostomarov V.G. (1965) From observations on the language of the newspaper: newspaper headlines. – Moscow: Mysl, 1965. – 234 p.] (in Russian)
- Jazyk sredstv massovoj informacii: Uchebnoe posobie dlja vuzov (2008) / Pod red - M.N. Volodinoj. – M.; Akademicheskij Proekt; Al'ma Mater, 2008. – 760 s. [The language of mass media: A textbook for universities (2008) / Edited by M.N. Volodina. – M.; Academic Project; Alma Mater, 2008. – 760 p.](in Russian)
- Zalozhnaja I.V. (2010) Ctrukturno-semanticheskie osobennosti zagolovkov gazetnyh tekstov s implicitnoj invektivnoj kommunikativnoj cel'ju / Vestnik Stavropol'skogo gosudarstvennogo universiteta, 71/2010. – 82-96 s. [Zagladnaya I.V. (2010) Structural and semantic features of headlines of newspaper texts with an implicit invective communicative purpose / Bulletin of Stavropol State University, 71/2010. – 82-96 pp.] (in Russian)
- Surova D.S. (2008) Zagolovok kak komponent publicisticheskogo (gazetnogo teksta) v pragmaticheskom aspekte avtoreferat diss. na soisk. uchen. step. Kand. filol.nauk – Astana 2008, – 29 c. [Surova D.S. (2008) The title as a component of a journalistic (newspaper text) in a pragmatic aspect abstract diss. on the job. learned. step. Candidate of Philology.Sciences – Astana 2008, – 29 p.] (in Russian)
- Sovremennyj tolkovyj slovar' russkogo jazyka. (2008) SPb –M., Ripol-Norint, 2008. – 960 s. [Modern explanatory dictionary of the Russian language. (2008) St. Petersburg — M., Ripoll-Norint, 2008. – 960 p.] (in Russian)
- Karaulov Ju.N. (1997) Nekotorye osobennosti funkcionirovanija precedentnyh vyskazyvanij // Vestnik MGU. Serija 9. Filologija. – 1997. – No 4. – S. 73-78. [Karaulov Yu.N. (1997) Some features of the functioning of precedent statements // Bulletin of the Moscow State University. Series 9. Philology. – 1997. – No. 4. – pp. 73-78.] (in Russian)
- Chernobrivec S. G. (2015) Gazetnye zagolovki kak sredstvo dostizhenija kommunikativno-pragmaticheskikhcelej // UchenyezapiskiKrymskogofederal'nogouniversiteta imeni V.

I. Vernadskogo Filologicheskije nauki. Tom 1 (67). № 2. 2015 g. S. 110-116. [Chernobrivets S. G. (2015) Newspaper headlines as a means of achieving communicative and pragmatic goals // Scientific notes of the V. I. Vernadsky Crimean Federal University Philological Sciences. Volume 1 (67). No. 2. 2015, pp. 110-116] (in Russian)

Imanberdieva S., Egizbaeva N. (2015) Precedenti termin zhfne precedentti esim. KazNU Habarshysy, Filologija serijasy, 2015. – 158-166 bb. [Imanberdieva S. K., Egizbaeva N. zh. (2015) Precedent term and precedent name. Bulletin of kaznu, Philological Series, 2015. – pp. 158-166] (in Kazakh)

Sejdalieva G.O. (2017) Merzimdi baspasözdegi stereotipterdің lingvopragmatikalыk erekshelikteri / Filosofija doktory (PhD) ғыл. дәреzh. alu ыshin daj. diss. Almaty, 2017. – 185 b. [Seydalieva G. O. (2017) Linguopragmatic features of stereotypes in the Periodical Press / dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Almaty, 2017. – 185 p.] (in Kazakh)

Ә.Б. Сейтбатқал*

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: seitbatkall@gmail.com

ТАРИХИ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ЛАҚАП ЕСІМДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада қазақтың лақап есім беру дәстүрі қозғалады. Зерттеуде тарихымыздағы хан-сұлтандар, ел билеген көсемдер, ғұламалардың лақаптары және қазіргі заманғы өнер мен спорттағы өнерпаздардың лақаптары сөз болады. Аталған кезеңдер бойынша тұлғалардың лақап есімдерді пайдалану себептері, қойылу уәждері мен прагматикасы, олардағы дәстүр сабақтастығы айқындалады. Сондай-ақ, лақап есімдердің қоғамдық-саяси мәніне назар аударылады. Жұмыс қазақ антропонимикасының бір тармағы лақап есімдер бөлімі бойынша жаңа ізденістерге жол ашпақ. Ономастика саласындағы этнолингвистикалық, тарихи және фоносемантикалық зерттеулердің жандануына үлес қоспақ. Зерттеуде салыстырмалы-тарихи, сипаттамалы әдістер қолданылды. Тарихи және заманауи лақап есімдердің лексика-семантикалық ұқсастықтары, дәстүр сабақтастығы, тарихилығы айқындалды. Этнонимдер мен табу, эвфемизм сөздерден болған лақаптар лақап есімдердің ерекше бір тобы ретінде сипатталады. Лақап есімдердің шығу тегі тым көнеден бастау алатыны және оның әлеуметтік құрылыстармен тікелей байланысы анықталды. Зерттеу нәтижелері этнография, лингвомәдениеттану және әлеуметтік лингвистикалық зерттеулерде қолданыла алады. Лақап есімдердің әйелдерге қарағанда ер адамдарда көбірек кездесетінін ұлттық діл, сонымен бірге, ұлттық және жалпыадамзаттық қоғамдық құрылыс тұрғысынан түсіндіріледі. Сондай-ақ, қазақтың лақап беру дәстүріндегі жеке тұлғаның және қоғамның рөліне назар аударылады. Лақап есімдердің қоғамдағы орны, қызметі әртүрлі заманалар тұрғысынан салыстырыла айтылады және дамуы сөз болады. Нәтижесінде лақап есім берудегі әр дәуірдің өзіне тән лексика-семантикалық, прагматикалық ерекшелігі мен сабақтастығы айқындалды.

Тірек сөздер: ономастика, антропонимика, лақап есімдер, кісі есімдері.

А.Б. Сейтбатқал*

Институт языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан

*e-mail: seitbatkall@gmail.com

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСТОРИЧЕСКИХ И СОВРЕМЕННЫХ ПСЕВДОНИМОВ

Аннотация. В статье затрагивается традиция присвоения казахских прозвищ. В исследовании будут рассмотрены прозвища ханов-султанов, вождей, ученых, а также прозвища деятелей современного искусства и спорта. По данным этапам определяются причины использования прозвищ, мотивы и прагматика, преемственность традиций.

Также уделяется внимание социально-политическому значению прозвищ. Работа откроет путь для новых исследований в области прозвищ, одной из ветвей казахской антропонимики. Это будет способствовать возрождению этнолингвистических, исторических и фоносемантических исследований в области ономастики. В исследовании использовались сравнительно-исторические, описательные методы. Выявлены лексико-семантические сходства исторических и современных псевдонимов, преемственность традиций и историчность. Прозвища из этнонимов и табу, эвфемизмов описываются как особая группа прозвищ. Выяснилось, что происхождение прозвищ восходит к древности и напрямую связано с социальными структурами. Результаты исследования могут быть использованы в этнографии, лингвокультурологии и социоллингвистических исследованиях. Тот факт, что прозвища встречаются чаще у мужчин, чем у женщин, объясняется национальным менталитетом, а также с точки зрения национальной и общечеловеческой социальной структурой. Также уделяется внимание на роль личности и общества в традиции казахских прозвищ. Сравняются место и функция прозвищ в обществе с точки зрения разных эпох. В результате были выявлены лексико-семантические, прагматические особенности и преемственность каждой эпохи в прозвищах.

Ключевые слова: ономастика, антропонимика, прозвища, личные имена.

A.B. Seytbatkal*

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: seitbatkal1@gmail.com

ETHNOLINGUISTIC FEATURES OF HISTORICAL AND MODERN PSEUDONYMS

Abstract. The article touches upon the tradition of assigning Kazakh nicknames. The study will consider the nicknames of the khans-sultans, leaders, scientists, as well as the nick-names of contemporary art and sports figures. According to these stages, the reasons for the use of nicknames, motives and pragmatics, the continuity of traditions are determined. Attention is also paid to the social-political meaning of nicknames. The work will open the way for new research in the field of nicknames, one of the branches of Kazakh anthroponymy. This will contribute to the revival of ethnolinguistic, historical and phonosemantic research in the field of onomastics. The study used comparative historical, descriptive methods. The lexical and semantic similarities of historical and modern nicknames, the continuity of traditions and historicity are revealed. Nicknames from ethnonyms and euphemisms are described as a special group of nicknames. It turned out that the origin of nicknames dates back to antiquity and is directly related to social structures. The research results can be used in ethnography, cultural linguistics and sociolinguistic research. The fact that nicknames are more common among men than among women is explained by the national mentality, as well as from the point of view of the national and human social structure. Attention is also paid to the role of the individual and society in the tradition of Kazakh nicknames. The place and function of nicknames in society are compared from the point of view of different eras. As a result, the lexico-semantic, pragmatic features and continuity of each era in nicknames were identified.

Keywords: onomastics, anthroponymy, nicknames, personal names.

Кіріспе

Тарихымызда лақап есімдердің алатын орны үлкен болған. Халықтың әлеуметік-саяси өмірінің ажырамас бөлігі екені ономаст ғалымдар еңбектерінде айтылады. Көне түріктер – бала кезіне, жасөспірім шағына, ержеткен уағына және есейген кезіне сәйкес түрлі лақаптармен аталып отырған. Көне кезендерде лақаптар, қазіргідей, адамдарды бір-бірінен ажырату, ерекшелену мақсатында ғана емес, олардың қоғамдық орнын көрсету үшін қолданылған. Ал қазіргі таңда лақаптардың бұл қызметі әлсіреген. Яғни мамандық, кәсіп, лауазым атаулары лақап құрамына сирек қосылады. Дегенмен *Балташы Ахмет, Саятшы Ораз, Шопыр Есжан, Әгімт Осман т.б.* кездеседі, ал *профессор Серік, академик Ербол, директор Нұрлан* сынды ғылыми атақ, лауазымдар лақап бола алмайды. Осыған дейін лақап есімдердің тарихи байланысына, олардың сабақтастығына жеткілікті деңгейде назар аударылмай келді. Сондай-ақ, олардың қоғамдық-саяси мәні де жан-жақты талдауды қажет етеді. Көркем шығармаларда, ауыз әдебиеті мен фольклорда, күнделікті өмірде лақап есімдер көптеп кездеседі. Олардың көркемдігі мен бейнелігі, семантикасы біршама айқындалғанмен, оларды ары қарай тереңдету аса маңызды. Тіл біліміндегі жаңа бағыттар тоғысында зерттеу де өзекті мәселе. Өйткені лақап есімдер халық шығармашылығының айрықша бір көрінісі. Сондықтан оларды жан-жақты саралау, құрылымдық, семантикалық, прагматикалық сабақтастығын айқындау – біздің басты мақсатымыз.

Материал және әдістер

Мақаладағы материалдың негізгі қорын көпке белгілі тұлғалардың лақап есімдері құрайды. Әрбір тарихи және заманауи лақаптардың өзінің қойылу тарихы бар. Ол ұлтқа тән таным мен болмыс ерекшелігінің көрсеткіші. Сондай-ақ лақаптар этномәдени және этнопсихологиялық ерекшеліктермен де байланысты. Жинақталған әрбір лақап есімдер, ең алдымен, семантикалық топтарға жіктеледі. Тарихи және заманауи лақаптар қоғамдағы орны, қойылу уәжі мен прагматикасы тұрғысынан сипатталады. Ұқсас ономастикалық құбылыстар сараланып, қазақтың лақап есім беру дәстүрі айқындалады. Лақап есім беру дәстүрінің даму барысында ұмыт қалған құбылыстар мен әлі күнге сақталып келе жатқан құбылыстар белгілі болады. Нәтижесінде қазақ лақаптарының жалпы бейнесі көрініс табады.

Лақап есімдердің бай қорын ауыз әдебиеті мен көркем әдебиеттерден және ел аузынан да мол кездестіреміз. Ертегілердегі *Тоңқылдақ, Шіңкілдек, Таусоғар, Желаяқ, Қаңбақ шал, Тазиша, Қара дәу, Көлжұттар (Көлтауысар)* аттары, көркем шығармалардағы *Қабан* (Кенгірбайдың лақабы), *Дарабоз* (Қаракерей Қабанбай), *Телгара* (Абай), ел аузында жиі айтылатын *Қара қыз, Қортық, Суайт, Қазанбас, Бартбас* т.б. аттарды айтуымызға болады (Жанұзақ, 2006: 269).

Барлық жалқы есімдер сияқты лақап есімдердің де сөздік құрамы жалпы есімдерден тұратыны белгілі. Оның ішінде эмоционалды-экспрессивті сөздер мен көріктеу құралдарының атқаратын қызметі зор. Мәселен, зоонимдерден ауысқан лақап есімдер жануарлардың ерекше бір белгісімен жақындастырып, ұқсатудан туған. Мысалы, қасқыр – қатыгез, қайсар, аю – үлкен, қомағай, түлкі – қу секілді символдық мәнмен астасып жатады. Бұдан лақап есімдер сөз мағыналарын құбылтып түрлендіретін, тілдік шығармашылықты көрсететін қызықты жұмыс екені білінеді. Эпитеттік айқындаулар жалпы есімдермен қатар жалқы есімдерде де қолданылады. Дей тұрғанмен де екеуінің мақсаты бір, яғни бір затты басқа заттардан немесе бір адамды басқа адамдардан айыру.

Мәселен, Атымтай Жомарт, Жиренше шешен, Қаз дауысты Қазыбек, Асан қайғы, Ер Тарғын, Қара қыпшақ Қобыланды, Бұғабай басшы, Жиренше шешен, Орынбай ақын және т.б. А.Байтұрсынұлы осы есімдердегі *қайғы, ер, қара қыпшақ, қаз дауысты, басшы, шешен, ақын* деген сөздердің лақаптау үшін қолданылған айтады (Байтұрсынов, 1989:155). Жиренше шешеннің есімін Ә.Марғұлан, Т.Жанұзақтар жан-жақты түсіндіреді. «Бұрынғы кездегі қария жыраулардың жиренше деп аталуы олардың ылғы жирен атқа мініп, ел аралап, қобыз тартып жүруінен болған, бұл әдет, әсіресе, оғыз, қаңлы, қыпшақ руларының ортасында көбірек орын алған. Халық аузында айтылатын жиренше бір кісінің аты емес, ол үйсін заманынан келе жатқан қария жыраулардың жинақ әрі лақап аты. Жиренше – жирен атты жыраулардың жалпы атауы болуы әбден мүмкін. Өйткені жирен – мал түсін аңғартатын сөз. Ал шешен сөзі сол адамның қара сөзге шеберлігін, тілге ұсталығын көрсеткен (Жанұзақов, 1971: 82).

Әдебиетке шолу

Т.Жанұзақ лақап есімдерді жалған есімдер деп те аталатынын айтады. Ғалымның «Қазақ есімдерінің қысқаша тарихы» атты еңбегінде лақап аттарға тоқталады. Зерттеуде ғалым лақаптардың дереккөзін ауыз әдебиеті, көркем әдебиет және ел арасындағы лақаптар деп үшке бөледі. Лақаптардың этнонимдер арасындада жиі кездесетінін, сондай-ақ, олардың дамуы мен өзгерісінің себебіне тоқталып, мағыналық топтарға жіктейді. Руға байланысты лақаптар қазақ рулары арасында да біраз кездеседі, Мәселен, *қара қыпшақ, қаракесек, семіз найман, шой мойын, сары үйсін, қара қаңлы, қызыл қаңлы, сарыбас, қызылым, жиренім, ақ найман, бура найман, мырза найман, жуанбұт найман*. Т.Жанұзақ кісі есімдеріндегі табу мен эвфемизмді лақап аттардан бөліп көрсетеді. Сонымен бірге олардың формасы жағынан лақап аттарға жақын әрі ұқсас екенін айтады (Жанұзақов, 1971: 78). Тек қойылу себебі, мағынасы жағынан ерекшеліктері бар. Осы айтылғандарды ескере отырып, табу, эвфемизм атауларды лақап есімнің бір түрі ретінде де немесе бөлек алып қарастыруға да болатынын аңғарамыз. Ат тергеу – қазақ халқының сыйластығын, келіннің ибалығын көрсететін, оның жаңа ортаға құт әкеліп, сыйлы болып тез сіңісуіне әсер ететін салт. Сондықтан да бұл дәстүрге қазақ қоғамы ерекше мән берген. Сондай-ақ, ат тергеу салты келіндердің шығармашылығын, тапқырлығын көрсетеді. Мысалы, *Бұқабай – Сүзербай, Көжесбай – Қоян ата, Жамантай – Жайсызтай, Еламан – Халық есен, Асаубай – Тарпаң, Асыл – Бекзат ата*.

Г.Байғосынова лақап есімдердің жасалуы туралы теориялық байламында көркем шығармаларда кездесетін лақаптарды көптеп пайдаланады. Көркем туынды авторлары әр лақап есімнің қойылу уәждемесіне түсіндірме беріп отырады. Ғалым метафоралық жолмен жасалған лақаптарға *Шығыс Мадоннасы, Усачев – Тұрсынғали, менің Ақбаяным* сынды есімдерді келтіреді. Мұнда бір адамның бойындағы айрықша мінезі (келбеті т.б.), келесі бір адамның бойында да кездескендіктен ұқсастып, есімдерін ауыстырып қолданған (Байғосынова, 1997: 223).

Этнонимдердің лақапқа айналуына, көбіне, екі түрлі себеп ықпал етеді. Біріншісі сол ұлтпен туыстық жақындығының болуы, екінші ондай жақындық жоқ, тек мінезінің сол халыққа ұқсауынан туындап жатады. Мәселен, *қырғыз, кәріс, сарт* сынды лақапқа айналған этнонимдер бар. Ал Г.Ф.Саттаров мұндай лақап есімдерді үш топқа бөліп қарайды. Аталушының шыққан тегі (нағашылары жағынан да) басқа ұлт болса, аталушы сыртқы түр-тұлғасы немесе мінез-құлқымен басқа ұлт өкілін еске түсіргендей жағдайда, аталушының басқа халық арасында ұзақ уақыт болуына байланысты (Саттаров: 23).

Неміс Жақып, Кәріс Сәрсенбай, Якут Жанат, Өзбек Жұматай, Қырғыз Руслан, Қалмақ Қайырбек, Қожа Қайрат, Араб Есенәлі, Орыс Раушан мен Қазақ Раушан, «Орыс келін» мен «Қазақ келін» және т.б.

Башқұрт елінде *қазақ* деген лақап атқа ие бір әулет бар екені Г.А.Аширова, және т.б. ғалымдардың «Nicknames in Bashkir» (Башқұрт тіліндегі лақап есімдер) атты мақаласында айтылады. Олардың ата-бабалары Башқұртстандағы Федоровский ауданындағы казактардың ұрпағы болғандықтан, *қазақ* деп аталыпты. *Қазақтар* лақабы отбасы мүшелерінің бәріне телініп, олардың барлығын жинақтап тұратын атауға айналған. Бұдан мақала авторлары башқұрт тіліндегі ұжымдық лақаптар мен этнонимдердің байланыстары тығыз деген байламға келеді (Ashirova, 2016).

Зимбабве университетінің ғалымы Педзисай Маширидің «More than Mere Linguistic Tricks: The Sociopragmatic Functions of Some Nicknames Used by Shona-speaking People in Harare» мақаласы кейбір лақап есімдердің әлеуметтік-прагматикалық қызметін зерттеуге арналған (Mashiri, 2004). Зерттеу мәліметтері бір жылдық бақылау мен сұхбаттасу нәтижесінде алынған. Сондай-ақ, лақап есімді қолданушылардың жасы, жынысы, әлеуметтік мәртебесі, мамандығы мен діни ұстанымына назар аударылған. Ғалым өз зерттеуінде шон тіліндегі лақаптардың пайдасын және қарым-қатынастағы құндылығын айқындайды. Мақалада лақап есімдердің қолданылуындағы ерекшеліктерге тоқталады. Нақтырақ айтқанда, лақап есімдер қолданысына қарай әртүрлі болып келеді. Бір топ лақап есімдер күнделікті, әбден қалыптасып кеткендіктен, лақап ретінде қабылданбайды. Мысалы, *Францискадан Франко*, ана тіліміздегі *Сәдуақасстан Сәкен*, *Сейтбатқалдан Сәкен*, *Жұмаділден Жұмай* шыққан секілді. Яғни осындай ресми аттан пайда болған лақаптар қалыпты жағдайға айналып, лақап ретінде қабылданбай кетеді. Ал құжаттағы есімдері өте сирек қолданылатындықтан, оның айтылуы әлеуметтік маңызды оқиғамен тікелей байланысты болып келеді. Сондықтан жаңа, жасампаз лақап есімдердің қалыпты, күнделікті лақаптарға айналуы үдерісіне назар аудару аса маңызды. Бұлай ажырату бізді лақап есімдерді тілдік өнім ретінде танып, оңай әрі қызық емес істен алыстатып, күрделі, бірақ пайдалы іске бастайтынын айтады.

Нәтижелер және талқылау

Ел аузында жиі айтылатын: «Сол бір мінезіне бола, халық оны солай атап кеткен» дегендей түсіндірмелерді естіп жатамыз. Сырт көз сыншы демекші, әрқашан өзгенің мінезіндегі, сырт келбетіндегі ерекше белгілерін байқап жүру барлық адамзатқа тән қасиет. Соның тілдегі көрінісінің бірі – лақап есімдер.

Лақап есімдер көбіне ер адамдарда басым болып келеді. Ал әйел адамдарда лақап есім беру сирек. Бұл маңызды әлеуметтік мәселелерді ерлердің атқаруымен тікелей байланысты. Сондай-ақ, қазақ халқы қыз балаларды қадірлеп, оларды тек жақсы сөздермен атаған (Молдақыз, Қарақыз, Сарықыз). Қыз балалардың сырт келбеті, биязы қылығы, даналығы, мінезінің жайдарлығы сынды жағымды қасиеттері назарға іліккен. Мысалы, *Аптақ*, *Балқоңыр*, *Қоңырша*, *Ақ Әлима*, *Ақкемпір*, және т.б. *Ақ* түс атауы ниеті таза, көңілі кең, жайдары адамдарға қатысты қолданылса, *қоңыр* түсі сабырлы, салқынқанды, сыпайы мінезді адамдарға телініп отырады. Т.М.Абдрахманова өзінің қазақ, орыс, неміс тілдеріндегі лақап есімдердің ерекшелігін қарастырған еңбегінде лақаптардың көбіне ер адамдарға қойылатынын айтады. Орыс және неміс тілдері типологиялық белгілері жағынан ұқсас, яғни род категориясының болуымен ерекшеленеді. Ғалымның пікірінше: «Бұл ерекшелік ер адамдар мен әйел адамдардың мінез-

құлқына байланысты болуы тиіс. Кез-келген елде әйелдер ермен салыстырғанда жұмсақ мінезді, нәзік жанды, инабатты болады, сондықтан да әйел адамдарға көп лақап ат қойылмауы керек». Зерттеуде қазақ, орыс және неміс тілдерінде қарастырылған ер адамдардың бейресми есімдері 70 %-ды құраса, ал әйел адамдардың бейресми есімдері 30 %-дық көрсеткішпен айқындалған (Абдрахманова, 2004: 129).

Қазақ тіл білімінде лақап есімдердің қойылу себептері, олардың мағыналық топтары жөнінде жоғарыда айтылған Т.Жанұзақ (Жанұзақ, 2006), С.Ә. Рахымберлиналардың (Рахымберлина, 2009) зерттеулері белгілі. С.Ә. Рахымберлина «Лақап есімдердің пайда болу себептері» атты мақаласында лақап есімдердің ұлттық ділмен астасып жатқанына көптеген дәлелдер келтіреді. Олар қазақ халқының тарихынан, кәсібі мен әлеуметтік өмірінен мол ақпарат беретініне көз жеткіземіз. Ғалым лақап есімдерді қоюдың төрт себебін атап көрсетеді.

1) Аттас адамдарды ажырату үшін (Құлақ Қанат – Мұрт Қанат; Майда Жарылғап – Қайда Жарылғап; Қара Қапар – Сары Қапар; Орыс Раушан – Қазақ Раушан; Күлдір Болат – Шүлдір Болат);

2) Қазақ қоғамындағы атын тікелей айтуға тыйым салынған есімдерді ауыстыру мақсатында (Ақжігіт, Молдақыз, Еркебала, Түймеш, Сарықыз);

3) Ауырған адамды емдеп, аластау, өміріне төнген қауіптен сақтау үшін (Сәтбектің Қоқым, Бағдаттың Боқыш, Қалқабектің Мысық деп аталуы);

4) Тұлғаның ешкімге ұқсамайтын ерекшелігін көрсету мақсатында (Көркем Уәли, Қаз дауысты Қазыбек, Дуалы ауыз Қашаған, Мүйізді Өтеген т.б.) (Рахымберлина, 2009). Ал Т.Жанұзақ лақап есімдерді лексикалық мағынасына қарай алтыға бөледі.

2) Адамның сырт келбеті мен денесіндегі қандай да бір кемістігіне байланысты лақап есімдер: Шұбар, Бұжыр, Шонмұрын, Алакөз, Көккөз, Жамбас, Қисық, Қарабала, Қазанбас, Шойбас, Майысқақ, Бүкір, Шолақ, Сақау, Сойдақтіс және т.б.

3) Адам бойындағы қасиеттері мен мінез-құлқын сипаттайтын лақап есімдер: Найзағай, Асан қайғы, Қиясбай қисық, Жиренше шешен, Алдар Көсе, Таусоғар.

4) Отбасылық қарым-қатынасты білдіретін лақап есімдер: Біржан, Үшбай, Кішкентай, Кенже, Шал, Қарт, Тәте.

5) Адамның шұғылданағын кәсібін білдіретін лақап есімдер: Етікші Ахмет, Ұста Кәрім, Зергер Малбай, Балгер Жанту, Үйші Қали, Оташы Нұрахмет, Саятшы Ораз, Мұғалім Оспан т.б.

6) Адамның қоғамдағы орнын білдіретін лақап есімдер: Мырза Боранбай, Алғазы сұлтан, Сатан батыр.

7) Өсімдік және жануар атауларымен байланысты лақап есімдер: Қошқар, Қасқыр, Аю, Түлкі, Қырғи, Қаршыға, Терек, Майса, Шетен, Жалбыз, Тікен және т.б. (Жанұзақ, 2006:270).

Өткен тарихымызда да өзін таныту, мойындату мақсатында өзін-өзі лақаптау кездесіп отырған. Мәселен, Абылай ханның есімі жекпе-жекте Абылайлап ұрандауынан пайда болғаны, оның шын есімі Әбілмансұр екені көпке белгілі. Шыңғыс ханның есімі де таққа отыруымен тікелей байланысты. Бұндай билікке келумен байланысты ат ауыстыру көне түріктерден келе жатқан ерекше дәстүр. Ол туралы А.С.Аманжол Шу және Талас ескерткіштерінде келесідей есімдер жазылғанынан мәлім етеді. Көне түріктердің ер есімі, шайқастағы есімі, рулық есімі және хан болса таққа отырғаннан кейінгі есімі болатынын айтып өтеді. Ер есімі – *Қара Чор (мерген)*, соғыстағы есімі – *Кар Язмаз (қалт кетпейтін қол мағынасында)*; *Су Чор* – рулық есім, *Қыйаған* – шайқастық есім; *Құмар*

Чор, ер есімі – *Иш Құлы* (құлдың досы) (Аманжолов, 368: 88). Бұл байырғы түріктерде жасаған ерлігіне, рулық тегіне байланысты лақаптау дәстүрі болғанын дәлелдейді. Бұл дәстүр қазақ тарихында өте көнеден келе жатыр. Өйткені көне түріктер кезінен *ер аты* деген түсінік болған. Бұл біз талдап отырған лақап есімдермен сәйкес келеді. Ол да шын есімінің орнын басып, адам өмірінің соңына дейін қолданылған. Сондай-ақ, ер атына (лақапқа) адамның лауазымы қоса тіркесіп отырған. Кейіннен титул мен лақабы оның қоғамдық өмірінің айнымас бір бөлшігіне айналатын. Ғалымдар осы аталғанға сүйеніп, көне түріктер өмір бойы бір ғана атпен жүрмеген, қоғамдық мәртебесіне қарай есімі өзгеріп отырған деген тұжырымға келеді (Махпиров, 1997: 119).

Әр қойылатын лақаптың өзінің тарихы, астары болады. Мәселен, «Қорқыт Ата» кітабындағы «Байбөрі баласы Бәмсі Байрақ туралы жырда»: «... Ұлың қара ормандай жау ортасына кірер болса, тәңірі оған сәт берсін. Ұлыңның атын «Бамш» деп атап жүр едің, ендігі аты Бәмсі-Байрақ болсын, мінген аты Байшұбар деп аталсын. Менің қойған атым сол, тәңірі оның жұрымын берсін» (Қазақ халқының философиялық мұрасы, 2005: 67), – деп Қорқыт ата бата береді. *Бәмсі-Байрақ* лақабы ту ұстайтын бағыр болсын деген тілектен туғанын және оның бұрынғы атының орнын басқанын байқаймыз. Тарихта Әмір Темірдің *Ақсақ Темір* лақабы да қатар сақталған. Аңыз бойынша шайқастардың бірінде Әмір Темірдің аяғы жаншылып, өмір бойы ауырып, ақсақ болып қалады. Сондықтан да Ақсақ Темір атанған екен.

Лақап есімдер адамның бәрінде бола бермейді. Қазіргі заманда адамдардың басым бөлігі өз есімімен аталады. Яғни, қосымша аттары жоқ, тек бір есімі болады. Лақап есімдер адам өмірінің белгілі бір кезеңінде қойылып, кейіннен қолданылмай қалуы да мүмкін. Өйткені лақап есімдердің айтылу мерзімі көбіне жеке тұлғаның қалауымен тікелей байланысты. Егер де өзіне таңылған лақап адамға жағымсыз болса, көп ұзамай ол есім қолданыстан қалады. Яғни шын атының орнын баса алмай, екіншілік ат ретінде ара-тұра ғана қолданылады немесе мүлде қолданылмайды. Лақап ат – көбіне халық тарапынан қойылатыны белгілі. Десе де қазіргі күнде өз-өзіне лақап ат қою дәстүрі де кеңінен қолданылады.

Әсіресе өнерпаздар мен спортшылар арасында лақап атпен таньлу кеңінен етек жайған. Оның ішінде халық аузында тез жатталып, жеңіл айтылуды көздейтіндері де, ырымдап қоятындары да бар. Қазіргі күндегі көпке белгілі тұлғалардың лақап есімдерін төмендегідей топтарға бөлуге болады:

1) Ырым етіп, белгілі бір адамға, затқа т.б. ұқсау ниетінен туған лақаптар: *Бүркіт (Айбек)*, *Шамси (Ахметәлі Баймен)*, *Адам (Дәурен Оразбек)*, *Әміре (Ернар Садырбай)*, *Сұңқар (Арман Осман)*, *Мұстафа Өзтүрік (Арман Әшім)*.

2) Руын лақап атқа айналдырған өнерпаздар: *Нұрлан Албан*, *Ғаділбек Жанай*, *Ақылбек Жеменей*, *Майра Керей (Майра Мұхамедқызы)*, *Абай Бегей (Абай Ниязқұл)*, *Аша Матай (Ақбота Асқар)*, *Найман (Құат Хамит)*.

3) Есімі мен аты-жөнінің қысқартылуы арқылы қойылған лақаптар: *Лидо (Лидия Досалина)*, *Кентал (Талғат Кенжебұлат)*, *Сау Мо (Мәлдір)*, *Аурее (Айгерім Рақыш)*, *GGG (Генадий Головкин Генадьевич)*.

4) Өзінің ресми есіміне дыбыстық ұқсастығы бар лақаптар: *Луина (Луиза Каринбай)*, *Бибо (Бейбіт Құсайын)*, *Аша Матай (Ақбота Асқар)*.

5) Сырт келбеті, табиғи бітіміне қарай қойылған лақаптар: *Қара бала (Нұржан Керменбай)*.

6) Фильмдегі, сахнадағы кейіпкерінің аты лақапқа айналған: *Сисутай/С.С.Тау*

(*Айгерім Мергенбай*).

7) Туған жерін лақап ретінде пайдалану: *Әкім Тарази (Әшім Әкім Үртайұлы), Тұңғышбай әл-Тарази (Тұңғышбай Жаманқұл)*.

8) Балалық шақтағы лақаптарын өнердегі лақабы ретінде пайдалану: *Ошооои (Олжас Жанабек), Айдар Байжан (Ерсінбек Тұрғанбекұлы)*. Бұл лақаптарды қоюда ерекшелену, назар аударып, көпшіліктің есінде тез жағталу сынды мақсаттардың бары білініп тұр. Сондай-ақ, аталған өнерпаздар көпшілікке лақап аттарымен танылғандықтан, шын есімдері тасада қалып қояды. Ал спортшылардың лақаптарында қосымша қарсыласына, жұртшылыққа айбарын сездірту мақсаты бары белгілі.

А.Т.Әлиакбарова өзінің диссертациялық жұмысында қазіргі замандағы өнерпаздар лақаптарының құрылысына қарай статистикасын шығарады. Оның ішінде ең жиі қолданылатыны кісі есімі + тегі – 46 % (Қайрат Нұртас, Төреғали Төрелі, Ернар Айдар), өз есімдерін дыбыстық өзгеріске түсірген өнерпаздар – 3,3 % (Луина, Айтжан), ойдан шығарылған лақаптар – 5,9 % құраған (Бүркіт, Диная, Сату, Макеша), латын әріптерімен рәсімделген лақаптар – 20,83 % құрайды (Әлиакбарова, 2020).

Ғалым докторлық диссертациясында өнерпаздардың сахналық есімдерін (лақаптарын) құрылымы, семантикасы бойынша жіктеп, топтастырады. Олардың жасалуын төмендегідей бірнеше бағыттарын көрсетеді:

1. кісі есімі + тегі (әкесінің аты): *Қайрат Нұртас (Айдарбек Қайрат Нұртасұлы, Төреғали Төрелі (Әлихан Төреғали Төреліұлы)*.

2. бүркеншік ат: *Бүркіт (Айбек Сейіт), Диная (Динара Каур), Шамси (Ахметәлі Баймен)*.

3. трансформацияланған кісі есімі: *Луина (Луиза Кәрінбаева)* және т.б.

4. Бүркеншік тек + кісі есімі, бүркеншік: *Қожазұл Ерболат (Измурзаев Ерболат Итешович)* және т.б.

5. ат + кісі тегі: *Әсия Омарова (Омарова Василия Шынокжаевна)* және т.б.

6. бүркеншік ат + бүркеншік тек: *Айдар Байжан (Ерсінбек Тұрғанбекұлы)* және т.б.

7. аббревиатура (кісі есімі мен тегі алғашқы буынынан жасалған бүркеншік ат): *Лидо (Лидия Досалина)* және т.б.

8. кісі есімі + ру аты: *Майра Керей, Нұрлан Албан* және т.б.

9. мифтік кейіпкер, апелляция ағаулар, сөз тіркестері: *Қыдыр-ата, Барыс Хан, Қожаназар, Жігер, Сұлужүрек*.

10. латын графикасы негізінде жасалған бүркеншік аттар: *Uoli, Qonyratbay Fat* және т.б. (Әлиакбарова, 2020: 148).

Біздіңше, бүркеншік есімдердің семантикасында жасыру, бүркемеу мәні болуы тиіс. Ал жұлдыздардың сахналық есімдерінде ондай мән кездеспейді. Өйткені олар өздерін я аты-жөнін жасыруды емес, танымал болуды көздейді. Сондықтан олардағы басты мақсат әйгілену, көзге түсу, есте қалу болғандықтан оларды лақап есімдер қатарына жатқызғанды жөн көреміз.

Лақап есімдердің осы сипат әлемдік және қазақстандық өнерпаздардан да көреміз. Мысалы, әйгілі *Джеки Чанның* шын есімі *Чан Кон Сан (Chan Kong-sang)*. Бұл есім Гонконгта туған деген мағынаны білдіреді. Гонконгтағы кино өндірісінде дағдарыс болған кезде, ол Аустралияға ата-анасына баруға мәжбүр болады. Кейіннен мейрамхана мен құрылыс алаңында жұмыс істеп жүрген кезде *Джеки* лақап атына ие болады. Ол қытайда *Чан Лун, Фан Шилун* есімдерімен белгілі болса, әлемде және АҚШ-та *Джеки Чан* лақабымен танылған.

Мерилин Монроның шын аты – *Норма Джин Мортенсон*. Ол 1946 жылы 20 ғасыр студиясының директоры Бен Лионмен бірге *Мэрилин Монро* деген сахналық лақап атты таңдайды. Мерилин есімі Бродвей жұлдызы Мэрилин Миллердің құрметіне қойылса, ал Монро анасының қыз күніндегі тегі болатын. Осылайша ол әлемге осы атпен танылып, тарихта осы атпен қалды.

Ал *Шамси* есімімен танылған *Ахметәлі Баймен* араб сөзін өзінің лақабы ретінде алған. *Шамси* сөзі араб тілінен аударғанда «күннің нұры» деген мағынаны білдіреді. Өнерде жұлдыздай емес, күндей жарқырауды ниет еткені аңғарылады.

Көпшілікке «Қазақстан – Гүлстан» әнімен танымал Адамның шын есімі – Дәурен Оразбек. Ол өзінің Адам аталуын үш тілде бірдей жазылып, екі буыннан тұратынын тиек етеді. Оны продюсері Динара Адаммен ақыладаса отырып қойған екен. Байқасақ, оның продюсерінің тегі де Адам. Қазақ антропонимдер жүйесінде Адам есімі сирек ұшырайды, көбіне бұл есімге *-бек*, *-бай* есім тұлғалары жалғанып келеді. Адам, к. евр. қызыл, жирен түсті ер адам (балшықтан жасалған кісі, пенде). Оған бай, бек сөздерін қосу арқылы біріккен тұлғалы есімдер жасалады: Адамбек, Адамбай (Қазақ есімдерінің анықтамалығы, 2009: 287).

Көптеген отандық киноларда бой көрсеткен Олжас Жаңабек, әнші ретінде Ошоооу лақабымен шыққан. Бұл Олжастың балалық шақтағы лақап аты. Оған бұл лақапты әкесі ойлап тапқан, кейіннен достары да солай атап кеткен. Кейін әншілікке бет бұрған Олжас өзіне осы лақапты алуды ойлайды. Бірақ ғаламтор бетінде *Ochou* атты қолданушы болғандықтан, ол тағы да екі «о» ны қосып, *Ochooou* тұлғасындағы лақабын шығарады (Жапатов).

Калия (Ақмаржан Күшербай) – Ақмаржанға продюсерлері мен жетекшілері сахнаға арналған лақап ат ойлап табуға кеңес берген. Калия – Ақмаржанның анасының есімі. Ол сахналық есім ретінде осы атты алуды жөн көрген.

Ұлықпан Жолдастың қызы Фарида Жолдастың шын аты – Перизат. Бұл есім ауыр болады деп сенгендіктен, екінші ат қойған. Кейіннен Фарида лақабы бірінші атының орнын басқан.

Әшім Әкім Үртайұлы, Тұңғышбай Жаманқұлда ата-баба дәстүрін жалғап, *Әкім Тарази*, *Тұңғышбай әл-Тарази* аталса керек. Өйткені қазақ тарихында өзінің туған жерімен аталған әлемге әйгілі тұлғалар баршылық – *Әбу насыр әл-Фараби*, *Қожа Ахмет Яссауи*, *Әлішер Науаи* сынды лақап есімдер бұған дәлел.

Қорытынды

Лақап есімдерді қарапайым және жасампаз деп екіге бөлуге болатынын көреміз. Біріншісін, айтқанда адамдар жеке тұлғаның өз атын айтқандай сезінеді, ал екіншісін айтқанда адамдар елең етіп, оның лақап екеніне бірден назар аударады. Алдағы уақытта қазақ лақап есімдер қорын жинақтап, оларды қарапайым және жасампаз деп бөліп қарастыруды жөн көреміз. Сондай-ақ лақап есімдердің бір тобы ретінде табу, эвфемизм сөздерді жандандыру, олардың тарихы мен қазіргі беталысын, құрылымдық ерекшеліктерін айқындау этнография, ономастика, этнолингвистика салалары үшін маңызды болмақ. Біздің мақаламызда халық шығармашылығын көрсететін бірқатар лақаптар кездеседі. *Атымтай Жомарт*, *Жирение шешен*, *Қаз дауысты Қазыбек*, *Асан қайғы*, *Бұқабай – Сүзербай*, *Кәжескбай – Қоян ата*, *Қасқыр*, *Аю*, *Түлкі*, *Қырғи*, *Қаршыға*, *Терек* сынды атаулар бейнелі, әсерлі және ұқсату, салыстырудан туған ерекше лақаптар. Сондай-ақ, осындай атаулар ұлттық дүниетаным мен этнопсихологиядан хабар

береді. Әр ұлттың, рудың атаулары жеке адамға телініп лақап болатын жағдайлар да жиі кездесіп жатады.

Бүгінгі қоғамда лақап беру көне заманмен салыстырғанда бәсең. Лақаптардың қоғамдағы мәні мен алатын орны өзгерген. Бағзы заманда әрбір ер-азаматтың үш немесе одан да көп лақабы болған. Ол оның жасына, лауазымына байланысты өзгеріп отырған. Ал қазіргі кезде лақаптардың бұл қызметі әлсіреген. Мәселен, *бала Есбол, оқушы Есбол, студент Есбол, кәсіпкер Есбол, әниі Есбол* т.б. көптеген анықтауыш сөздер қосылу арқылы нақты қай Есбол екенін білуге болады. Яғни қай әлеуметтік кезеңді кешіріп жатқанына байланысты, оларды ажыратуға, нақтылауға болады. Сондықтан мұндай мамандықты, жасын көрсететін сөздер бұрынғы лақаптардың қызметін атқарып отыр. Сондай-ақ, лақап есімдердің азаюына адам аты-жөндерінің үш бөліктен тұруы да өзіндік әсерін тигізіп отыр (Тегі + аты + әкесінің аты). Бұл адамдарды бір-бірінен ажыратуға өз септігін тигізеді.

Ал лақаптардың қойылуы мен прагматикасы, семантикасындағы дәстүр жалғастығын байқаймыз. Өйткені лақап есімдер адам өміріндегі ерекше бір оқиғаға байланысты немесе жақсылыққа ырымдау мақсаттарымен бағзы заманда да, қазір де қойылады. *Мұстафа Өзтүрік (Арман Әшім) – Қара Чор (мерген), Тұңғышбай әл-Тарази – Әбу насыр әл-Фараби, Нұрлан Албан – Мұхаммед Хайдар Дулати*. Сонымен бірге, қай кезеңде болмасын адамдар лақап арқылы өзінің шыққан тегін, жерін, айбар-сесін, даңқын т.б. сездіріп, арттыруды да көздейді. Мысалы, *Абылай хан, Шыңғыс хан, Ақсақ Темір*, қазіргі таңдағы *Бүркіт (Айбек), Әміре (Ернар Садырбай), Сұңқар (Арман Оспан), Адам (Дәурен Оразбек)* т.с.с.

Әдебиеттер

Жанұзақ Т. (2006) Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. I том. – Астана, 1С-Сервис, 2006 ж. – 400 б.

Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аулармалар, зерттеулер. (1989) (Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.) – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 бет.

Жанұзақов Т. (1971) Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1971, – 218 б.

Тіл тарихы және сөз табиғаты. (1997) – Алматы: Ғылым, 1997. – 235 б.

Сагтаров Г.Ф. (1979) Тагарская антропонимика и этнолингвистические связи // Советская тюркология. 1979. № 2. С. 37–47.

Gulsiasak Ahatovna Ashirova, Munir Idelovich Karabaev, Gulfira Rifovna Abdullina, Nailya Azamatovna Lasinova and Gulnaz Abdulchakovna Isyangulova. (2016) Nicknames in Bashkir (Theoretical Aspects of Studying) Indian Journal of Science and Technology, Vol 9(27), DOI: 10.17485/ijst/2016/v9i27/97691, July 2016

Pedzisai Mashiri (2004) Department of African Languages and Literature, University of Zimbabwe. More than Mere Linguistic Tricks: The Sociopragmatic Functions of Some Nicknames Used by Shona-speaking People in Harare. Zambezia (2004), XXXI (i/ii)

Абдрахманова Т.М. (2004) «Қазақ, орыс, неміс тілдеріндегі лақап есімдерінің ерекшелігі» // Тілтаным. – Алматы, 2004. – №4. – 129 б.

Рахымберлина С.Ә. (2009) Қазақ тіліндегі бейресми кісі есімдерінің этнолингвистикалық және танымдық сипаты : Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. 10.02.02 мамандығы бойынша / Рахымберлина, Сағила Әбдіғалиқызы, – Астана : Print Shop, 2009. – 30 б. Библиогр.: 23-24 б.

- Аманжолов А.С. (2003) История и теория древнетюркского письма. – Алматы, «Мектеп», 2003. – 368.
- Махпиров В.У. (1997) Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). – Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. – 302.
- Қазақ халқының философиялық мұрасы. Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. (2005) Жиырма томдық, 5-том. – Астана: Аударма, 2005. – 528 б.
- Әлиакбарова А.Т. (2020) Жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайдағы замануи қазақ антропонимиясы: трансмиссия, трансформация. – Алматы, 2020.
- Қазақ есімдерінің анықтамалығы. (2009) – Алматы: Арыс, 2009. – 552 б.
- Жапатов А. Қазақ эстрадасында ерекше есіммен танылғандар [Электронды ресурс] URL: <https://massaget.kz/layfstayl/madeniet/music/59214/> (дата обращения 29.10.2021)

References

- Abdrakhmanova T. M. (2004) Features of nicknames in Kazakh, Russian and German // Tiltanym. Almaty, 2004. - No. 4. - 129 P. (in Kazakh)
- Amanzholov A. S. (2003) History and theory of Ancient Turkic writing. – Almaty, «School», 2003. – 368. (in Kazakh)
- Aliakbarova A. T. (2020) Modern Kazakh anthroponymy in a new socio-cultural environment: transmission, transformation. – Almaty, 2020. (in Kazakh)
- Baitursynov A. (1989) Works: Poems, poems, research. (Comp. Sharipov A., Dautov S.) – Almaty: writer, 1989. – 320 pages. (in Kazakh)
- Ashirova G.A., Karabaev M.I., Abdullina G.R., Lasinova N.A., Isyngulova G.A. (2016) Nicknames in Bashkir (Theoretical Aspects of Studying) Indian Journal of Science and Technology, Vol 9(27), DOI: 10.17485/ijst/2016/v9i27/97691, July 2016 (in English)
- Zhanuzak T. (2006) Kazakh onomastics. – Astana, 1С-Service, 2006 – 400 p. (in Kazakh)
- Zhanuzakov T. (1971) History of Kazakh names, Almaty: Nauka, 1971, 218 P. (in Kazakh)
- Zhapatova A. Those who are recognized by a special name on the Kazakh pop (electronic resource) URL: <https://massaget.kz/layfstayl/madeniet/music/59214/> (accessed: 19.10.2021) (in Kazakh)
- Reference book of Kazakh names. (2009) – Almaty: Arys publ., 2009. – 552 P. (in Kazakh)
- Philosophical heritage of the Kazakh people. Turkic thinkers of the Middle Ages. (2005) Twenty volumes, Volume 5. – Astana: translation, 2005. - 528 P. (in Kazakh)
- Makhpirov V. U. (1997) Names of distant ancestors (sources of formation and features of functioning of ancient Turkic onomastics). – Almaty: Institute of Oriental Studies, MN-AN RK, 1997. - 302.
- Mashiri P. (2004) Department of African Languages and Literature, University of Zimbabwe. More than Mere Linguistic Tricks: The Sociopragmatic Functions of Some Nicknames Used by Shona-speaking People in Harare. Zambesia (2004), XXXI (i/ii) (in English)
- Rakhymberlina S. A. Reasons for the emergence of pseudonyms, scientific articles of Kazakhstan, <https://articlekz.com/kk/article/16483> (electronic resource) (in Kazakh)
- Sattarov G. F. (1979) Tatar anthroponymy and ethnolinguistic relations // Soviet Turkology. 1979. № 2. С. 37–47.
- History of language and the nature of the word. (1997) – Almaty: Nauka publ., 1997. 235 P. (in Kazakh)

З.А. Сиразитдинов^{1*} , Ю.М. Абсалямов¹

¹Уфимский исследовательский центр Российской академии наук, Уфа,
Республика Башкортостан, Российская Федерация

*e-mail: sazin11@mail.ru

СОЗДАНИЕ БАЗЫ ТОПОНИМИЧЕСКИХ ДАННЫХ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН ДЛЯ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ

Аннотация. Топонимы являются ценным источником изучения языка в диахронии, они также несут в себе черты национальной культуры, национального самосознания. Их появления, изменения и исчезновения связаны с развитием и изменением тех или иных явлений исторического процесса. Однако значение топонимических данных не ограничивается культурологической и научной ценностью, они имеют также прикладное значение: в решении народнохозяйственных задач, в развитии туризма и формировании единого целостного туристского образа региона и др. Учитывая актуальность топонимических данных, в статье рассматриваются принципы создания и структура топонимических данных Республики Башкортостан. При определении самой структуры базы топонимии, авторы статьи считают необходимым учитывать типы научных классификаций топонимического материала. В статье, на основе рассмотрения существующих классификаций топонимов, предлагается база данных, включающая следующие лингвистические и внелингвистические информационные поля: топоним на русском языке, топоним на башкирском языке, класс объекта, подкласс объекта (тип объекта), этимология, вариант названия объекта (бытующий в языке местного населения), этимология варианта, тип словообразования, характер номинации, документация, административная привязка, географические координаты, историко-культурный контент, иллюстративный контент. Авторы статьи раскрывают текущее состояние процесса создания базы данных, определяют этапы предстоящих работ.

Ключевые слова: топонимия, топонимы, башкирский язык, база данных, картография, ГИС системы

З.А. Сиразитдинов^{1*}, Ю.М. Абсалямов¹

¹Ресей Ғылым академиясының Уфа зерттеу орталығы, Уфа, Башқұртстан
Республикасы, Ресей Федерациясы

*e-mail: sazin11@mail.ru

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРГЕ АРНАЛҒАН БАШҚҰРТСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТОПОНИМИКАЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕР БАЗАСЫН ҚҰРУ

Аннотация. Жер-су атаулары тілді диахронияда үйренудің құнды негіздері болып табылады, сонымен қатар олар ұлттық мәдениеттің, ұлттық сана ерекшеліктері туралы

мәліметтерді сақтайды. Олардың пайда болуы, өзгеруі мен жоғалуы тарихи процестің кейбір құбылыстарының дамуы мен және өзгеруіне байланысты. Алайда, топонимикалық деректердің маңызы тек ғылым және мәдениеттанумен шектелмейді, олар сонымен қатар қолданбалы маңызға да ие: ұлттық экономикалық мәселелерді шешуде, туризмді дамытуда. Топонимикалық деректердің өзектілігін ескере отырып, мақалада Башқұртстан Республикасындағы топонимикалық деректерді құру принциптері мен құрылымы талқыланады. Мақаланың авторлары топонимика негізінің құрылымын анықтаған кезде топонимикалық материалдың жіктелу түрін таңдауды анықтау қажет деп санайды. Мақалада топонимдердің қолданыстағы классификациясын қарастыру негізінде лингвистикалық және лингвистикалық емес ақпараттық өрістерді қамтитын мәліметтер базасы ұсынылады: топоним орыс тілінде, топоним башқұрт тілінде, объектілер класы, объектілердің кіші класы (объект түрі), этимология, нысан атауының нұсқасы (жергілікті халықтың тіліндегі), нұсқаның этимологиясы, сөзжасам түрі, номинация сипаты, құжаттама, мекенжай, географиялық координаттар, тарихи-мәдени мазмұн, иллюстрациялық мазмұн. Мақала авторлары мәліметтер қорын құру процесінің қазіргі жағдайын ашып көрсетеді, алдағы жұмыстың кезеңдерін анықтайды.

Тірек сөздер: топонимика, топонимдер, башқұрт тілі, мәліметтер базасы, картография, Географиялық ақпараттық жүйелер

Z.A. Sirazitdinov^{1*}, Y.M. Absalyamov¹

¹Ufa Research Center of the Russian Academy of Sciences, Ufa,
Republic of Bashkortostan, Russian Federation

*e-mail: sazin11@mail.ru

CREATION OF A TOPONYMIC DATABASE OF THE REPUBLIC OF BASHKORTOSTAN FOR GEOGRAPHICAL INFORMATION SYSTEMS

Abstract. Toponyms are a valuable source of language learning in diachrony, they also carry the features of national culture, national identity. Their appearance, change and disappearance are associated with the development and change of certain phenomena of the historical process. However, the value of toponymic data is not limited to the value for science and cultural studies, they also have applied value: in solving national economic problems, in the development of tourism and the formation of a single integral tourist image of the region. Taking into account the relevance of toponymic data, the article discusses the principles of creation and structure of toponymic data in the Republic of Bashkortostan. When determining the structure of the base of toponymy itself, the authors of the article consider it necessary to determine the choice of the type of classification of toponymic material. In the article, based on the consideration of existing classifications of toponyms, a database is proposed that includes the following linguistic and non-linguistic information fields: toponym in Russian, toponym in Bashkir language, object class, object subclass (object type), etymology, variant of the object name (used in language of the local population), the etymology of the variant, the type of word formation, the nature of the nomination, documentation, administrative referencing, geographical coordinates, historical and cultural content, illustrative content. The authors of the article disclose the current state of the process of creating a database, determine the stages of the upcoming work.

Key words: toponymy, toponyms, Bashkir language, database, cartography, GIS systems.

Введение

Топонимы как часть лексической системы языка отражают историю становления литературного языка и его сегодняшнее состояние, также они несут в себе черты национальной культуры, национального самосознания. Вместе с тем топонимия любой территории многоязычна, является сплавом разных культур, каждая топонимическая система вбирает в себя топонимы предшествующих и ныне совместно проживающих на данной территории этносов. Их появления, изменения и исчезновения связаны с развитием и изменением тех или иных явлений в обществе. По образному определению А.В.Никонова они «занимают почетное место среди самых драгоценных исторических памятников» (Никонов 2011: 13).

Значение топонимических данных не ограничивается областями культурологии и науки, они имеют также прикладное значение:

– в решении народнохозяйственных задач, в частности, в прогнозировании минерально-сырьевых ресурсов (в разведывательном этапе), неблагоприятных геоморфологических и гидрологических процессов (Ханмагомедов: 2011, 123);

– для развития туризма и формировании единого целостного туристского образа регионов России (Сарайкина, Сотова 2014). В этом плане разработка региональных геоинформационных систем с охватом языкового, культурно-исторического контента с указанием исторических названий и дат их учреждения или первого упоминания представляет несомненный интерес туристам, создает новый имидж региону, открывает инвестиционную привлекательность. (Афанасьев 2007: 104).

Исходя из вышесказанного вытекает актуальность составления исчерпывающих реестров топонимов всех регионов Российской Федерации, изучения их на стыках наук и активная пропаганда данного культурно-исторического наследия среди широких масс населения.

Правительством РФ принята Стратегия информационного общества в Российской Федерации от 7 февраля 2008 г. (СРИОРФ 2008), в которой определены цели и направления деятельности в области развития информационного общества в стране. В Стратегии целью и задачами формирования и развития информационного общества в РФ обозначены также и сохранение культуры многонационального народа Российской Федерации, укрепление нравственных и патриотических принципов в общественном сознании, развитие системы культурного и гуманитарного просвещения. Данная стратегия подкреплена Распоряжением Правительства РФ от 28 июля 2017 года № 1632-р, утверждена программа «Цифровая экономика Российской Федерации».

Создание научными, образовательными и культурными учреждениями общедоступных гуманитарных ресурсов и баз данных, в частности в области топонимии и картографии, отвечает также вышеуказанным целям и задачам Стратегии, ее принципам партнерства государства и гражданского общества, свободы и равенства доступа к информации и знаниям.

Материалы и методы

Основой для создания топонимической базы данных Республики Башкортостан являются картотека топонимических данных, собранная сотрудниками ИИЯЛ за время полевых экспедиций в разные годы, изданные словари топонимов, словари-справочники

населенных пунктов, водных объектов, рукописный словарь горных объектов республики (СТРБ 2002; Хисамитдинова, Сиразитдинов 2001; Хисамитдинова, Шакуров, Сиразитдинов 2005; Латыпова, Сиразитдинов, Хисамитдинова), электронные информационные ресурсы по географическим объектам (АГУРБ; ГВР; ЭБ; Википедия).

С целью выявления исторических сведений, активно используются опубликованные и неопубликованные архивные исторические источники XVIII–XIX вв. (МИБ1; МИБ2; МИБАССР1; МИБАССР2; МИБАССР3; МИБАССР4; МГМОГ; ВСООГШ), многочисленный и практически не введенный в научный оборот комплекс рукописных картографических материалов XVIII–XX вв., хранящиеся в РГАДА, РГВИА, РГИА, РНБ и НА РБ. Ценный материал представлен в опубликованных книгах первого член-корреспондента Императорской академии наук П. И. Рычкова (Рычков 1759; 1762), П. С. Палласа (Паллас 1780), И. И. Лепехина (Лепехин 1805).

Топонимическая база должна нести такие информационные контенты, которые должны стать основой:

- для новых научных исследований в лингвистике и в истории формирования башкирского этноса;
- для выявления истории формирования многонациональной среды республики;
- для нужд прикладной топонимики (геологической разведки недр республики);
- для поднятия имиджа республики.

Исходя из этого при создании топонимической базы данных используются методы лингвистической классификации топонимов, данные исторической науки и фольклористики, данные и методы полевых исследований, методы картографирования и создания ГИС.

Обзор литературы

1. Классификация топонимов

Первоочередной задачей при создании электронной базы данных топонимов региона является учет существующих типов научной классификации географических объектов, от которых зависит вопрос о том какие данные о топонимах следует учитывать и собирать, что напрямую будет формировать саму структуру топонимической базы данных. Создание новых топонимических баз или реформатирование старых для решения новых научно-практических задач является ресурсоемким процессом. Поэтому желательно разрабатывать максимально емкую базу с далекой перспективой.

Проблема классификации топонимических единиц продолжает оставаться одной из наиболее актуальных в настоящее время. О сложности проблемы классификации топонимов свидетельствует отсутствие до сегодняшнего времени единого подхода к ее решению. Русская ономастика как отдельная наука стала активно развиваться в 60–70-х годах XX века работами специалистов по теории языка, лексикологии (В. П. Нерознак, В. А. Никонов, А. В. Суперанская, Р. А. Агеева, Н. И. Толстой, Э. М. Мурзаев, Е. М. Пospelов и др.), а также трудами философов Я. Морриса, А. Ф. Лосева и др.

Относительно полный анализ существующих классификаций топонимов приведен в работе И. А. Мартыненко (Мартыненко 2018). Несомненный интерес представляет подход к решению данной проблемы Н. В. Подольской. Говоря о характере анализа и классификации топонимического материала, она предлагает два вида классификаций: до лингвистического и лингвистического. До лингвистического анализа материала, по мнению Н. В. Подольской, за основу классификации должен быть положен признак самого

объекта, к которому относится название (Подольская 1970: 48). При этой первичной классификации выделяются две группы: названия, относящиеся к населенным пунктам, и названия, относящиеся к естественным природным образованиям. Дальнейший анализ материала и его классификация должны быть осуществлены собственно лингвистическими средствами. В результате данного анализа материал можно будет распределить на структурно-морфологические группы. Обосновывая правомерность такого подхода, Н. В. Подольская пишет: «Такая структурная классификация очень важна, так как она позволяет выявить характерные для каждой территории типы топонимов и дает возможность соответствующего дальнейшего подхода к материалу и его анализу» (Подольская 1970: 51).

Отметим, существуют разные классификации по типу топонимических объектов, выделяющие разные классы и подклассы. Так С. Н. Басик предлагает следующую классификацию топонимов: оронимы, гидронимы, гелонимы, дримонимы, хоронимы, агроонимы, дромонимы, урбонимы, ойконимы (Басик 2006: 18). И. А. Мартыненко считает ряд объектов подклассами и выделяет 5 основных классов: ойконимы, гидронимы, урбонимы, оронимы, антропонимы (Мартыненко 2018: 9).

О существовании двух приемлемых схем лингвистической классификации топонимического материала указывает Е. М. Черняховская. Исследователь предлагает разделять топоним: 1) по типу лексической или морфолого-словообразовательной топонимической деривации; 2) по лексико-семантической структуре как средству вскрытия топонимобразовательного исторического процесса (Черняховская 1967: 12). В этом русле Ю. А. Карпенко, в разработанной им семантической классификации географических названий, выделяет четыре основных класса топонимов:

- 1) топонимы, источником которых служили собственные географические названия, признаки соответствующих объектов или нарицательные географические названия;
- 2) топонимы, произошедшие от этнических названий, антропонимов и прочих нарицательных названий людей;
- 3) топонимические названия, неясные по своему происхождению;
- 4) топонимы, образованные от названий предметов и явлений культуры (Карпенко 1967: С. 9).

Проблеме классификации топонимов применительно к географическим объектам Республики Башкортостан посвящены работы башкирских топонимистов А.А.Камалова и Р.З.Шакурова (Шакуров 1973; Камалов 1994). Предложенная А.А.Камаловым классификация по характеру номинации достойна отражения в топонимической базе данных, поскольку она информативна и более компактна чем существующие классификации по семантике. По предложенному принципу исследователь делит топонимы на:

- названия, отражающие признаки географического объекта;
- названия, выражающие отношения между объектами;
- названия, отражающие отношения человека и общества (Камалов 1994: 98).

Привлекает своей оригинальностью классификация названий по соотношенности их с называемыми объектами и по степени номинации, данная А. В. Суперанской (Суперанская 1973: 159):

- Классификация имен в связи с именуемым объектом.
- Хронологическая классификация.
- Структурная классификация имен «макро-».
- Классификация в связи с мотивировкой имен и примыкающая к ней этимологическая классификация.

- Классификация с целью разграничения естественно возникших и искусственно созданных имен.
- Классификация по линии «микро-».
- Стилистическая и эстетическая классификации.
- Классификация в связи с объемом закрепленных в именах понятий.
- Классификация в связи с дихотомией язык-речь.

Важным в классификации топонимов является определение места микротопонимов. Существуют многочисленные определения самого термина микротопоним: как названия малых природных и искусственно созданных объектов (Суперанская 1967: 38); названия объектов, известных небольшому кругу местных жителей (Крюкова 1969: 208); названия, функционирующие в пределах одной микросистемы (Воробьева 1972: 10). Ряд авторов вообще считает их полуназваниями (Никонов 1965: 20), эквивалентами названий (Карпенко 1970: 37). Н. К. Фролов считает микротопонимы диалектной лексикой и вводит для них термин диалектоним (Фролов 1982: 29). Но большинство исследователей считает, что микротопонимия, как совокупность микротопонимов является частью топонимии. При этом часть исследователей выделяет их в отдельный класс (Воробьева 1973: 17; Мурзаев 1974: 23; Фролов 1982: 27; Галкин 1997: 18). Так, Н. В. Подольская считала, что микротопонимия «это такое же дочернее образование», как гидронимия, оронимия, космонимия, дромонимия, урбонимия и т. д. (Подольская 1970: 50). Однако в последние годы все больше утверждается мнение о том, что нет необходимости разграничивать топонимы и микротопонимы какими-то определенными мерками (ТМОИ 1986: 222; Самарова 2008: 14). В классификациях, которые приводятся в последнее время, микротопонимы не выделяются в отдельные классы, а рассматриваются внутри гидронимов, оронимов, урбонимов и т. д. (Басик 2006: 19; Мартыненко 2018: 9). И. А. Мартыненко считает, что внутри выделенных классов топонимов выделяются периферия и основное ядро. В ядре находятся известные всем представителям данного лингвокультурного сообщества топонимы, а на периферии располагаются микротопонимы, известные только части населения, которая проживает на данной территории (Мартыненко 2018: 10).

По мнению В. А. Жучкевича, в идеальной форме единая классификация должна отвечать на три ключевых вопроса: что называется, какие объекты; каким образом называется, на каком языке и какими средствами языка; почему называется, в чем смысл названий. (Жучкевич 1968: 90–91).

2. Структуры существующих топонимических баз данных

Сейчас во многих регионах РФ идет процесс создания топонимических баз данных, исполнения существующих новыми данными. Так, разработаны база данных и геоинформационная система географических названий Республики Коми (Афанасьев 2001), ойконимическая база данных Республики Мордовия (Калашникова, Козлова 2016). Ведутся работы над созданием объединенной информационной системы географических названий Российской Федерации («Топонимия России») (Гордова 2014); топонимической базы данных Ленинградской области (Николаев 2015); электронной картотеки топонимов Республики Татарстан (Хисамов 2016) и др.

а) «Топонимия России» разрабатывается Институтом языкознания РАН (Москва). Информационная система находится в стадии формирования и наполнения. Разработчики этой информационной системы отмечают, что одной из главных проблем при ее проектировании является разработка структуры базы данных топонима (Гордова 2014:

59). База данных «Топонимия России» включает максимально полную информацию о топониме среди всех созданных и создающихся баз данных географических объектов, что вынуждает нас рассмотреть ее более подробно.

Разработчики рассматриваемой базы данных делят информационный контент на внелингвистический, лингвистический и информационно-иллюстративный.

Внелингвистическую информацию базы данных представляют поля: *регион, тип объекта, общие сведения, историко-культурная информация*. Их цель – дать краткую характеристику денотата имени.

Поле *Регион* показывает территориальную принадлежность топонима, а также является одним из параметров поиска по базе данных. В поле *тип объекта* указывается тип объекта: город, село, деревня, река, озеро, болото, ручей, пруд, урочище, поле, дорога, гора и т. д. Поле также является параметром поиска по базе. Поле *общие сведения* содержит краткие сведения административно-территориального и географического характера. Например, для рек: принадлежность к водному бассейну, протяженность. *Историко-культурная информация* позволяет выявить время и обстоятельства возникновения топонима.

Лингвистическую информацию представляют поля: *разряд, упоминание в документах, происхождение топонима, словообразовательная модель, наименование жителей, производные, близкие топонимы*. В поле *разряд* указывается вид топонима: гидроним, ойконим, микротопоним и др. Поле *упоминание в документах* содержит информацию о наиболее ранней фиксации топонима в исторических документах. В поле *происхождение топонима* дается обзор основных версий происхождения названия. В поле *словообразовательная модель* схематично показывается структура топонима (морфемное членение).

Справочно-иллюстративный блок представляют поля: *список литературы, карта, иллюстрации*. Поле *список литературы* содержит список статей, монографий, топонимических словарей и других научных и научно-популярных изданий, в которых рассматривался данный топоним. Поле *карта* показывает местонахождение топонима на географической карте: при указании координат объекта система автоматически формирует картографический фрагмент, содержащий топоним. База данных может быть дополнена иллюстрациями: схемами, фотографиями (поле *иллюстрации*).

б) База данных топонимии Татарстана, разрабатывается Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань). Структура базы данных включает следующие информационные поля: топоним, транскрипция топонима, варианты названия, вид называемого объекта, административная и географическая привязка, географические координаты, легенды (сведения об объекте, а также его названии, зафиксированные в ходе сбора материала, в том числе народно-этимологическая интерпретация топонима, использование объекта в хозяйственной деятельности населения, особенности его расположения, связанные с ним традиции и т.д.), паспортизация (включает данные об информанте, собирателе, времени и месте записи топонима, сведения о знаменитых жителях) (Хисамов 2016: 390–393). Разработчиками предполагается озвучивание топонима.

в) Автоматизированная геоинформационная система этимологизированных географических названий Республики Коми разрабатывается Лабораторией географических названий Республики Коми, при Научно-исследовательском секторе Сыктывкарского государственного университета. База данных имеет следующую структуру: топоним, вид объекта, язык

происхождения, этимология, географическая привязка топонимов (по админис-тративным единицам – до уровня сельсоветов), географические координаты (с точностью $\pm 2'$, относительно объектов более широкой известности), информатор (Афанасьев 2014: 208).

г) База данных ойконимии Республики Мордовия, созданная с целью изучения истории мордовского народа включает такие поля как название населенного пункта, тип поселения (город, рабочий поселок, село, деревня, поселок, железнодорожная станция или разъезд), старое название, сведения по переименованию населенного пункта, этимология названия, неофициальное название, привязка к месту (река, речка, озеро и другие водные объекты, находящиеся рядом с населенным пунктом) (Калашникова, Козлова 2016: 3).

Отметим, что кроме топонимических баз данных разрабатываются и географические базы данных, которые включают все пространственные объекты: как именованные, так и неименованные с указанием всех пространственных данных (ширина, длина, высота, численность населения, географические координаты и пр.). Например, базы данных муниципальных районов Республики Мордовии (Лексина, Рычкова, Федотова, Ивлиева 2020). Такие базы данных являются хорошим источником для создания топонимических баз данных.

3. Картографирование топонимов

Картография предоставляет возможность отображения и исследования пространственного расположения объектов. Топонимы являются объектами, которым присущи свойства территориальной и пространственной ориентации. Поэтому интеграция топонимики и картографии является закономерным явлением и сама привязка географических названий к географическим картам открывает для исследователей большие возможности, поскольку «ключ к пониманию топонимов чаще всего находится в закономерностях географических» (Жучкевич 1968: 29).

В отечественной топонимике обоснование практической необходимости исследования топонимических территориальных систем на основе применения картографии было поднято Е. М. Поспеловым (Поспелов 1971).

Среди более поздних публикаций в аспекте применения методов картографии в топонимике следует отметить работы Х. Л. Ханмагомедова (1991; 2011), О. Е. Афанасьева (2007) и др.

Основная задача топонимического картографирования – картографическое и единовременное изображение топонимической системы. Результатом такого взаимопроникновения являются топонимические карты с иллюстрацией языковых ареалов, распределения топонимических структур того или иного региона в тесной связи с географической средой и этноязыковым составом населения той или иной территории (Ханмагомедов 2011: 130).

Развитие информационных технологий выдвигает необходимость привлечения к целям и задачам топонимо-географических исследований новейших геоинформационных технологий, в частности геоинформационных систем (ГИС), позволяющих создавать сложные базы данных с привязкой к электронным картам.

Одной из первых работ в этом ключе в России явилась работа сотрудников Республиканского государственного учреждения «Научно-технический центр автоматизированной геоинформационной кадастровой системы Республики Коми». Ими были разработаны технология и специализированные программные средства по

слиянию топонимической базы данных АИПС ЭГН РК и базы данных ГИС векторной электронной карты Республики Коми, что позволило создать ГИС «Географические названия» Республики Коми (Афанасьев, Гавердовский, Кузиванова 2001).

Л. Г. Калашниковой и О. О. Козловой проведено топонимическое картографирование территории Мордовии на базе системы Arcgis (Калашникова, Козлова 2016). Проведенное авторами исследование дало возможность выявить процесс формирования ойконимии региона, проследить историю мордовского края.

На платформе ГИС ArcView на Украине разработаны банк данных «Топонимия Украины» и региональный банк данных «Днепропетровская область Украины» (Афанасьев 2007).

Результаты и обсуждение

На основе изучения существующих классификаций топонимов и опыта создания аналогичных баз данных, нами определена структура топонимической базы данных Республики Башкортостан. Наша структура базы данных географических названий включает лингвистические и внелингвистические поля.

Лингвистические поля содержат:

топоним на русском языке,

топоним на башкирском языке,

класс объекта,

подкласс объекта (тип объекта),

этимология,

вариант названия объекта (бытующий в языке местного населения),

тип словообразования,

характер номинации,

документация.

внелингвистические поля:

административная привязка,

географические координаты,

историко-культурный контент,

иллюстративный контент.

Лингвистические поля

Класс объекта на данном этапе создания базы данных включает ойконимы, гидронимы, оронимы, агроонимы, дримонимы. В дальнейшем он будет расширен за счет накопления топонимических данных, в первую очередь предполагается включить годонимы, поскольку имеется изданный словарь-справочник названий улиц городов Республики Башкортостан (Хисамитдинова, Сиразитдинов, Суфьянова 2009).

Подкласс объекта включает типы объектов:

для ойконимов: город, деревня, поселок, село, усадьба, хутор, разъезд;

для оронимов: вершина, возвышенность, гребень, гора, камень, курган, пещера, скала, склон, холм, хребет, овраг и др.;

для гидронимов: река, речка, ручей, озеро, болото, пруд, родник, водопад, перекат и др.;

для агроонимов: поле, опушка и др.;

для дримонимов: лес, роща, бор, урочище, лесосека и др.

Таким образом в базе данных микропонимы не выделяются в отдельный класс.

Отнесенность топонима к разряду «микро» определяется типом объекта (камень, родник, колодец, опушка, овраг и т.д.)

Этимология включает научное раскрытие значения топонима с указанием из какого языка интерпретируется смысловое значение данного названия.

Вариант названия объекта заполняется в случае бытования в языке местного населения официально не принятого или измененного названия объекта. Такие названия часто встречаются например, в ойконимии: д. *Акжуза – Юлдаш*, с. *Саитбаба – Мырзакай* и др. Причины такого двойного названия следует раскрывать в поле *историко-культурного контента*.

Тип словообразования раскрывает какими лингвистическими способами образован топоним (лексический, семантический, фонетический, морфологический, синтаксический, усечение, комбинированный). Отсутствие конкретных моделей для каждого типа объясняется тем, что по данному полю предполагается поиск. Учет же всех реализуемых моделей усложнит данный процесс.

Характер номинации: (признаки географического объекта, межобъектные отношения, отношения человека и общества).

Документация содержит ссылку на официальные источники, в которых зафиксированы топонимы. В случае когда для географического объекта название вводится впервые, в частности для малых географических объектов, это поле включает данные об информанте, собирателе, времени и месте записи топонима.

Внелингвистические поля

Административная привязка включает указание района и сельского совета на территории которого находится объект. В случае когда объект располагается на территории нескольких административных единиц, указываются только районы. Учитывая непостоянство административных границ и наименований самих территориальных образований, составители каталогов и баз топонимических данных отмечают ненадежность привязки географических объектов к современным административным делениям регионов (Гордова 2019: 3). При наличии географических координат оно кажется и лишним, однако данное поле включено для более наглядной ориентации рядовыми пользователями, в особенности в туристских целях. Данное поле должно находиться под постоянным контролем лиц, сопровождающих базу топонимических данных для своевременного внесения изменений.

Географические координаты задают географическую широту и долготу объекта. Для географических объектов, занимающих значительную площадь (населенный пункт, поле, опушка, лес, роща, болото, озеро), ими будут координаты центров, для линейных объектов (рек, хребтов) следует указывать координаты двух концов объекта.

Историко-культурный контент включает ссылки на тексты исторического, фольклорного характера, касающиеся или связанные с рассматриваемым географическим объектом. Это, с одной стороны, позволит выявить время и обстоятельства возникновения топонима, с другой стороны, будет актуальным для патриотического воспитания молодежи, привлечения туристов, создания имиджа местности и района.

Иллюстративный контент базы данных может включать схемы, рисунки, фотографии географических объектов.

Поля топоним на русском языке, топоним на башкирском языке, класс объекта, подкласс объекта, тип словообразования, характер номинации являются параметрами

организации поиска базы данных, например, если нужно отобрать для просмотра только названия хребтов, рек или все топонимы по типу словообразования.

Приведем пример содержания некоторых полей базы данных:

Топоним на русском языке: Мағаш;

Топоним на башкирском языке: Мағаш;

Класс объекта: ороним;

Подкласс объекта: хребет;

Этимология: от назв. горы Мағаш (по Дж. Киекбаеву, название угор. (венг.) происхождения, означающее «высокий»);

Тип словообразования: лексический;

Характер номинации: признак географического объекта;

Документация: Карта БАССР 1981 г.;

Административная привязка: Архангельский район Республики Башкортостан;

Географические координаты: 54°17'29" с. ш. 56°38'12" в. д.

На данном этапе созданы предварительные реестры ойконимов, гидронимов и оронимов Республики Башкортостан, общим объемом в 11184 единиц: ойконимы – 4550 единиц, гидронимы – 3601 единица, оронимы – 3033 единиц. Предстоит большая работа по составлению полного реестра гидронимов и оронимов РБ. Так по данным Водного реестра РФ гидронимов в республике насчитывается более 12 тыс. объектов.

Определены географические координаты для 600 топонимов (по 200 топонимам на класс).

Заполнены этимологические составляющие базы данных для 3000 топонимов (по 1000 из каждого класса). В существующих словарях-справочниках представлены этимологии, но не все географические объекты этимологизированы полностью. Значения некоторых топонимов на сегодня остаются затемненными. Этимология ойконимии представлена в наилучшем уровне: этимологизированы все топонимы, неуверенная этимологизация составляет 1,01%. По гидронимам отсутствие этимологии составляет 3,4%, неуверенно этимологизированы 10,6%. По оронимам не этимологизированы 7,4%. Как видно, предстоит работа в раскрытии этимологии.

Заключение

Впервые разработана структура базы данных топонимии Республики Башкортостан, начат сбор топонимов, классификация объектов и определение их геолокаций, заполнение базы данных.

Разрабатываемая топонимическая база данных и дальнейшее соединение ее с картографией, внедрение базы в ГИС представит несомненный интерес для лингвистов, будет иметь и большое прикладное значение, в особенности для туризма. Географические объекты Республики Башкортостан, представленные на карте с указанием природных, культурно-исторических, лингво-этнических и инфраструктурных особенностей, будут способствовать формированию туристской привлекательности республики.

Сокращения

АИПС ЭГН РК: Автоматизированная геоинформационная система этимологизированных географических названий Республики Коми.

Башкирская АССР – Башкирская Автономная Советская Социалистическая Республика.

ВУА – Военно-ученый архив.
ГИС – Геоинформационная система.
ГВР – Государственный водный реестр.
НА РБ – Национальный архив Республики Башкортостан (г. Уфа).
РГАДА – Российский государственный архив древних актов (г. Москва).
РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив (г. Москва).
РГИА – Российский государственный военно-исторический архив (г. Санкт-Петербург).
РНБ – Российская национальная библиотека (г. Санкт-Петербург).
РГБ – Российская государственная библиотека (г. Москва).

Литература

- Административно-территориальное устройство Республики Башкортостан: Справочник. – Уфа : Китап, 2017. – 472 с.
- Афанасьев А. П., Гавердовский В. С., Кузванова Н. С.* Автоматизированная геоинформационная система этимологизированных географических названий Республики Коми // Вестник Сыктывкарского университета. Сер. 1. Вып. 4. 2001, С. 207-211.
- Афанасьев О. Е.* Картография и топонимика: методология регионального подхода к изучению // Псковский регионологический журнал. №4, 2007. С. 99-110.
- Басик С. Н.* Общая топонимика. Учебное пособие для студентов географического факультета. – Минск, 2006. – 197 с.
- Википедия – свободная энциклопедия <http://ru.wikipedia.org> (дата обращения 10.20.2020).
- Воробьева И. А.* Русская топонимия средней части бассейна Оби. – Томск: Изд-во ТГУ, 1973. – 247 с.
- Воробьева И. А.* Еще раз о термине «микротопонимия» // Языки и топонимия Сибири. Томск, 1972. Вып. 5. С. 7–13 с.
- ВСООГШ: военно-статистические обозрения офицеров Генерального штаба (РГВИА, фонды ВУА, 414).
- Галкин И. С.* Марий ономастика: Краеведлан польшп. – Йошкар-Ола: Марий книга савыктыш, 1997. – 104 с.
- ГВР: Государственный водный реестр. URL: <http://textual.ru/gvr> (дата обращения: 08.10.2021).
- Гордова Ю. Ю.* Карточка топонима в информационной системе «Топонимия России» // Филологические науки. Вопросы теории и практики/ Тамбов: Грамота, 2014. № 12 (42): в 3-х ч. Ч. II. С. 58–61.
- Гордова Ю. Ю.* Структурирование ономастического материала и создание каталога имен собственных отдельного региона (на примере списка топонимов Рязанской области) // Филология: научные исследования. № 1, 2019, С. 1–12.
- Жучкевич В. А.* Общая топонимика. – Минск: Вышэйша школа, 1968. – 432 с.
- Калашиникова Л. Г., Козлова О. О.* Создание электронных топонимических карт территории Мордовии // Огарёв-Online. 2016. №16 (81). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sozdanie-elektronnyh-toponimicheskikh-kart-territorii-mordovii> (дата обращения: 23.09.2021).
- Камалов А. А.* Башкирская топонимия. – Уфа: Китап, 1994. – 304 с.

Карпенко Ю. А. Топонимия Буковины: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук / АН УССР, Отделение литературы, языка и искусствоведения. – Киев, 1967. – 51 с.

Крюкова А. С. Семантический и словообразовательный анализ микротопонимии Приуралья // Ономастика Поволжья. Ульяновск, 1969. С. 208–212.

Лексина О. Д., Рычкова О. В., Федотова Ю. А., Ивлиева Н. Г. Формирование базы пространственных данных отдельного муниципального района // Огарёв-Online. 2020. № 10 (147). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-bazy-prostranstvennyh-dannyh-otdelnogo-munitsipalnogo-rayona> (дата обращения: 02.10.2021).

Лепехин И. И. Дневные записки путешествия доктора и Академии наук адъюнкта Ивана Лепехина по разным провинциям Российского государства... – Санкт-Петербург: При Имп. Акад. наук, 1771–1805. (Ч.1): ... 1768 и 1769 году. 1771. – 537 с.; (Ч.2): ... в 1770 году. 1772. – 338 с.; Ч. 3: ... в 1771 году. 1780. – 376 с.; Ч. 4: ... в 1772 году. 1805. – 458 с.

Мартыненко И. А. Испаноязычные топонимы США: Монография. – Тамбов: ООО «Консалтинговая компания Юком», 2018. – 105 с.

МИБ1 Материалы по истории Башкортостана. Оренбургская экспедиция и башкирские восстания 30-х годов XVIII в. / Сост. Н. Ф. Демидова, под ред. Н. В. Устюгова. – Уфа: Китап, 2002. – 784 с.

МИБ2: Материалы по истории Башкортостана. Том II / Авт.-сост. А. П. Чулошников; отв. ред. Ю. М. Абсалямов, И. М. Васильев. – Уфа: Полиграфдизайн, 2019. – 648 с.

МИБАССР 1: Материалы по истории Башкирской АССР. Башкирские восстания в XVII и первой половине XVIII вв. / Сост., отв. ред. А. П. Чулошников. Ч. I: – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 632 с.

МИБАССР 2: Материалы по истории Башкирской АССР. Экономические и социальные отношения в Башкирии в первой половине XVIII в. / Сост. Н. Ф. Демидова, под ред. Н. В. Устюгова, отв. ред. Б. Д. Греков. Т. III. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 692 с.

МИБАССР 3: Материалы по истории Башкирской АССР. Экономические и социальные отношения в Башкирии и управление Оренбургским краем в 50–70-х годах XVIII в. / Сост. Н. Ф. Демидова, под ред. А. Н. Усманова, отв. ред. Н. В. Устюгов. Т. IV. Ч. I. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 494 с.; Т. IV. Ч. II. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 494 с.

МИБАССР 4: Материалы по истории Башкирской АССР. Башкирия в последней четверти XVIII века / Сост. Н. Ф. Демидова, под ред. С. М. Васильева, отв. ред. Н. В. Устюгов. М.: Изд-во АН СССР, 1956. 784 с.

МГМОГ: Материалы Генерального межевания Оренбургской губернии: экономические примечания, межевые книги, спорные дела и др. (РГАДА, фонды 1324, 1355).

Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. – М.: Мысль, 1974. – 382 с

Названова М. А., Ивлиева Н. Г. О создании картографического обеспечения экскурсионного маршрута // Огарёв-Online. 2019. №15 (136). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-sozdanii-kartograficheskogo-obespecheniya-ekskursionnogo-marshruta> (дата обращения: 30.09.2021).

Николаев И. С. Географическая терминология в базе данных по топонимии Ингерманландии // Структурная и прикладная лингвистика. № 11. 2015. С.161–167.

Никонов В. А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – 180 с.

Паллас П. С. Описание растений Российского государства с их изображениями, / По всевысочайшему повелению, и на иждивении ея императорского величества, изданное П.С.Палласом; С рукописного сочинения перевел Василий Зуев. СПб.: Имп. тип., 1786. Ч. 1. 214 с.

- Подольская Н. В.* О развитии отечественной топонимической терминологии // Развитие методов топонимических исследований. – М.: Наука, 1970. С. 46–55.
- Поспелов Е. М.* Топонимика и картография. – М.: Мысль, 1971. – 256 с.
- Рычков П. И.* Топография оренбургская: то есть: обстоятельное описание Оренбургской губернии, / Сочиненное коллежским советником и Императорской Академии наук корреспондентом Петром Рычковым. СПб.: При Имп. Акад. наук, 1762. Ч. 1. 1762. – 331 с.; Ч. 2. 1762. – 262 с.
- Рычков П. И.* Лексикон или словарь топографический Оренбургской губернии (Текст). Оренбург: (б. и.), 1776. (Ч. 1): (А–Л). 1776. 383 с.; (Ч. 2): (М–Я). 1777. 285 с. // РГБ. Рукописный отдел. Ф. 313 (Федорова А. К.). Д. 17 (1–2).
- Латыпова З. Б., Сиразитдинов З. А., Хисамитдинова Ф. Г.* Русско-башкирский словарь-справочник горных объектов Республики Башкортостан (<http://mfbl2.ru/mfbl/bashlex>) (дата обращения: 10.10.2019).
- Сарайкина С. В., Сотова Л. В.* Использование топонимики в формировании туристского образа регионов финно-угорского пространства России // Финно-угорский мир. № 2 (19), 2014. С. 117–121.
- СРИОРФ: О Стратегии развития информационного общества в Российской Федерации на 2017–2030 годы. Указ Президента Российской Федерации от 09.05.2017 г. № 203 (электронный ресурс). URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/41919> (дата обращения: 08.10.2021).
- СТРБ: Словарь топонимов Республики Башкортостан / Сост. А. А. Камалов и др. – Уфа: Китап, 2002. – 253 с.
- Суперанская А. В.* Микротопонимия, микротопонимия и их отличия от собственно топонимии // Микротопонимия. М., 1967. С. 31–39.
- Суперанская А. В.* Общая теория имени собственного: – М.: Наука, 1973. – 366 с.
- Фролов Н. К.* Статус микротопонимии в системе топонимии // Вопросы ономастики. Свердловск, 1982. С. 22–31.
- Ханмагомедов Х. Л.* Географические направления прикладной топонимики // Вестник Удмуртского университета. Серия «Биология. Науки о Земле», № 3, 2011, С. 123–131.
- Ханмагомедов Х. Л.* Топонимическое картографирование – новое направление в советской картографии // Экологическое картографирование на современном этапе. Кн. 2. Л., 1991. С. 57–59.
- Хисамитдинова Ф. Г.* Названия башкирских населенных пунктов XVI–XIX вв. – Уфа: Информреклама, 2005. – 280 с.
- Хисамитдинова Ф. Г., Сиразитдинов З. А.* Русско-башкирский словарь водных объектов Республики Башкортостан. – Уфа: Китап, 2005. – 256 с.
- Хисамитдинова Ф. Г., Шакуров Р. З., Сиразитдинов З. А., Юлдашбаев Ю. Х.* Русско-башкирский словарь-справочник названий населенных пунктов Республики Башкортостан. – Уфа: Китап. 2001. – 320 с.
- Хисамитдинова Ф. Г., Сиразитдинов З. А., Суфьянова Н. Ф.* Русско-башкирский словарь-справочник названий улиц городов Республики Башкортостан. – Уфа: Китап, 2009. – 312 с.
- Хисамов О. Р.* Из опыта создания электронной картотеки топонимов Республики Татарстан // Татарское языкознание в контексте евразийской гуманитарной науки: материалы Международной научно-практической конференции. – Казань, 2016. С. 389–393.
- Черняховская Е. М.* История топонимики в СССР: (учебное пособие). – М.: АН СССР, 1967. С. 12–14.

Шакуров Р. З. Топонимия бассейна реки Демы: автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1973. 23 с.

Щербак А. С. Региональная ономастика в когнитивном аспекте: монография. – Тамбов. 2008. – 197 с.

ЭБ: Энциклопедия Башкортостана <http://wiki02.ru/> (дата обращения 10.20.2020).

References

Administrative-territorial structure of the Republic of Bashkortostan: Guide. (2017) – Ufa : Kitap, 2017. – 472 p. (in Russian)

Afanashev A. P., Gaverdovsky V. S., Kuzivanova N. S. (2001) Automated geoinformation system of etymologized geographical names of the Komi Republic // Bulletin of Syktyvkar University. Ser. 1. Issue 4. 2001, pp. 207-211. (in Russian)

Afanashev O. E. (2007) Cartography and toponymy: methodology of a regional hike to study // Pskov Regionological Journal. No. 4, 2007. pp. 99-110. (in Russian)

Basik S. N. (2006) General toponymy. Textbook for students of the Faculty of Geography. – Minsk, 2006 – 197 p. (in Russian)

Wikipedia - free encyclopedia <http://ru.wikipedia.org> (date of reference 10.20.2020).

Vorobyeva I. A. (1973) Russian toponymy of the middle part of the Ob basin. – Tomsk: Publishing House of TSU, 1973. – 247 p. (in Russian)

Vorobyova I. A. (1972) Once again about the term «microtoponymy» // Languages and toponymy of Siberia. Tomsk, 1972. Issue 5. pp. 7-13 p. (in Russian)

VSOOGS: Military statistical reviews of officers of the General Staff (RGVIA, VUA Funds, 414). (in Russian)

Galkin I. S. (1997) Mari onomastics: Local historian polysh. – Yoshkar-Ola: Mari book savyktysh, 1997. – 104 p. (in Russian)

GWR: State Water Register. URL: <http://textual.ru/gvr> (accessed: 08.10.2021). (in Russian)

Gordova Yu. (2014) Toponym card in the information system «Toponymy of Russia» // Philological sciences. Questions of theory and practice/ Tambov: Diploma, 2014. No. 12 (42): in 3 ch. II. C. 58-61. (in Russian)

Gordova Yu. (2019) Structuring onomastic material and creating a catalog of proper names of a separate region (on the example of a list of toponyms of the Ryazan region) // Philology: scientific research. No. 1, 2019, pp. 1-12. (in Russian)

Zhuchkevich V. A. (1968) General toponymy. – Minsk: Higher School, 1968. – 432 p. (in Russian)

Kalashnikova L. G., Kozlova O. O. (2016) Creation of electronic toponymic maps of the territory of Mordovia // Ogarev-Online. 2016. No.16(81). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sozdanie-elektronnyh-toponimicheskikh-kart-territorii-mordovii> (accessed: 09/23/2021). (in Russian)

Kamalov A. A. (1994) Bashkir toponymy. – Ufa: Kitap, 1994. - 304 p. (in Russian)

Karpenko Yu. A. (1967) Toponymy of Bukovina: Autoref. dis. ... Doctor of Philology / Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Department of Literature, Language and Art History. – Kiev, 1967. – 51 p. (in Russian)

Kryukova A. S. (1969) Semantic and word-formation analysis of the microtoponymy of the Urals // Onomastics of the Volga region. Ulyanovsk, 1969. pp. 208-212. (in Russian)

Leksina O. D., Rychkova O. V., Fedotova Yu. A., Ivlieva N. G. (2020) Formation of a

spatial data base of a separate municipal district // Ogarev-Online. 2020. No. 10 (147). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-bazy-prostranstvennyh-dannyh-otdelnogo-munitsipalnogo-rayona> (accessed: 02.10.2021). (in Russian)

Lepkhin I. I. (1971-1972) Day notes of the travels of Doctor and Academy of Sciences associate Professor Ivan Lepkhin in different provinces of the Russian state... - St. Petersburg : At Imp. Academy of Sciences, 1771-1805. (Part 1): ... 1768 and 1769. 1771– - 537 p.; (Part 2): ... in 1770. 1772– - 338 p.; Part 3: ... in 1771. 1780– - 376 p.; Part 4: ... in 1772. 1805– - 458 p. (in Russian)

Martynenko I. A. (2018) Spanish-language toponyms of the USA: Monograph. - Tambov: LLC «Consulting company Yukom», 2018. - 105 p. (in Russian)

IIB1 Materials on the history of Bashkortostan. (2002) The Orenburg expedition and the Bashkir uprisings of the 30s of the XVIII century / Comp. N. F. Demidov, edited by N. V. Ustyugov. – Ufa: Kitap, 2002. – 784 p. (in Russian)

MIB2: Materials on the history of Bashkortostan. (2019) Volume II / Author-comp. A. P. Chuloshnikov; ed. Yu. M. Absalyamov, I. M. Vasiliev. – Ufa : Polygraph Design, 2019. – 648p. (in Russian)

MIBASSR 1: Materials on the history of the Bashkir ASSR. Bashkir uprisings in the XVII and the first half of the XVIII centuries / Comp., ed. A. P. Chuloshnikov. Ch. I: – M.; L.; Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1936. – 632 p. (in Russian)

MIBASSR 2: Materials on the history of the Bashkir ASSR. Economic and social relations in Bashkiria in the first half of the XVIII century / Comp. N. F. Demidova, ed. by N. V. Ustyugov, ed. by B. D. Grekov, Vol. III. – M.; L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1949. -692 p. (in Russian)

MIBASSR 3: Materials on the history of the Bashkir ASSR. Economic and social relations in Bashkiria and the management of the Orenburg Region in the 50-70s of the XVIII century. / Comp. N. F. Demidova, ed. by A. N. Usmanov, ed. by N. V. Ustyugov, Vol. IV. Ch. I. – M.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1956. – 494 p.; Vol. IV. Ch. II. – M.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1956. – 494 p. (in Russian)

MIBASSR 4: Materials on the history of the Bashkir ASSR. Bashkiria in the last quarter of the XVIII century / Comp. N. F. Demidova, ed. by S. M. Vasiliev, ed. by N. V. Ustyugov. M.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1956. 784 p. (in Russian)

MGMOG: Materials of the General Surveying of the Orenburg province: economic notes, boundary books, disputed cases, etc. (RGADA, funds 1324, 1355). (in Russian)

Murzaev E. M. (1974) Essays on toponymy. – M.: Thought, 1974. – 382 p. (in Russian)

Named M. A., Ivlieva N. G. On the creation of cartographic support for the excursion route // Ogarev-Online. 2019. No.15 (136). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-sozdaniikartograficheskogo-obespecheniya-ekskursionnogo-marshruta> (accessed: 30.09.2021). (in Russian)

Nikolaev I. S. (2015) Geographical terminology in the database on toponymy of Ingermanlandia // Structural and applied Linguistics. No. 11. 2015. pp.161–167. (in Russian)

Nikonov V. A. (1965) Introduction to toponymy. – Moscow: Nauka, 1965. – 180 p. (in Russian)

Pallas P. S. (1978) Description of the plants of the Russian state with their images, / By the most exalted command, and dependent on her Imperial Majesty, published by P. S. Pallas; Translated from a handwritten essay by Vasiley Zuev. SPb. : Imp. type., 1786. Part 1. 214 p. (in Russian)

- Podolskaya N. V. (1970) On the development of domestic toponymic terminology // Development of methods of toponymic research. – M.: Nauka, 1970. pp. 46-55. (in Russian)
- Pospelov E. M. (1971) Toponymy and cartography. – M.: Mysl, 1971. – 256 p. (in Russian)
- Rychkov P. I. (1762) Orenburg topography : that is: a detailed description of the Orenburg province, / Composed by the collegiate adviser and the Imperial Academy of Sciences correspondent Peter Rychkov. SPb.: At Imp. Academy of Sciences, 1762. Part 1. 1762. – 331 p.; Part 2. 1762. – 262 p. (in Russian)
- Rychkov P. I. Lexicon or topographical dictionary of Orenburg province (Text). Orenburg : (B. I.), 1776. (Part 1): (A–L). 1776. 383 p.; (Part 2): (M–Ya). 1777. 285 p. // RGB. Manuscript department. F. 313 (Fedorova A. K.). D. 17 (1-2). (in Russian)
- Latypova Z. B., Sirazitdinov Z. A., Hisamitdinova F. G. Russian-Bashkir dictionary-directory of mountain objects of the Republic of Bashkortostan (<http://mfb12.ru/mfbl/bashlex>) (date of application: 10.10.2019). (in Russian)
- Saraikina S. V., Sotova L. V. (2014) The use of toponymy in the formation of the tourist image of the Finno-Ugric regions of Russia // Finno-Ugric world. No. 2 (19), 2014. pp. 117-121.
- SRIORF: On the Strategy for the Development of the Information Society in the Russian Federation for 2017-2030. Decree of the President of the Russian Federation No. 203 of 09.05.2017 (electronic resource). URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/41919> (accessed: 08.10.2021). (in Russian)
- STRB: Dictionary of toponyms of the Republic of Bashkortostan / Comp. A. A. Kamalov et al. - Ufa: Kitap, 2002. - 253 p. (in Russian)
- Superanskaya A.V. (1967) Microtoponymy, microtoponymy and their differences from toponymy proper // Microtoponymy. M., 1967. pp. 31-39. (in Russian)
- Superanskaya A.V. (1973) General theory of proper names: - M.: Nauka, 1973. - 366 p. (in Russian)
- Frolov N. K. (1982) Statute of microtoponymy in the system of toponymy // Questions of onomastics. Sverdlovsk, 1982. pp. 22-31. (in Russian)
- Khanmagomedov H. L. (2011) Geographical directions of applied toponymy // Bulletin of the Udmurt University. The series «Biology. Earth Sciences», No. 3, 2011, pp. 123-131. (in Russian)
- Khanmagomedov H. L. (1991) Toponymic mapping – a new direction in Soviet cartography // Ecological mapping at the present stage. Book 2. L., 1991. pp. 57-59. (in Russian)
- Hisamitdinova F. G. (2005) Names of Bashkir settlements of the XVI–XIX centuries – Ufa: Informreklama, 2005. – 280 p. (in Russian)
- Hisamitdinova F. G., Sirazitdinov Z. A. (2005) Russian-Bashkir dictionary of water bodies of the Republic of Bashkortostan. – Ufa: Kitap, 2005. – 256 p. (in Russian)
- Khisamitdinova F. G., Shakurov R. Z., Sirazitdinov Z. A., Yuldashbayev Yu. Kh. (2001) Russian-Bashkir dictionary-directory of names of settlements of the Republic of Bashkortostan. – Ufa: Kitap. 2001. – 320 p. (in Russian)
- Hisamitdinova F. G., Sirazitdinov Z. A., Sufyanova N. F. (2009) Russian-Bashkir dictionary-directory of street names of cities of the Republic of Bashkortostan. – Ufa: Kitap, 2009. -312 p. (in Russian)
- Khisamov O. R. (2016) From the experience of creating an electronic file of toponyms of the Republic of Tatarstan // Tatar linguistics in the context of the Eurasian humanities: materials of the International scientific and Practical Conference. - Kazan, 2016. pp. 389-393. (in Russian)
- Chernyakhovskaya E. M. (1967) The history of toponymy in the USSR: (textbook). - M.:

USSR Academy of Sciences, 1967. pp. 12-14. (in Russian)

Shakurov R. Z. (1973) Toponymy of the Dema River basin: abstract. diss... Candidate of Philology. - M., 1973. 23 p. (in Russian)

Shcherbak A. S. (2008) Regional onomastics in cognitive aspect: monograph. - Tambov. 2008– - 197 p. (in Russian)

EB: Encyclopedia of Bashkortostan <http://wiki02.ru/> (accessed 10.20.2020). (in Russian)

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

З.М. Базарбаева, Б.О. Кожамсугирова ПРОБЛЕМЫ ПРОСОДИИ И ЗВУЧАЩЕГО ДИСКУРСА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	3
Ж.Д. Байтелиева МӘДЕНИТАНЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТІЛДІҢ КУМУЛЯТИВТІК ҚЫЗМЕТІ.....	15
A.Z. Bissengali, S. Eker NEW USAGES AS A COGNITIVE AND INFORMATIONAL TOOL IN THE KAZAKH AND TURKISH PRESS.....	27
М.С. Жолшаева ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚҰРАНДЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	44
Г.Б. Көбденова СӨЗДІКТЕРДІ ТҮЗУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	55
Н.Д. Қошанова, Ж.С. Ергубекова ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САН ЕСІМДІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	67
Б.Р. Кулжанова, Б.Е. Алуақас ТҮРКІ ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ ЛИНГВОТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ.....	82
А.М. Ожарова, М.Т. Джакыпбекова ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ РЕТІНДЕ МЕНГЕРТУДЕ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БАҒЫТТЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	90
Ә. Сейдамағ ГАЗЕТ ТАҚЫРЫБЫНЫҢ ӘСЕРЛІЛІГІ ЖӘНЕ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	100
Ә.Б. Сейтбатқал ТАРИХИ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ЛАҚАП ЕСІМДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	112
З.А. Сиразитдинов, Ю.М. Абсалям СОЗДАНИЕ БАЗЫ ТОПОНИМИЧЕСКИХ ДАННЫХ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН ДЛЯ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ.....	123

Редакторы: А.Серікбаева
Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 853

Теруге берілді 13.01.2022. Басуға қол қойылды 15.03.2022.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 9
Есепке алынатын баспа табағы 8,75
Таралымы 200. Тапсырыс №45.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Редактор: А.Серікбаева
Технический редактор и верстальщик: Е. Б. Бесиров

ИБ № 853

Сдан на набор 13.01.2022. подписано в печать 15.03.2022.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание. Условный печатный лист 9
Лист печатный учитываемый 8,75
Тираж 200. Заказ № 45.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Құрманғазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Editor: A.Serikbayeva
Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 13.01.22. signed to the press on 15.03.2022.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 9
Printed sheet accounted for 8,75
Edition of 200. Order number 45.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
Institute of linguistics.A. Baitursynova KN MES RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61